

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЩИНЕЦЬ ВІКТОР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 159.9:351.746

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СПЕЦІАЛЬНОГО
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ**

19.00.06 «Юридична психологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. В. Кощинець**

Науковий консультант **Костицький Михайло Васильович**, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України, член-кореспондент НАПН України, заслужений юрист України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Кошинець В. В. Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 «Юридична психологія». – Міністерство внутрішніх справ України, Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

В дисертації надане теоретичне узагальнення і практичні науково-обґрунтовані рекомендації та пропозиції щодо вирішення проблеми, сутність якої полягає в розкритті історичних і теоретичних передумов формування юрисдикційного процесу; визначенні методології спеціального пізнання; обґрунтуванні засад використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі; наданні характеристики процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі загалом та можливостей використання спеціальних психологічних знань в окремих його видах, зокрема.

Обґрунтовано, що теоретичне пізнання і пізнання у юрисдикційному процесі відрізняються за своїм предметом і методом. Доведено, що пізнання в юрисдикційному процесі становить собою багаторівневу систему різноманітних методів і засобів, які застосовуються для: встановлення механізмів взаємодії суб'єкта пізнання з об'єктивною дійсністю; накопичення світоглядного прошарку знань за допомогою фундаментальних філософських принципів наукового сприйняття і перетворення дійсності; визначення системи діалектично взаємопов'язаних і взаємозумовлених загальнонаукових, приватних і спеціальних методів пізнання.

Розділ 1 «Історичні і теоретичні передумови формування юрисдикційного процесу» складається з трьох підрозділів, у яких висвітлене поняття правової процедури, надана характеристика юрисдикційного процесу в теорії права, визначені методологічні проблеми юрисдикційного процесу.

Зокрема, аргументовано, що правова процедура має всі ознаки соціальної процедури, а її специфічність обумовлена тим, що вона реалізується в правовому середовищі: регулюється правовими нормами, структурується правовими відносинами, зорієнтована на правовий результат, тощо. За формою вона становить собою певну сукупність дій чи операцій, за допомогою яких реалізується той чи інший процес, етап, стадія, що виражає зміст відповідного правового алгоритму. Сутність того або іншого різновиду правової процедури та її особливості визначаються характером правовідносин, реалізації яких даний різновид процедури служить (основних правовідносин).

Юрисдикційний процес визначається як сукупність компетенцій: судових органів щодо вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справ; інших органів щодо вирішення правових спорів; певних посадових осіб у цій площині; уповноважених органів та посадових осіб здійснювати свої функції у певній сфері. Він становить собою реалізацію матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації.

Запропоновано методологію юрисдикційного процесу трактувати як цілісну наукову систему, яка сформувалася внаслідок процесів диференціації та інтеграції юридичних наук, в тому числі процесуальних. Здійснення наукових досліджень на межі теорії права, філософії, соціології права та юридичної психології створює можливості для безпосереднього впровадження одержаних результатів в юридичну практику (наприклад, проведення судово-психологічної експертизи, психологічний відбір до правоохоронних органів тощо).

Розділ 2 «Методологія спеціального пізнання в юрисдикційному процесі» містить три підрозділи, де розглядається поняття пізнання в науці, визначаються особливості методології пізнання в юрисдикційному процесі, здійснена диференціація понять «пізнання» і «доказування».

Основними проблемами пізнання в науці визначено: 1) з'ясування природи пізнання, визначення умов та основ пізнавального процесу, а саме відношення свідомості до матерії, мислення до буття, духу до природи; 2) визначення вихідного джерела знань і надання характеристики об'єктів

пізнання; 3) суб'єкт пізнання; 4) дослідження змісту, форм і закономірностей процесу пізнання, відстеження розвитку знання через чуттєве і раціональне пізнання, а також виявлення закономірностей процесу цього розвитку та його суперечностей; 5) оцінка його результатів.

Доведено, що пізнанню і доказуванню іманентна єдина мета – встановлення об'єктивної істини, але предмет при цьому різниться. Предметом пізнання є сторони, властивості і відношення навколишнього світу, виділені в юрисдикційному процесі і перетворені на об'єкт докладання пізнавальних зусиль для розкриття їх специфічних закономірностей і структури; предмет доказування більш диференційований відносно правової реальності і представлений обставинами, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у провадженні; іншими обставинами, що мають значення для його правильного розгляду, самою подією правопорушення та винністю особи, яка притягається до відповідальності.

Розділ 3 «Використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі» складається з трьох підрозділів, у яких розглядається поняття спеціальних психологічних знань, історія становлення інституту спеціальних психологічних знань та методологія спеціального психологічного пізнання в судовому процесі.

Обґрунтовано, що знання стають спеціальними, якщо вони залучаються до вирішення завдань поза межами свого безпосереднього практичного напрямку діяльності. Їх суб'єктами слід вважати фахівців будь-якої сфери науки і практики в разі необхідності з'ясування важливих для судочинства питань, відповідь на які знаходиться поза межами компетенції юристів. Але в більш складних випадках вони повинні звертатися до допомоги фахівців – носіїв знань, які при цьому набувають статусу спеціальних. Повною мірою це стосується й психологічних знань: юрист володіє ними до певної межі, за якою виникає необхідність залучення фахівця-психолога.

Методологія спеціального психологічного пізнання представлена загальною методологією – забезпечує встановлення та верифікацію загальних

законів і закономірностей розвитку об'єктивного світу, їх гносеологічного підґрунтя, а також місця і ролі у ньому фактів і механізмів, які є об'єктом спеціального психологічного пізнання; спеціальна методологія (методологія психології) – дозволяє формулювати власні закони і закономірності, що стосуються своєрідності формування, розвитку і функціонування феноменів, які вона досліджує; приватна методологія – становить собою сукупність методів, способів, прийомів і методик дослідження в межах спеціального психологічного пізнання явищ, які складають об'єкт і предмет її аналізу.

Розділ 4 «Характеристика процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі» містить чотири підрозділи, в ньому надається загальна характеристика форм використання спеціальних психологічних знань, а також характеристика судово-психологічної експертизи, консультації та участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі.

Наголошується, що новели чинного кримінального процесуального законодавства спричинили актуалізацію проблеми конкурентності суперечливих висновків експертів-психологів стосовно одних і тих обставин. Щоб оцінити вагомість кожного з таких висновків, суддя має володіти знаннями, що виходять за межі його компетенції, відповідно, виникає необхідність звернутися до незалежного експерта (консультанта). Однак така активність суду ставить під питання змагальність і рівність сторін у доказуванні фактів, які мають психологічний зміст. Особливо це стосується можливостей сторони захисту щодо доведення неналежності (недостовірності) висновку експерта, наданого під час досудового розслідування. Вирішення цієї проблеми можливе у двох взаємозалежних напрямках: виокремлення спеціального професійного статусу фахівця у сфері психології, який міг би бути спеціалістом в юрисдикційному процесі; підвищенні рівня компетентності суддів та інших суб'єктів доказування щодо методологічних питань застосування спеціальних психологічних знань.

Розділ 5 «Можливості використання спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційного процесу» представлений чотирма підрозділами, в яких визначені особливості використання спеціальних психологічних знань в кримінальному, в цивільному, в адміністративному процесі та в інших видах юрисдикційного процесу.

Зважаючи на різноманіття підходів до поняття «спеціальні знання», пропонується трактування спеціальних психологічних знань як таких, що дозволяють фахівцеві-психологові надати внутрішньо диференційовану сукупність уявлень: про психологічну дійсність досліджуваної ситуації, що потребує встановлення не лише цілей і мотивів протиправного діяння, але й психічних станів, у яких перебували процесуальні особи в процесі реалізації тих чи інших дій; про сутність взаємозв'язку між психологічними об'єктами, а також психологічні детермінанти і закономірності розвитку процесів, що мають правове значення.

Ключові слова: юрисдикційний процес, спеціальне пізнання, спеціальні знання, спеціальні психологічні знання, методологія, судово-психологічна експертиза, консультація, спеціаліст-психолог, процесуальні і непроцесуальні форми, психологічний зміст.

SUMMARY

Koshchynets V.V. Theoretical and methodological principles of special psychological knowledge in the process of jurisdiction. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a Doctor degree in Law: Specialty 19.00.06 – Legal Psychology. – Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

The dissertation provides theoretical generalization and practical scientifically substantiated recommendations and proposals for solving the problem, the essence of which is to reveal the historical and theoretical preconditions for the formation of the process of jurisdiction; definition of the methodology of special knowledge; substantiation of the bases of use of special psychological knowledge in the process of jurisdiction; providing characteristics of procedural and non-procedural forms of the use of special psychological knowledge in the process of jurisdiction in general and the possibilities of using special psychological knowledge in its individual types, in particular.

It is substantiated that theoretical knowledge and knowledge in the process of jurisdiction differ in their subject and method. It is proved that knowledge in the process of jurisdiction is a multilevel system of various methods and tools that are used to: establish mechanisms for the interaction of the subject of knowledge with objective reality; accumulation of the worldview of knowledge through the fundamental philosophical principles of scientific perception and transformation of reality; definition of a system of dialectically interconnected and interdependent general scientific, private and special methods of cognition.

Section 1 “Historical and theoretical background for the formation of the process of jurisdiction” consists of three subsections, in which the concept of legal procedure is highlighted, a description of the process of jurisdiction in the theory of law is given, methodological issues of the process of jurisdiction are determined.

In particular, it is argued that the legal procedure has all the features of the

social procedure, and its specific features are due to the fact that it operates in the legal environment: regulated by legal norms, structured by legal relations, aimed at the legal result. In form, it is a certain set of actions or operations, through which is implemented one or another process, stage, stage, expressing the content of the corresponding legal algorithm. The essence of one or another type of legal procedure and its features are determined by the nature of the relationship, the implementation of which this type of procedure serves (basic legal relationships).

Process of jurisdiction is defined as a set of competences: judicial authorities for the resolution of criminal, civil, administrative and other cases; other bodies for resolving legal disputes; certain officials in this plane; authorized bodies and officials to carry out their functions in a certain area. It is a realization of substantive rules irrespective of the forms of such implementation.

It is proposed to prove the methodology of the process of jurisdiction as an integral scientific system, which was formed as a result of the processes of differentiation and integration of legal sciences, including procedural ones. The implementation of scientific research on the verge of the theory of law, philosophy, sociology of law and legal psychology creates opportunities for the direct implementation of the results obtained in legal practice (for example, forensic psychological examination, psychological selection for law enforcement agencies, etc.).

Section 2 “Methodology of specialized knowledge in the process of jurisdiction” contains three subsections, where is discussed the notion of knowledge in science, identifies the peculiarities of the methodology of cognition in the process of jurisdiction, and differentiates the concepts of “knowledge” and “evidence”.

The main problems of cognition in science are defined: 1) revealing the nature of knowledge, the definition of the conditions and foundations of the cognitive process, namely, the relationship of consciousness to matter, thinking to life, spirit to nature; 2) determining the source of knowledge and providing the characteristics of objects of cognition; 3) the subject of knowledge; 4) studying the content, forms and regularities of the process of knowledge, tracking the development of knowledge

through sensory and rational cognition, as well as revealing the laws of the process of this development and its contradictions; 5) evaluation of its results.

It is proved that for cognition and proof of immanent is the only goal to establish the objective truth, but at the same time the object is different. The subject of knowledge is the parties, properties and attitudes of the world around it, allotted in the process of jurisdiction and transformed into an object of making cognitive efforts for the disclosure of their specific patterns and structure; the subject of evidence is more differentiated in relation to the legal reality and is represented by circumstances substantiating the claims and objections of the persons involved in the proceedings; other circumstances relevant to its proper consideration, the very event of the offense and the guilt of the person being prosecuted.

Section 3 “Use of special psychological knowledge in the process of jurisdiction” consists of three subsections, which considers the concept of special psychological knowledge, the history of the establishment of the special psychological knowledge institution and the methodology of special psychological knowledge in the trial.

It is substantiated that knowledge becomes special if it is involved in solving problems beyond its direct practical direction. Their subjects should be considered experts of any sphere of science and practice in case of necessity to find out the important issues for the court, the answer to which is beyond the competence of lawyers. But in more difficult cases, they should turn to the help of specialists – knowledge carriers, which at the same time acquire the special status. This also applies to psychological knowledge: the lawyer owns them to a certain extent, which necessitates the involvement of a specialist psychologist.

The methodology of special psychological knowledge is represented by the general methodology – it provides the establishment and verification of the general laws and regularities of the development of the objective world, their epistemological basis, as well as the place and role of facts and mechanisms in it that are the object of special psychological knowledge; special methodology (methodology of psychology) – allows us to formulate our own laws and laws concerning the uniqueness of the

formation, development and functioning of the phenomena that it explores; private methodology – is a set of methods, ways, techniques and techniques of research within the special psychological knowledge of phenomena that make up the object and subject of its analysis.

Section 4 “Characteristics of procedural and non-procedural forms of using of special psychological knowledge in the process of jurisdiction” contains four subsections, it gives a general description of the forms of using special psychological knowledge, as well as the characterization of forensic psychological examination, counseling and participation of a psychologist-specialist in the process of jurisdiction.

It is noted that the novels of the current criminal procedural legislation caused the actualization of the problem of the competitiveness of controversial findings of expert psychologists in relation to one and the same circumstances. In order to assess the significance of each of these findings, the judge must have knowledge beyond its competence, respectively, there is a need to consult an independent expert (consultant). However, such activity of the court challenges the adversity and equality of the parties in proving facts that have psychological content. This is especially connected with the defense side’s ability to prove the lack of trust (unreliability) of the expert’s opinion provided during the pre-trial investigation. To solve this problem is possible in two interrelated fields: the selection of a special professional status of a specialist in the field of psychology, which could be a specialist in the jurisdiction; raising the level of competence of judges and other subjects of evidence regarding the methodological issues of the application of special psychological knowledge.

Section 5 “Possibilities of using special psychological knowledge in certain types of the process of jurisdiction” consists of four subsections, which define specific features of the use of special psychological knowledge in the criminal, civil, administrative and other types of the process of jurisdiction.

In view of the diversity of approaches to the concept of “special knowledge”, the interpretation of special psychological knowledge is proposed to enable a psychologist to provide an internally differentiated set of ideas: the psychological

reality of the investigated situation, which requires the establishment of not only the goals and motives of the wrongful act, but also the mental states in which procedural persons were in the process of realization of certain actions; the essence of the relationship between psychological objects, as well as psychological determinants and patterns of development of processes of legal significance.

Key words: process of jurisdiction, special cognition, special knowledge, special psychological knowledge, methodology, forensic psychological examination, consultation, specialist-psychologist, procedural and non-procedural forms, psychological content.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кощинець В. В. *Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі*: монографія; наук. ред. М. В. Костицький. К.: ФОП Маслаков, 2018. 282 с.

Рецензії:

Максименко С. Д. Рецензія на монографію Кощинця В. В. «Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі». *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 215-217.

Стефанчук Р. О. Рецензія на монографію Кощинця В. В. «Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (111). С. 87-88.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Кощинець В. В. Проблеми використання консультації психолога в суді при розгляді кримінальних справ. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності*. Івано-Франківськ, 2004. С. 88-98.

3. Кощинець В. В. Застосування психологічних знань суддею особисто. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2004. Вип. XII. С. 219-224.

4. Кощинець В. В. Межі використання спеціальних психологічних знань. *Наше право*. 2005. №1. С. 81-88.

5. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2005. Вип. XV. С. 222-229.

6. Кощинець В. В. Поняття юрисдикційного процесу як правової форми діяльності органів судової влади. *Наше право*. 2009. №1, ч. 1. С. 59-61.

7. Кощинець В. В. Етичні засади участі психолога в юрисдикційному процесі. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. №1 (5). С. 29-35.

8. Кощинець В., Литвак О., Чепелюк О. Органи прокуратури у рішеннях та висновках Конституційного Суду України. *Наше право*. 2010. № 4, ч. 2. С. 5-10.

9. Кощинець В., Кушакова-Костицька Н., Палійчук О. Принципи діяльності та визначення статусу органів прокуратури в контексті рішень Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 2. С. 93-102.

10. Кощинець В. В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 117-126.

11. Кощинець В. В. Поняття пізнання в науці та судовій практиці. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 1. Т. 3. № 1. С. 150-156.

12. Кощинець В. В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні. *Наше право*. 2014. № 8. С. 105-112.

13. Кощинець В. В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 6-1. Т. 4. С. 173-178.

14. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. С. 134-138.

15. Кощинець В. В. Юрисдикційний процес в теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 101-105.

16. Кощинець В. В. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. С. 102-107.

17. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі. *Наше право*. 2019. № 1. С.157-162.

18. Кошинець В. В. Методологічні проблеми юрисдикційного процесу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. С. 77-89.

Статті в зарубіжних наукових періодичних виданнях

19. Кошинець В. В. Методология судебного познания: на примере уголовного судопроизводства. *Экономика и право Казахстана*. 2014. № 13. 2014. С. 39-45.

20. Koshchynets V., Zlahoda O., Haliy M. Institutional and legal principles of activity of state-owned enterprises in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. N. 3. Riga: Publishing House «Baltija Publishing». P. 142-146

21. Koshchynets V. Inquiry and Proof in Jurisdictional Process. *European science*. 2018/6. P. 69-73.

22. Кошинець В. В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. *Право и закон*. 2018. № 2. С. 22-27.

23. Кошинець В. В. Судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі. *Верховенство права*. 2019. №1. С. 193-198.

Праці апробаційного характеру

24. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ щодо потерпілого. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні*: матер. регіональної міжвуз. наук. конф., 22 квітня 2005 р. Івано-Франківськ, 2005. С. 191-196

25. Кошинець В. В. Основні завдання Державної кримінально-виконавчої служби України. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства: сучасний стан та перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 30 вересня – 1 жовтня 2005 р. Івано-Франківськ, 2005. С. 105-106

26. Кошинець В. В. Співвідношення юридичного та юрисдикційного процесів. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: матер. Всеукр. міжвуз. наук.-практ. конф., 28 квітня 2006 р. Івано-Франківськ, 2006. С. 16-20

27. Кощинець В. В. Формування кримінально-виконавчої політики держави. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності*: матер. наук.-практ. семінару, 12-13 травня 2006 р. Івано-Франківськ, 2006. С. 57-58

28. Кощинець В. В. Підстави використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційних процесах. *Актуальні проблеми юридичної психології*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 29-30 вересня 2006 р. К., 2006. С. 119-122

29. Кощинець В. В. Ознаки юрисдикційного процесу. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: матер. Всеукр. міжвуз. наук.-практ. конф., 20 квітня 2007 р. Івано-Франківськ, 2007. С. 89-91

30. Кощинець В. В. Проблеми реформування судової влади. *Верховенство права в правозастосовчій діяльності*: матер. регіональної наук.-практ. конф., 12-13 жовтня 2007 р. Івано-Франківськ, 2007. С. 111-113

31. Кощинець В. В. Необхідність застосування психологічних знань в юрисдикційних процесах. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. наук.-теорет. конф., 26 січня 2008 р. К., 2008. С. 90-91

32. Кощинець В. В. Психологічні аспекти юрисдикційного процесу в контексті судової реформи. *Українське правосуддя: здобутки та перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 16 травня 2008 р. Чернівці, 2008. С. 37-42

33. Кощинець В. В. Окремі аспекти психологічної характеристики юрисдикційного процесу. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. II Всеукр. наук.-теорет. конф., 31 січня 2009 р. К., 2009. С. 91-93

34. Кощинець В. В. Законодавчі перспективи закріплення рівного доступу до використання спеціальних знань в суді. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності*: матер. наук.-практ. конф., 3 квітня 2009 р. К., 2009. С. 187-191

35. Кощинець В. В. Історичний аспект становлення юрисдикційного процесу. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 30 травня 2009 р. Чернівці, 2009. С. 96-105

36. Кошинець В. В. Теоретичні аспекти юрисдикційного процесу. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. III Всеукр. наук.-теорет. конф., 23 квітня 2010 р. К., 2010. С. 91-93

37. Кошинець В. В. Основні засади реформування органів прокуратури. *Вдосконалення діяльності прокуратури – шлях до реформування кримінальної юстиції*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 28 травня 2010 р. Львів, 2010. С. 89-91

38. Кошинець В. В. До питання про методологію судового пізнання. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф., 28 квітня Черкаси, 2010. С. 276-278

39. Кошинець В. В. Деякі методологічні проблеми використання психологічних знань у юрисдикційному процесі. *Філософські, методологічні, соціологічні й психологічні проблеми права*: матер. IV Міжнар. наук.-теорет. конф., 28–29 травня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 390-396

40. Кошинець В. В. Методологія судового пізнання. *Філософські, психологічні та методологічні проблеми права*: матер. V Міжнар. наук.-теорет. конф., 17 листопада 2012 р. К., 2012. С. 108-110

41. Кошинець В. В. Участь консультанта психолога при розгляді кримінального провадження. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми*: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., 24–25 травня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 141-144

42. Кошинець В. В. Методологія спеціального психологічного пізнання (співавт. Радухівська Л. Л.). *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу*: матер. II Всеукр. наук.-практ. семінару, 06 грудня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 87-89

43. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в господарському процесі. *Актуальні проблеми юридичної психології*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., 25 квітня 2014 р. К., 2014. С. 112-115

44. Кошинець В. В. Етико-психологічна підготовка кандидатів на посаду прокурора як суб'єкта юрисдикційного процесу. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу*: матер. III Всеукр. наук.-практ. семінару, 04 грудня 2014 р. Івано-Франківськ, 2014. С. 83-86

45. Кошинець В. В. Юрисдикційний процес у контексті реалізації принципу верховенства права. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 13–14 лютого 2015 р. Херсон, 2015. С. 12-14.

46. Кошинець В. В. Призначення та використання результатів судово-психологічних експертиз в роботі прокурора. *Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 листопада 2015 р. К., 2015. С. 122-125

47. Кошинець В. В. Етичні засади діяльності поліції в сучасних умовах. *Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні*: матер. наук.-практ. конф., 9 квітня 2016 р. К., 2016. С. 26-29

48. Кошинець В. В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 лютого 2017 р. Одеса, 2017. С. 114-118

49. Кошинець В. В. Межі компетенції експерта психолога: *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. VII Всеукр. наук.-теорет. конф., 11 листопада 2017 р. К., 2017. С. 174-178

50. Кошинець В. В. Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства (співавт. Басай О. В.). *Проблеми реформування кримінальної юстиції України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 травня 2018 р. Чернівці, 2018. С. 44-48

51. Кошинець В. В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ (співавт. Басай О. В.). *Практика Європейського суду з прав людини в*

діяльності прокуратури і суду: виклики та перспективи: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф., 13 червня 2018 р. К., 2018. С. 12-16

52. Кошинець В. В. Роль і значення психологічних знань у підготовці та роботі прокурора. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України:* матер. міжвідом. наук.-практ. круглого столу, 25 квітня 2019 р. К., 2019. С. 74-76

53. Кошинець В. В. Психологічне забезпечення проходження державної служби в Україні. *Державна служба в Україні: шляхи реформування:* матер. круглого столу, 22 травня 2019 р. К., 2019. С. 94-97

54. Кошинець В. В. Становлення юрисдикційного процесу в Україні: сучасний стан та перспективи. *Концептуальні засади використання психологічних знань в судовій діяльності:* матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 31 травня 2019 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 136-141

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

55. Кошинець В. В., Орбан-Лембрик Л. Е. *Юридична психологія:* курс лекцій. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. 329 с.

56. Кошинець В. В., Марчак В. Я. *Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми:* навч. посіб. Чернівці, Рута, 2007. 215 с.

57. Кошинець В. В., Орбан-Лембрик Л. Е. *Юридична психологія:* навч. посіб. Чернівці, Книги – ХХІ, 2007. 448 с.

58. Кошинець В., Чепелюк О. Окремі пропозиції щодо покращення фінансування судової влади. *Вісник Державної судової адміністрації України.* 2012. № 2. С. 50-53

59. Кошинець В., Чепелюк О. Нормативне врегулювання проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження). *Вісник Державної судової адміністрації України.* 2012. № 3. С. 51-58

60. Кошинець В., Швиденко Я. Деякі аспекти кваліфікаційної підготовки суддів: з досвіду зарубіжних країн. *Вісник Державної судової адміністрації України*. 2012. № 4. С. 59-67

61. Кошинець В. В. *Юридична психологія: курс лекцій* / уклад.: В. В. Кошинець, Л. Л. Радухівська, Н. О. Рибалка. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 5-36, 101-126, 127-151.

62. Кошинець В. В. *Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб.* / Г. П. Власова, О. М. Калачова, Я. А. Соколова, Г. В. Щербакова. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 52-63.

63. Кошинець В. В., Гвоздік О. І. *Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб.* К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 130 с.

64. Кошинець В. В. *Правові засоби протидії корупції* : навч. посіб. / кол. авт.; за ред. М. В. Лошицького. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. С. 86-104.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ	34
1.1. Поняття правової процедури	35
1.2. Юрисдикційний процес в теорії права	53
1.3. Методологічні проблеми юрисдикційного процесу	71
Висновки до розділу 1	89
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ	90
2.1. Поняття пізнання в науці	91
2.2. Методологія пізнання в юрисдикційному процесі	106
2.3. Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі	123
Висновки до розділу 2	141
РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ	143
3.1 Поняття спеціальних психологічних знань	144
3.2. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань	158
3.3. Методологія спеціального психологічного пізнання в судовому процесі	176
Висновки до розділу 3	192
РОЗДІЛ 4. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ТА НЕПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ	194
4.1. Загальна характеристика форм використання спеціальних психологічних знань	195
4.2. Судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі	216
4.3. Психолог-консультант в юрисдикційному процесі	229

	21
4.4. Участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі	243
Висновки до розділу 4	262
РОЗДІЛ 5. МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ОКРЕМИХ ВИДАХ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ	265
5.1. Використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі	265
5.2. Використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі	279
5.3. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі	291
5.4. Використання спеціальних психологічних знань в інших видах юрисдикційного процесу	303
Висновки до розділу 5	314
ВИСНОВКИ	317
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	328
ДОДАТКИ	356

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВЗО – вищі заклади освіти

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ДТП – дорожньо-транспортна подія

ЗМІ – засоби масової інформації

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НМДГ – неоподаткований мінімум доходів громадян

СПЕ – судово-психологічна експертиза

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік

США – Сполучені штати Америки

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Шлях розвитку сучасної України в напрямі побудови демократичної держави характеризується трансформацією всіх сфер життєдіяльності суспільства, включаючи й реформування юрисдикційної системи. Стабільне функціонування юрисдикційних органів є необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в країні, дотримання прав і свобод людини і громадянина. Індикатором успішності такого реформування стане зростання довіри суспільства до судової гілки влади загалом та її суб'єктів, зокрема.

У зазначеному напрямі відбуваються позитивні зміни: реалізується судова реформа, першим етапом якої проголошено обрання нових суддів на конкурсній основі і, як наслідок – формування нових українських судів; удосконалюється нормативно-правове регулювання, покращується матеріально-технічне забезпечення, оптимізується штатна чисельність та ін. Проте, незважаючи на соціономічний характер юрисдикційної діяльності, донині психологічним її складовим не приділяється належна увага.

У сучасному соціумі формується принципово нове ставлення до судової влади як до однієї з важливих дієвих сил процесу суспільного розвитку, носія системи соціальних і правових відносин історично нової – демократичної та правової – Української держави. Необхідність гуманізації і, відповідно, психологізації юрисдикційної діяльності сьогодні не викликає сумнівів ні в керівництва держави, ні в самих працівників, ні в громадян, які є об'єктом юрисдикційного процесу. Тому зростаючі вимоги держави і суспільства до ефективності судової влади повинні супроводжуватися проведенням наукових практичних досліджень, присвячених визначенню теоретико-методологічних засад впровадження в юрисдикційний процес спеціальних психологічних знань, їх можливостей та перспектив використання.

Проблема спеціального пізнання досить широко представлена у вітчизняній (Гончаренко В. Г., Горбачевський В. Я., Іщенко А. В., Клименко Н. І., Коновалова В. О., Лукьянчиков Є. Д., Романюк Б. В., Салтевський М. В., Сердюк В. В., Шепітько В. Ю. та ін.) та зарубіжній (Белкін Р. С., Корухов Ю. Г., Малєвські Г., Сорокотягін І. М., Холист Б., Шапіро Л. Г. та ін.) юридичній науковій літературі. Використанню психологічних знань як спеціальних присвячені роботи як українських (Бедь В. В., Землянська О. В., Казміренко Л. І., Кондратьєв Я. Ю., Костицький М. В., Кудерміна О. І., Лемик Р. Я., Луцький А. І., Марчак В. Я., Петечел О. Ю., Цільмак О. М., Черновський О. К. та ін.), так і зарубіжних (Іванова Т. В., Конишева Л. П., Коченов М. В., Морозова М. В., Нагаєв В. В., Холопова О. М. та ін.) дослідників.

В Україні накопичений досить суттєвий обсяг практичного застосування спеціальних психологічних знань, зокрема у формі судово-психологічної експертизи. Так, науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України впродовж 2010-2018 рр. проведено 4080 судово-психологічних експертиз на замовлення, переважно, МВС України (1501), судів (1167) та органів прокуратури (693); за клопотанням адвокатів (громадян) проведено 268 таких експертиз.

Відповідно, можемо стверджувати, що в теперішній час вже накопичився значний обсяг науково-практичних даних стосовно сутності та можливостей використання психологічних знань в юрисдикційному процесі. Вони потребують ретельного аналізу і узагальнення як із метою розвитку науки, так і для подальшого застосування в практичній діяльності. При цьому залишаються дискусійними питання щодо визначення суб'єкта такого застосування, меж та форм впровадження психологічного знання в юрисдикційний процес, ступеня їх доказовості, тощо. Конструктивні відповіді на ці запитання сприятимуть психологізації юридичного поля, що відповідає гуманістичним засадам сучасного суспільства. Значущість проблеми, її психолого-правових детермінант та психологічного опосередкування визначили вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25. 08. 2015 р. № 501/2015; Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23. 11. 2015 р. № 1393-р; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015-2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275, планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 24.06.2008 р. (протокол № 11).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в розробленні теоретико-методологічних засад спеціального психологічного пізнання та практичних рекомендацій стосовно подальшого вдосконалення застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- висвітлити сутність та зміст поняття «правова процедура»;
- визначити місце та роль юрисдикційного процесу в теорії права;
- окреслити методологічні проблеми юрисдикційного процесу;
- здійснити узагальнення стосовно поняття «пізнання» в науці;
- розглянути методологію пізнання в юрисдикційному процесі;
- диференціювати дефініції «пізнання» і «доказування»;
- сформулювати онтологічний зміст поняття «спеціальні психологічні знання»;
- висвітлити історію становлення інституту спеціальних психологічних знань;
- окреслити методологію спеціального психологічного пізнання в судовому процесі;

- надати загальну характеристику форм використання спеціальних психологічних знань;
- виокремити специфічні ознаки судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань;
- охарактеризувати процедуру та специфіку участі психолога-консультанта в юрисдикційному процесі;
- визначити особливості залучення спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі як процесуальної та не процесуальної форми використання спеціальних психологічних знань;
- надати характеристику історичних аспектів та сучасного стану використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі;
- висвітлити критерії та підстави використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі;
- встановити можливості залучення спеціальних психологічних знань до адміністративного процесу;
- охарактеризувати можливості залучення здобутків психології до інших видів юрисдикційного процесу.

Об'єктом дослідження є юрисдикційний процес.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи складають сучасні досягнення теорії пізнання. Застосовано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціально-наукових методів, зокрема: *системно-логічний* – при обґрунтуванні поняття правової процедури (підрозділ 1.1); *формально-логічний* – для визначення поняття, місця і ролі юрисдикційного процесу в теорії права, а також поняття пізнання в науці (підрозділи 1.2, 2.1); *логіко-юридичний* – для висвітлення методологічних проблем юрисдикційного процесу та методології пізнання в юрисдикційному процесі (підрозділи 1.3, 2.2); *системно-функціональний* – для опису спільних рис і відмінностей пізнання і доказування в юрисдикційному процесі (підрозділ

2.3); *логіко-юридичний* – для надання характеристики поняттю спеціальних психологічних знань (підрозділ 3.1); *проблемно-хронологічний* – для встановлення історичних передумов становлення інституту спеціальних психологічних знань (підрозділ 3.2); *аксіологічний* – для обґрунтування методології спеціального психологічного пізнання в судовому процесі (підрозділ 3.3); *порівняльно-правовий* – для надання загальної характеристики форм використання спеціальних психологічних знань (підрозділ 4.1); *організаційно-психологічного моделювання* – для визначення організаційно-психологічних засад проведення судово-психологічної експертизи (підрозділ 4.2), участі психолога-консультанта (підрозділ 4.3) та спеціаліста-психолога (підрозділ 4.4) в юрисдикційному процесі; *аксіологічний* та *праксеологічний* – для обґрунтування необхідності удосконалення змісту і процедури використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі (підрозділ 5.1), в цивільному процесі (підрозділ 5.2), в адміністративному процесі (підрозділ 5.3) та інших видах юрисдикційного процесу (підрозділ 5.4); *методи математичної статистики* – для кількісної порівняльної оцінки і якісного аналізу одержаних результатів (підрозділи 4.2-4.4).

Емпіричною базою дослідження становлять результати: узагальнення висновків 123 судово-психологічних експертиз; опитування 32 суддів (вік 35–52 роки, досвід роботи на посаді судді – від 2-х років) з метою професійної рефлексії щодо того, які методи психологічного впливу найбільш ефективні та доцільні для використання в судовому процесі; анкетування 154 студентів-бакалаврів за спеціальністю «Психологія» та 152 студентів-бакалаврів за спеціальністю «Право» Інституту права та психології Львівської політехніки (вік – 19-21 рік) для з'ясування актуальності проведення судово-психологічної експертизи (далі – СПЕ) в сучасному юрисдикційному процесі; опитування 123 суддів районних судів Львівської обл. (вік 36–47 років, стаж професійної діяльності – не менше п'яти років) стосовно доцільності залучення психолога-консультанта та ступеня ефективності використання одержаних таким чином знань, а також 25 психологів, які мають досвід консультування в

юрисдикційному процесі (вік – 32–54 роки, стаж професійної діяльності – не менше п'яти років).

Дослідження проводилось поетапно: на першому, пошуковому етапі (2008–2010 рр.) визначалися: наукова проблема, підходи до її вирішення, принципи, методика і гіпотеза дослідження, здійснювалися систематизація, узагальнення теоретичних засад дослідження; на другому, експериментальному етапі (2010–2015 рр.) виокремлювалися: основні напрями емпіричного дослідження, здійснювалася організація вибірки та апробація методів, накопичувалися емпіричні дані; на третьому, узагальнюючому етапі (2016–2018 рр.) робилися висновки, проводилася апробація та впровадження результатів, визначалися подальші перспективи дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним комплексним дослідженням, в якому представлене змістове узагальнення та надана концепція використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі. Зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що теоретичне пізнання і пізнання у юрисдикційному процесі не співпадають за своїм предметом, а саме: в першому випадку предмет нічим не обмежений, він представлений новими сутностями, феноменами та закономірностями їх розвитку; в другому – предмет знаходиться в межах приписів закону, він реалізується в межах іманентних юрисдикційному процесу завдань, причому результат відображення у такому пізнанні може не тільки не співпадати з реальністю, але й бути її викривленням;

– доведено, що пізнання в юрисдикційному процесі реалізується за допомогою системно-структурного підходу і передбачає застосування суб'єктом пізнання сукупності методів, прийомів і засобів для досягнення наступних цілей: накопичення знань про оточуючий світ, закони та закономірності його розвитку, можливості та межі перетворення дійсності; формування індивідуального стилю діяльності з урахуванням знань про закони

та форми мислення; встановлення індивідуально-психологічних і соціально-психологічних особливостей взаємодії об'єкта пізнання з оточуючим світом;

– підкреслено необхідність уніфікації процесуальних норм в окремих видах юрисдикційних процесів (цивільному, адміністративному, господарському), які мають однорідну природу і зміст, будуються на однакових засадах, а тому повинні відповідати одним основоположним вимогам як структурного, так і функціонального характеру;

– визначено можливості та основні напрями застосування спеціальних психологічних знань в конституційному процесі: впорядкування понятійного апарату з точки зору відповідності наявних в юриспруденції категорій їх психологічному змісту (наприклад, «позбавлення волі», «стан сильного душевного хвилювання», «хуліганський мотив» та ін.); психологічна експертиза законодавчих ініціатив з позицій їх узгодженості з ментальністю та звичаєвим правом українського народу; психологічне забезпечення діяльності суддів та працівників апарату Конституційного Суду України;

– аргументовано необхідність використання психологічних знань суддею особисто у господарському, цивільному, адміністративному процесах, які становлять собою розгляд матеріально-правового конфлікту між учасниками правовідносин та здатні спричинити їх надлишкову емоційність та суб'єктивність. Законодавець визначив нову форму розгляду справ – врегулювання спору за участю судді в окремих видах юрисдикційних процесів, що передбачає фактично виконання судом посередницьких (медіативних) функцій. Це потребує наявності у суддів розвинених вмінь і навичок здійснення переговорної діяльності. Тому психологічна підготовка суб'єктів юрисдикційного процесу повинна передбачати формування здатності до стабілізації емоційного фону сторін, сприяння зниженню (подоланню) проявів ворожості та конфліктності, створення суто ділової атмосфери у взаємодії;

удосконалено:

– розуміння поняття правової процедури як особливого, нормативно встановленого порядку здійснення юридичної діяльності, що має як всі ознаки

соціальної процедури, так і специфічні лише для неї, обумовлені тим, що вона реалізується в правовому середовищі, регулюється правовими нормами, структурується правовими відносинами та зорієнтована на правовий результат;

- уявлення про методологію юрисдикційного процесу як рефлексивного опису принципів та методів дослідницького процесу в правовій сфері;

- методологічну парадигму пізнання в юрисдикційному процесі як сукупного результату взаємодії пізнання і доказування;

- концепцію щодо етапів історичного розвитку інституту спеціальних психологічних знань;

- критерії диференціації процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань;

- основні напрями участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі;

дістало подальший розвиток:

- поняття, основні ознаки та основні різновиди юрисдикційного процесу;

- методологічні підходи до пізнання в правовій сфері;

- методологія спеціального психологічного пізнання;

- поняття спеціальних знань в юрисдикційному процесі;

- сутність, функції та основні ознаки судово-психологічної експертизи і психологічної консультації в юрисдикційному процесі;

- концептуальні засади використання спеціальних знань в кримінальному, цивільному та адміністративному процесах.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та може бути використано у:

законотворчій діяльності – при внесенні змін та доповнень до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя від 5 березня 2019 р. № 04-29/15-491(43932);

правозастосовній діяльності – при розгляді справ у судах апеляційної інстанції (акт впровадження Чернівецького апеляційного суду від 5 березня 2019 р.); при розгляді кримінальних проваджень, цивільних справ та матеріалів про адміністративні правопорушення в місцевих загальних судах (акт впровадження Шевченківського районного суду м. Києва від 7 березня 2019 р.); при розгляді справ у окружних адміністративних судах (акт впровадження Київського окружного адміністративного суду від 10 грудня 2018 р.); при розгляді справ у судах господарської юрисдикції (акт впровадження господарського суду Чернівецької області від 12 лютого 2019 р.); при підготовці та участі прокурорів в судових засіданнях (довідка про впровадження прокуратури Київської області від 11 грудня 2018 р.); при підготовці та участі адвокатів у судових засіданнях (акти впровадження адвокатських об'єднань «КПД Консалтинг» від 7 листопада 2018 року та «Цимбал, Козуліна та партнери» від 22 листопада 2018 р.);

освітній та науково-дослідній роботі – при викладанні навчальних дисциплін «Психологія діяльності прокурора», «Професійно-психологічна підготовка працівників Національної поліції», «Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням», «Криміналістичне забезпечення досудового розслідування», а також під час самостійної роботи кандидатів на посаду прокурора та прокурорів, які підвищують кваліфікацію (акти впровадження Національної академії прокуратури України від 6 березня 2019 р.; Національної академії внутрішніх справ від 27 лютого 2019 р.; Харківського національного університету внутрішніх справ від 11 березня 2019 р.; Одеського державного університету внутрішніх справ від 21 березня 2019 р.; Львівського державного університету внутрішніх справ від 12 квітня 2019 р. № 23).

Особистий внесок здобувача. Положення, що викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблені автором особисто. Результати кандидатської дисертації здобувача на захист докторської повторно не виносяться. У співавторстві опубліковано: статті в наукових фахових виданнях України № 8, 9 (внесок автора – 30 % тексту); стаття в зарубіжному науковому періодичному

виданні № 20 (внесок автора – 50 % тексту); праці апробаційного характеру № 42, 50, 51 (внесок автора – 50 % тексту); навчальні посібники та курси лекцій № 55-57, 63 (внесок автора – 50 % тексту); навчальні посібники № 61, 62, 64 (внесок автора – 30 % тексту); інші праці, які додатково відображають наукові результати № 58-60 (внесок автора – 50 % тексту).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено автором у виступах на 33 науково-практичних заходах, зокрема, міжнародних конференціях: «Філософські, методологічні, соціологічні й психологічні проблеми права» (м. Чернівці, 28–29 трав. 2011); «Філософські, психологічні та методологічні проблеми права» (м. Київ, 17 листоп. 2012); «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 25 квіт. 2014); «Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи» (м. Київ, 7–8 листоп. 2015); «Проблеми реформування кримінальної юстиції України» (м. Чернівці, 17–18 трав. 2018); «Практика Європейського суду з прав людини в діяльності прокуратури і суду: виклики та перспективи» (м. Київ, 13 черв. 2018); всеукраїнських конференціях, всеукраїнських та регіональних міжвузівських конференціях: «Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні» (м. Івано-Франківськ, 22 квіт. 2005); «Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства: сучасний стан та перспективи» (м. Івано-Франківськ, 30 верес. – 1 жовт. 2005); «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 28 квіт. 2006); «Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності» (м. Івано-Франківськ, 12-13 трав. 2006); «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 29-30 верес. 2006); «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 20 квіт. 2007); «Верховенство права в правозастосовчій діяльності» (м. Івано-Франківськ, 12-13 жовт. 2007); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 26 січн. 2008; м. Київ, 31 січн. 2009; м. Київ, 23 квіт. 2010);

«Українське правосуддя: здобутки та перспективи» (м. Чернівці, 16 трав. 2008); «Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності» (м. Київ, 3 квіт. 2009); «Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина» (м. Чернівці, 30 трав. 2009); «Вдосконалення діяльності прокуратури – шлях до реформування кримінальної юстиції» (м. Львів, 28 трав. 2010); «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 28 трав. 2013); «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 13-14 лют. 2015); «Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні» (м. Київ, 9 квіт. 2016); «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України» (м. Київ, 25 квіт. 2019); «Державна служба в Україні: шляхи реформування» (м. Київ, 22 трав. 2019); «Концептуальні засади використання психологічних знань в судовій діяльності» (м. Чернівці, 31 трав. 2019) та ін.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, що містять 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (302 найменування на 27 сторінках), п'яти додатків на 44 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 398 сторінок, з них основний текст – 305 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Починаючи від Кодексу Хаммурапі, Законів XII таблиць, Руської правди й, фактично, до реформ Наполеона Бонапарта, матеріальне і процесуальне законодавство не диференціювалося [35; 79; 116 та ін.]. Лише з XIX ст. галузі процесуального права почали чітко розмежовуватися. Одночасно, початок свого розвитку отримали й галузеві процесуальні науки.

Сучасні дослідники [113; 162; 233 та ін.], чия точку зору ми поділяємо, погоджуються, що після Другої світової війни в Європі починається новий етап політико-правового розвитку, позначений прийняттям нових конституцій. Вони спрямовувалися на обмеження принципу парламентського суверенітету шляхом надання основним правам людини функції обмеження державної влади. Відповідно, вказані функції перетворюються для законодавчої, виконавчої та судової влади у чинне право.

Як вказують науковці [60; 66 та ін.], це пояснюється тим, що саме судова правотворчість максимально слугує меті безпосереднього захисту конституційних прав людини: судді при прийнятті своїх рішень ґрунтуються не тільки на конституційних нормах, але й на принципах справедливості, розумності, природного права, відповідності моральним критеріям та цілям конституційно-правового регулювання в суспільстві.

На нашу думку, описане явище можна означити як розуміння суспільної справедливості щодо спірних соціальних подій. Аналізу історичного відображення та сучасного тлумачення цих питань присвячено перший розділ нашого дослідження.

1.1. Поняття правової процедури

Узагальнення наукових джерел дозволяє стверджувати, що чинне законодавство встановлює комплексний підхід до правового регулювання. Проте, на наш погляд, в ньому наявні й певні прогалини та окремі колізії, які використовуються в якості засобу правового регулювання [136; 190; 279; 296 та ін.]. Так відбувається фрагментарне включення процедурно-процесуальних норм в «тканину» матеріального права. Однак, при цьому, продовжує залишатися дискусійною проблема доктринального визначення поняття правової процедури, яке ми вважаємо розробленим недостатньо. Тобто, фактичне застосування правових процедур випереджує визначення теоретичних засад їх використання.

Ми підтримуємо науковців [2; 32; 47], які вказують на те, що розвиток теоретико-правової науки передбачає необхідність ретельного опрацювання питань, що стосуються базових категорій права. Тому слід визнати, що примноження наукових знань, переважно, здійснюється не за рахунок розширення предмету дослідження, а завдяки зверненню вчених до більш глибоких пластів вже відомих категорій.

У зв'язку з цим, на нашу думку, проблема правової процедури не втрачає своєї актуальності, оскільки осмислення вимагають все більше сторін даного правового інституту. Ми усвідомлюємо, що сутність, зміст і реалізація порушеної нашим дослідженням проблематики вже були предметом вивчення багатьох дослідників. Проте, вважаємо, що ряд аспектів, що стосуються окремих площин правової процедури в юрисдикційному процесі, як і раніше, залишається мало вивченим. Так, зокрема, в сучасній науковій літературі доволі скромно представлені самостійні різновиди правових процедур, які мають свої специфічні особливості, регулювання тощо.

Між тим, розвиток і деталізація різноманітних уявлень про процедурно-процесуальні механізми права мають у вітчизняній і зарубіжній науці тривалу історію. Не меншою мірою важлива й практична сторона проблеми, особливо в

зв'язку з використанням правових процедур у правотворчості, правореалізації і правозастосуванні. Тому вважаємо, що розкриття змісту правових процедур має значення для визначення сутності права, а також для подальшого вдосконалення законодавства і правозастосовчої практики.

Отже, узагальнюючи відображення теми нашого дослідження в наукових працях [52; 91 та ін.], можемо стверджувати, що судова влада функціонує лише в межах певної процедури, реалізується тільки в спеціальній процесуальній формі. Судові рішення, прийняті всупереч або з порушенням визначеної процедури, визнаються незаконними, а умисні дії судді з цього приводу стають підставою для притягнення його до відповідальності.

Правова процедура здійснення судової влади передбачена цивільним, кримінальним, господарським, адміністративним процесуальними законодавствами. Згідно наукових першоджерел, до неї входять [181; 185; 208 та ін.]:

- права й обов'язки суду та суддів під час провадження судочинства;
- гарантії організації судового процесу (відкритість судового розгляду, участь представників народу в розгляді й вирішенні судової справи по суті тощо);
- обумовлений процесуальний статус учасників процесу (рівність сторін перед законом і судом, рівність прав щодо надання доказів, заявлення клопотань, оскарження рішень суду, змагальність процесу тощо).

Тобто, належна судова процедура, яка передуює постановленню судового рішення, багато в чому є запорукою його законності та обґрунтованості. І навпаки, вирок суду або інше його рішення не можуть вважатися такими, що постановлені відповідно до закону (бути правосудними), якщо суддя [1; 5 та ін.]:

- не дотримується встановлених вимог процесуального закону щодо загальних положень судового розгляду;
- взагалі не проводить судове слідство, коли це необхідно;
- дає вказівку секретарю судового засідання чи помічнику про складання

судового рішення конкретного змісту без дослідження доказів тощо.

Науковці вказують [105; 231], що поняття «належної судової процедури» було розроблене в межах американської конституційної доктрини і походить з концепції верховенства права та загальноприйнятих стандартів справедливості. Американські вчені тлумачать конституційне положення про належну судову процедуру як про спір між сторонами, котрий:

- розглядає лише той суд, який має на це юрисдикцію;
- проводиться у відкритому судовому слуханні, на принципах незалежності та неупередженості суду;
- передбачає право скористатися послугами адвоката, право заперечувати або проводити перехресне опитування свідків, якщо достовірність їхніх показань є під сумнівом;
- спирається на право щодо винесення рішення, яке ґрунтується виключно на встановлених у процесі слухання доказах.

Між тим, зрозуміло, що без аналізу юридичного процесу, правил юридичної процедури, процесуального права в цілому неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання. В суспільстві, де людина, її права і свободи оголошуються вищою цінністю, демократичне процесуальне право опосередковує взаємодію держави і особи. Це ж право є гарантією захисту прав, свобод і законних інтересів особистості, важливим засобом координації приватного та публічного інтересів [183, с. 145].

Сам термін «процедура» запозичений із французької мови – «procedure». У свою чергу, французька мова перейняла це поняття з латини: «procedere» означає просування чого-небудь, а в іншому значенні – офіційно встановлений порядок дій під час обговорення якої-небудь справи.

У Радянському енциклопедичному словнику наведене тлумачення терміну «процедура» у двох значеннях: медичному та правовому. У першому випадку процедура – це лікувальний захід, запропонований лікарем (наприклад, інгаляції), в іншому випадку процедурою є встановлений порядок ведення, розгляду якої-небудь справи (наприклад, судова процедура) [21, с. 679].

Оскільки переважна частина території сучасної України тривалий час перебувала у складі Російської імперії та СРСР, це визначило й відповідне формування теоретико-методологічних засад юриспруденції. Зокрема, у російському законодавстві поняття «процес» і «процедура» трактувалися як тотожні; вони вважалися рівнозначними складовими поняття «судове провадження», що знайшло своє відображення в низці нормативно-правових актів, де «процес» характеризує порядок реалізації судових проваджень.

На сьогодні існує багато визначень поняття «правова процедура». Наведемо ті, які, на наш погляд, найбільш повно описують цей правовий інститут. Так, О. М. Васильєв під правовою процедурою розуміє особливий нормативно встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, що гарантує реалізацію норм матеріального права і матеріальних правовідносин, який охороняється від порушення правовими санкціями [30, с. 118].

З позицією О. М. Васильєва погоджується В. М. Протасов, зазначаючи, що процедура – найдавніший соціальний регулятор. Процедурні механізми характерні для нормативного регулювання взагалі, а реалізація практично всіх різновидів соціальних норм потребує створення специфічних процедур та процедурних норм. В історичному контексті різноманітні ритуали, церемонії, обряди слід оцінювати як різновиди процедур, пов'язаних із соціальною регуляцією. Найбільшою мірою процедура притаманна тим соціальним нормам, у яких яскраво виражена ознака формальної визначеності, тобто які є за своєю природою є зовнішніми регуляторами поведінки і діють за умови чіткої фіксації і зовнішнього оформлення [208, с. 94].

Відповідно, процедурність (як і нормативність) знайшла найбільш повне втілення в правовому регулюванні, де існують досить самостійні процедурні галузі: цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право та ін. В цьому сенсі процедурно-правовий механізм виступає як невід'ємна частина, як один із найважливіших внутрішніх («спеціально-юридичних») механізмів правової системи.

Дослідники вказують [8; 70; 252 та ін.], що у тих сферах соціального

регулювання, де якість формальної визначеності норм не має особливого значення, наприклад, у сфері морально-етичного регулювання поведінки, виявлення процедурних механізмів становить певну складність. Хоча, на нашу думку, процедура – це атрибут будь-якої соціальної регуляції.

Узагальнивши найбільш актуальні уявлення про правову процедуру, ми розглядаємо її як загальносоціальне явище, що становить собою систему:

- орієнтовану на досягнення конкретного правового результату;
- представлену актами поведінки, які послідовно змінюють один одного;
- внутрішньо структуровану доцільними суспільними відносинами;
- динамічну, що імпліцитно містить тенденцію до розвитку, попередньо встановленому на нормативному або індивідуальному рівні;
- професійно визначену та таку, що виступає засобом реалізації основних для неї суспільних відносин.

Тобто, правова процедура має всі ознаки соціальної процедури, а її специфічні риси обумовлені тим, що вона діє в правовому середовищі: врегульована правовими нормами, структурована правовими відносинами, спрямована на правовий результат, тощо [181].

Також, відповідно до наукових першоджерел [77; 105; 225], правову процедуру характеризують:

- ієрархічність побудови, яка проявляється в тому, що одна процедурна норма деталізує іншу, при цьому реалізація одних процедурних відносин забезпечує процес реалізації інших;
- законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, за допомогою яких гарантується досягнення цілей правового регулювання в певній сфері суспільних відносин.

Отже, можемо запропонувати наступне попереднє визначення: правова процедура становить собою визначену законом сукупність дій, послідовна реалізація яких дозволяє здійснювати певний правовий процес чи його окремі складові (етапи, стадії).

Проаналізувавши широкий масив думок щодо визначення поняття

правової процедури [6; 63; 258; 295 та ін.], ми представили у табл. 1.1.1 наше уявлення щодо основної побудови її внутрішніх зв'язків.

Таблиця 1.1.1

Побудова внутрішніх зв'язків правової процедури

Правова сутність поняття	Ознаки	Відображення
регламентований юридичною нормою порядок дій	наявна мета здійснення процедури	придбання/зміна/втрата правового статусу або додаткових обов'язків та/чи прав
регулювання відповідних суспільних відносин у сфері правозастосування	певна кількість дій, які потрібно здійснити суб'єктам	зміна правового статусу суб'єкта або підтвердження юридичного факту, який має значення
нормативно встановлений порядок реалізації юридичної діяльності	правові результати цих дій	вплив на становище суб'єкта або іншої

Відповідно, правова процедура – це дії у межах правового середовища, законодавчо регламентовані у правових актах. Її характерними рисами, на наш погляд, можна назвати наступні:

- всі алгоритми проведення правової процедури чітко викладені і закріплені в законах і підзаконних нормативних актах;
- основною метою правової процедури є реалізація юридичної норми та заснованих на ній правовідносин.

Зауважимо, що як і багато інших дослідників [131; 135; 143; 173 та ін.], *основним недоліком правової процедури* вважаємо її складність. Між тим, правова процедура не повинна бути надто складною для виконання або містити в собі якісь особливі вимоги, що не є об'єктивними та необхідними у конкретному випадку [231].

Наведемо приклад. Міністерство освіти України продовжує дотримуватися певних застарілих вимог щодо деяких аспектів правової процедури здобуття наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії). Для подання заяви про свою участь у відповідному процесі, окрім результатів

проведеного теоретичного та емпіричного дослідження, здобувач зобов'язаний надати довідку з місця роботи. Така процедурна вимога є складною для виконання непрацюючим особам, або тим, хто має власний бізнес, або особам, чиє становище на роботі не дозволяє звернутися з проханням надавати якісь довідки. Але основне – це відсутність розумної мети у дотриманні цього пункту правової процедури здобуття наукового статусу, що спричиняє зайві переживання особи.

Нагадаємо, видатний вчений-психолог Віктор Франкл наголошував, що за наявності вартісної мети можливо здолати будь-які труднощі [270, с. 78]. Проте, очевидно, що немає сенсу їх збільшувати.

Спираючись на наведене, можемо запропонувати наступне визначення: правова процедура – це певна послідовність врегульованих законом дій, що реалізуються для досягнення визначеної мети і наділені наступними ознаками: форма закріплення бажаної поведінки суб'єкта (імперативна чи диспозитивна); певні терміни здійснення; обов'язкова фіксація одержаних результатів.

Наш аналіз першоджерел показав, що особливість регулятивного впливу процесуального права на правову процедуру полягає у встановленні чіткого порядку, послідовності вчинених суб'єктами процесуального права дій.

Зокрема, процесуальним правом закріплюються певні правила процедури, які й охоплюються поняттям «процесуальна форма» [195; 205; 232 та ін.]. Остання визначається науковцями як сукупність процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату. Іншими словами, процесуальна форма становить собою особливу юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної правової процедури здійснення певних повноважень.

На наш погляд, правова процедура невіддільна від будь-якого юрисдикційного процесу, тому що виступає одним з його конститутивних елементів. Відповідно, правову процедуру можна вважати алгоритмом розгляду і вирішення цивільних, кримінальних та інших справ. Вона складає нормативну модель, що організовує і впорядковує судочинну діяльність за допомогою

системи законодавчо закріплених вимог до процесуальних дій та документів [231].

Відповідно, правова процедура і юрисдикційний процес існують у нерозривній єдності, а наявність тієї чи іншої правової процедури завжди означає існування відповідного юрисдикційного процесу.

У контексті нашого дослідження, ми розглядаємо поняття правової процедури з позицій досвіду поколінь, який довів необхідність та доцільність всіх елементів даного правового інституту як гаранта:

- підпорядкування встановленому процесуальному порядку;
- дотримання основних принципів судочинства;
- здійснення ефективного захисту і охорони прав всіх учасників процесу судочинства.

Отже, правова процедура створена та існує для організації діяльності з застосування норм матеріального і процесуального права. Як вказують дослідники [4; 30; 35; 154 та ін.], становлячи сутність відповідного процесу, вона впливає на діяльність усіх учасників здійснюваного правосуддя, роблячи її судовим провадженням з розгляду і вирішення справ в межах юрисдикційного процесу.

Окрім іншого, звертаємо увагу, що правова процедура є однією з істотних ознак, що відрізняють цивільний, кримінальний та інші процеси від інших форм державної діяльності. Тобто, вона складає, по суті, теоретичну модель юрисдикційного процесу, виступаючи однією з фундаментальних основ юриспруденції [79; 116; 222].

Відповідно, спираючись на наведене, можемо стверджувати, що правова процедура – це система юридичних засобів та операцій, визначених у процесуальному законодавстві. Вона є обов'язковою для учасників юрисдикційного процесу під час вирішення поставлених у ньому завдань.

Ми погоджуємося з сучасними науковцями, які виділяють наступні основні ознаки правової процедури [283; 293]:

- установлюється для впорядкування процесуальної діяльності;

- регулюється нормами процесуального права;
- залежить від принципів процесуального права;
- надає процесуальні гарантії учасникам процесу.

Напрошується думка, що правова процедура – це не тільки визначений законом порядок процесу, а й реалізація цього порядку в конкретній діяльності. Тому дотримання процесуальної форми органом досудового розслідування (органом дізнання), слідчим, суддею є проявом їх високої професійно-правової культури [47].

Ми зібрали думки різних авторів [178; 234; 294; 298 та ін.], чий дослідження стосувалися порушеної нами теми, й виділили структуру правової процедури у площині історичних та теоретичних передумов формування юрисдикційного процесу (див. табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

Структура правової процедури

Процесуальні провадження	Процесуальні стадії	Процесуальний режим
комплекс взаємозумовлених і взаємозалежних процесуальних дій: утворюються процесуальні правовідносини; установлюються обставини виникнення юридичної справи, доказуються зібрані по ній факти; оформлюється рішення у процесуальних актах; застосовуються заходи до виконання прийнятого рішення	система взаємозалежних частин процесу, що складається з низки послідовних юридичних дій, які характеризують динаміку розгляду заведеної юридичної справи і спрямовані на досягнення мети (результату)	система принципів процесуального права, засобів і способів проведення юридичного процесу, гарантій реалізації його результатів. Для того, щоб ефективно діяла вся система юридичної практичної діяльності, необхідно насамперед забезпечити її внутрішню організацію – процесуальну форму

Виходячи з викладеного, вважаємо, що будь-яка форма захисту порушених прав і інтересів людини і громадянина є правовою процедурою з тими особливостями, що визначаються предметом і методом захисту в кожній з форм захисту права. Тут доречно згадати думку Н. А. Рассахатської, яка вказує,

що категорії «процесуальна форма» і «процедура» мають істотні відмінності, що не допускають стирання меж між ними [214, с. 9].

На наш погляд, розрізнення процесуальної форми і правової процедури зумовлює необхідність виділення основних ознак, що дають змогу розкрити порядок розгляду і вирішення справ юрисдикційного процесу у контексті цих відтінків. На основі праць провідних науковців ми виділили відмінності означених правових явищ (див. табл. 1.1.3).

Таблиця 1.1.3

Відмінності процесуальної форми та правової процедури

Процесуальна форма	Правова процедура
завжди містить у собі систему вимог, закріплених нормами процесуального права	модель її застосування у реальному житті наперед визначена, за її допомогою досягається необхідний результат
її зміст поширюється на процесуальну діяльність і відповідні правовідносини суду, сторін, інших учасників провадження	норми, що визначають процедурну діяльність, як і основні норми, закріплені в законі
встановлює послідовність виникнення і розвитку процесуальної діяльності	процедурні норми визначають зовнішню сторону їх впровадження, вони не стосуються змістової сторони реалізації основних норм
її правила забезпечені юридичними санкціями	процедурна норма приймається одразу після виникнення основної, що забезпечує нерозривність правотворчості та правореалізації
	процедура відповідає певній нормативній моделі, закріпленій у відповідному нормативно-правовому акті
	тільки ті правові процедури, які є шляхом до реалізації владних відносин, наділені ознаками легітимності

Спираючись на вищевикладене, можемо стверджувати, що ці характеристики розкривають рушійну силу юрисдикційного процесу як формалізованого правового явища. А наведені правила характерні для всіх

галузей права як певний уніфікований законодавчий підхід.

Слід зазначити, що деякі вчені розглядають, навіть, сам юрисдикційний процес як різновид правової процедури, інші навпаки – вбачають у правовій процедурі вид процесу. Треті вважають ці терміни синонімічними і розглядають їх як тотожні об'єкти правової дійсності [35, с. 298; 295, с. 47].

На нашу думку, всі автори мають рацію у різних аспектах досліджуваної площини. Додамо лише, що правова процедура (форма) є неодмінною умовою функціонування судової системи загалом, оскільки вона слугує механізмом інструментом реалізації норм, закріплених у матеріальному та процесуальному праві.

Ми проаналізували доступні нам наукові праці з метою визначення найбільш об'єктивної позиції, що відповідала б сучасним тенденціям розвитку юридичної науки. Внаслідок цього ми дійшли висновку, що для відповіді на це запитання слід застосовувати в сукупності історичний та психолого-лінгвістичний методи: це дозволить розглядати дискусійне поняття в часовому та змістовому дискурсах.

Так, більшість авторів погоджуються [207; 297 та ін.], що у визначенні меж правової процедури, її місця і ролі в правовому механізмі, співвідношення з юридичним процесом матеріальної площини права слід завжди враховувати різні, а інколи, навіть, протилежні, підходи. Зокрема, «правова процедура» – загальне поняття. Суть того або іншого різновиду процедури та її особливості визначаються характером правовідносин, реалізації яких даний різновид процедури служить (основних правовідносин). За цією ознакою правову процедуру, на наш погляд, можна розділити на *матеріальну, процесуальну та правотворчу*.

Ми згодні з дослідниками, які наголошують, що для матеріальної процедури в якості основних виступають матеріальні регулятивні правовідносини, в яких здійснюється звичайна правомірна поведінка осіб. Проте, для процесуальної процедури основними є вже матеріально-охоронні правовідносини, що знаходиться поза сферою загальної, «масової» реалізації

правових норм. Тобто, це правовідносини, в межах яких:

- існує та реалізується «право на правотворчість»;
- формуються правові норми.

Більш складною та неоднозначною є ситуація з правотворчою процедурою. З одного боку, правотворчість – це сфера діяльності, врегульована правом, причому їй іманентні всі атрибути і компоненти правового регулювання: регламентуючі юридичні норми; правовідносини та ін. Але, з іншого боку, бачимо відносність виділення таких аспектів. Адже правотворчість – це не просто врегульована правом діяльність, а особливий компонент системи правового регулювання. Тому на перший план висувається його змістовна специфіка, а не те, що й тут можна знайти форми реалізації правових норм.

У 2014 р. М. В. Костицький на III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми юридичної психології» наголосив на тому, що сучасні соціальні події в Україні поставили завдання розвитку нового напрямку на стику політології, політичної, соціальної і юридичної психології, психології політико-правових досліджень. Попри певну диференційованість в наукових класифікаціях, вказані науки є надзвичайно близькі тій сфері, яку охоплює практична юриспруденція.

На рівні філософії і теорії права різновидами юридичної діяльності є не лише правозастосування і правоохорона, але й правотворчість. Якщо юридична психологія в останню четверть століття в більшій або меншій мірі досліджувала перші два види діяльності, то третій залишався поза увагою фахівців.

Як зазначає науковець, мали місце «...окремі спроби заторкнуті психологію правотворчості філософами, соціологами, політологами, але зрештою, право – предмет юриспруденції. І не досить мати лише бажання чи потребу дослідити правотворчість. Необхідно мати високу інтегративну підготовку на стику правознавства і психології, щоб досліджувати проблему психології правотворчості. Правотворчість – це не тільки, і, може, не стільки юридична проблема як її трактують фахівці з конституційного права та теорії права. ...це психологічна проблема. Потреба в праві, його видозміні,

раціоналізації, оновленні спочатку повинна усвідомитися на рівні індивідуальної і соціальної психології. Пізніше через соціальне замовлення ця потреба передається юристам, які мають надати їй юридичної форми у вигляді проекту закону чи підзаконного акту» [115, с. 6-7].

Зазначене безпосередньо стосується й проблематики аналізованого нами питання – правової процедури. Ми підтримуємо дослідників, які вказують [195; 204; 297], що правотворчість знаходиться поза межами правореалізації як особливої підсистеми. Навряд чи можна зрозуміти, наприклад, проблематику, пов'язану з реалізацією права, вивчаючи правотворчу діяльність. До правореалізуючих процедур належать і матеріальні процедури, дуже різноманітні за своїм характером. Це зумовлюється специфікою механізму їх дії і різноманітністю їх основних відносин – матеріально-регулятивних.

При цьому один і той же тип процесу та охоронних зв'язків може реагувати на порушення регулятивних норм і відносин різних галузей приналежності. Але кожна матеріальна процедура «прикріплена» до «своїх» регулятивних відносин, будучи обов'язковою умовою їх адекватної реалізації.

Робимо висновок, що зміст матеріальної процедури визначається змістом власних основних відносин. Відповідно, вона не може бути застосовна в будь-якій-іншій сфері, наприклад, процедура оформлення дотацій на виплату комунальних платежів не може застосовуватися як процедура обміну житлових приміщень. Ця закономірність діє як у межах різних галузей права, так і в межах однієї галузі за умови, що матеріальні процедури не мають зв'язку одна з одною. Як наслідок, множинність регулятивних правовідносин призводить і до множинності матеріально-процедурних форм.

Аналізуючи поняття правової процедури, можемо стверджувати, що процесуальні явища мають місце лише в процедурно-правовій сфері; матеріальні – включають як процедурні утворення, так і регулятивні та охоронні норми і відносини. Тобто, матеріальне і процесуальне по-різному, але не суперечливо представлене як в процедурно-правовій сфері, так і поза нею – на межі процесу та матеріальних охоронних правовідносин.

Ми підтримуємо позицію О. Ф. Скакун, що не слід ототожнювати юридичний процес і матеріальну процедуру, хоч їх і поєднує те, що вони є формами руху (зміни) правової матерії. Звичайне здійснення регулятивних норм не має потреби у процесі. Тільки особливий спосіб зв'язку з матеріальними регулятивними правовідносинами дає змогу відокремитися процесуальним нормам і відносинам у юридичний процес [235, с. 407]. Так, державний орган, як правило, реалізує свою компетенцію в рамках матеріально-правової процедури. Наприклад, державні виконавці, виконуючи рішення державного органа (суду, нотаріату й ін.), здійснюють свої компетенційні дії примусового характеру в матеріально-правовому порядку. Лише за наявності спору в правовому змісті та зверненні з адміністративним позовом щодо дій державних виконавців до державного органу, який уповноважений вирішувати адміністративні спори, настає розгляд справи, здійснюється *юридичний (адміністративний) процес*. Отже, матеріально-правова процедура і юридичний процес – не тотожні явища.

Дослідивши джерела і практичні приклади [234; 263; 284], ми встановили, що юридичний процес і юридична процедура співвідносяться як загальне і часткове. При цьому процесуальні правові приписи можуть містити різні процедури:

- регламентувати окремі ділянки діяльності з реалізації права;
- встановлювати різні варіанти досягнення передбачуваного матеріальними нормами результату.

Так, цивільно-правовий процес, пов'язаний із винесенням рішення щодо конкретної суперечки, може здійснюватися в рамках процедури досудового розгляду, претензійної процедури, власне судового розгляду, тощо

Незважаючи на те, що процедурні приписи стосуються окремих приватних аспектів, в сукупності вони утворюють певну систему, окремі складові якої пов'язані між собою логічно впорядкованими взаємозв'язками. При цьому кожен процедурний припис в межах юридичного процесу виконує свою чітко визначену функцію. Це, на нашу думку, дозволяє структурувати

процесуальну діяльність загалом, конкретизувати регламентацію окремих процесуальних дій, встановлювати різні шляхи варіанти одержання юридично значущого результату.

Окрім того, здійснене нами узагальнення наукових джерел дозволяє стверджувати, що окремо взяті процедурні приписи виконують своєрідні «технічні» або «технологічні» функції забезпечення юридичної правильності дій, пов'язаних з реалізацією права. Так само й система процесуальних дій – це визначені нормами права порядок діяльності слідчих, адміністративних, судових та інших органів [3; 78; 284].

Зазначимо, що матеріальна процедура регулює правовідносинами у різних аспектах, зокрема стосовно своїх основних (регулятивних) відносин вона може бути засобом:

- формування юридико-фактичної основи їх виникнення;
- встановлення існування відносин;
- їх безпосередньої реалізації;
- припинення відносин.

Процесуальна ж процедура (процес) має дві цілі: виявлення (встановлення існування) охоронних правовідносин та їх безпосередня реалізація.

Ми вважаємо за доцільне наголосити, що залежність правової процедури від змісту, функцій, цільового призначення своїх основних правовідносин настільки значуща, що призводить до внутрішньої диференціації майже всіх видів юридичних процедур. Так, процесуальна процедура відповідно до типів охоронних правовідносин поділяється на кримінально-процесуальну (кримінальний процес), цивільно-процесуальну (цивільний процес), адміністративно-процесуальну (адміністративний процес). На нашу думку, послідовне використання цього критерію може призвести до виявлення нових різновидів процесу та уточнення природи й місця вже названих в літературі (наприклад, господарський процес).

Продовжуючи розгляд поняття правової процедури, маємо зазначити, що

її можна класифікувати залежно від галузевої приналежності. Зокрема, матеріальні процедури за цією ознакою розмежувати легко: вони містяться у всіх галузях права, за винятком процесуальних та такої матеріальної галузі, як кримінальне право. Складніша справа з процесуальними процедурами.

Так, існують окремі процесуальні галузі, норми яких, на відміну від матеріально-процедурних норм, не можна віднести до якої-небудь однієї з існуючих матеріальних галузей права. Також, оскільки існує складність і неоднаковість розуміння природи правової процедури, буває важко виявляти ті процесуальні норми і інститути, які мають галузевий характер, тобто обслуговують матеріальні норми якої-небудь однієї галузі права і, разом із матеріальними, входять до складу цієї галузі.

Ми підтримуємо позицію О. Е. Лейста щодо того, що порядок (процес, процедура) реалізації низки санкцій вимагає детального нормативного регулювання, без якого багато правообмежень, певних санкцій, практично нездійсненні [143, с. 211]. Процедурне забезпечення в цьому випадку, здійснюється на основі процесуальної процедури (юридичного процесу).

На нашу думку, правова процедура – це потужний засіб реалізації юрисдикційного процесу. Проте, тут є й певна загроза. Зокрема, надмірне захоплення процедурністю здатне привести до зарегламентованості соціальної сфери: скорочення варіантів позитивної, правомірної поведінки членів суспільства, зниження оперативності у діяльності державних органів, перевантаженості системи законодавства нормативним матеріалом і т. ін.

Також, на нашу думку, слід враховувати те, що відсутність нормативної моделі процедури не означає неможливості виникнення правових процедур для даних відносин. Іншими словами, моделі процедур можуть бути і ненормативними, вони унікальні та індивідуальні. Але як провести межу між випадками відсутності нормативної регламентації процедури, й тими, коли вона відсутня взагалі?

Ми пропонуємо підхід, у якому правова процедура має місце лише тоді, коли вона є результатом втілення в життя якої-небудь процедурної моделі, тобто

поняття правової процедури передбачає попереднє «встановлення» того чи іншого порядку реалізації основних відносин. При цьому, як правило, можливо знайти відповідну вказівку в нормативно-правовому акті на доцільність або необхідність розробки індивідуальної моделі юридичної процедури.

У зв'язку з цим, розглянемо так звані «фактичні процедурні відносини». Аналіз наукових джерел засвідчує, що під останніми розуміються процедурні відносини, що виникають самі по собі [156; 157 та ін.]. Тут, на нашу думку, можна виділити два варіанти:

- реальну правову процедуру, яка має нормативну модель і розвивається на основі випадкових відносини, не передбачених правом;
- основні правові відносини реалізуються процедурою, модель якої міститься не в правових, а інших соціальних нормах.

На наш погляд, поява в реальних процедурах відносин, не передбачених нормативною моделлю, обумовлена наступними причинами:

- життєвою потребою в цілісності процедури, необхідної для реалізації основних правовідносин;
- недосконалістю нормативної моделі (вона потребує корекції);
- реалізацією правовідносин на основі звичаїв, традицій процедури, а не правових норм (що також потребує відповідного правового регулювання).

Як бачимо, названі варіанти можуть бути тільки тимчасовими і не мають властивостей та ознак правової процедури. Бо остання, як ми вже зазначали, є втіленням моделі, встановленої правовими засобами (нормативними чи індивідуальними).

Як підсумок, висловимо думку, що у контексті нашого дослідження поняття правової процедури відображається як послідовність певних юридичних дій, що має нормативну модель свого розвитку і спрямована на досягнення певних юрисдикційних цілей. Її нормативне регулювання здійснюється на рівні норм різних галузей права, у результаті чого чітка детальна регламентація порядку здійснення правосуддя притаманна такій юридичній конструкції.

При цьому в деяких випадках нормативне регулювання правової процедури може бути фрагментарним, однак це не означає, що вона, як і юрисдикційний в цілому, втрачає якісь деталі. На нашу думку, чіткість судочинства зберігається за рахунок використання методу процесуального моделювання.

Проаналізовані нами матеріали засвідчують, що регламентація правової процедури здійснюється на рівні правових інститутів й, часто, окремих юридичних норм [166; 177]. Також слід зазначити, що для понятійної категорії «юрисдикційний процес», на відміну від «правової процедури», принципово важлива регламентація всіх без винятку дій (можливих або належних), здійснення яких мало місце.

Таким чином, поняття правової процедури характеризується наступним:

- правова процедура здійснення судової влади передбачена цивільним, кримінальним, господарським, адміністративним процесуальним законодавствами;
- вирок суду або інше його рішення не можуть вважатися легітимними, якщо не була реалізована належним чином процедура його/їх прийняття;
- за своєю сутністю правова процедура є різновидом загально-соціальних явищ, орієнтованих на досягнення конкретного правового результату;
- у юридичній площині правова процедура – це певна послідовність врегульованих законом дій, що реалізуються для досягнення визначеної мети і наділені наступними ознаками: форма закріплення бажаної поведінки суб'єкта (імперативна чи диспозитивна); певні терміни здійснення; обов'язкова фіксація одержаних результатів; це система юридичних засобів та операцій, визначених у процесуальному законодавстві та обов'язкових для виконання учасниками юрисдикційного процесу;
- правила правової процедури охоплюються поняттям «процесуальна форма», тобто сукупності процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату;

- у психологічній площині правова процедура – внутрішньо структурована суспільними відносинами діяльність, що складається з певних актів поведінки та виступає засобом реалізації основних для неї суспільних відносин;

- відсутність нормативної моделі правової процедури призводить до виникнення ненормативних та небажаних (незаконних) процедур, що потребує відповідної законодавчої корекції.

1.2. Юрисдикційний процес в теорії права

Досліджуючи особливості юрисдикційного процесу в теорії права, для початку, визначимось з поняттями. Так, спираючись на роботи науковців, ми розглядаємо термін «юрисдикція» в контексті словосполучення «*jus dicere*» (лат.), що перекладається як «розв'язання конфлікту шляхом застосування встановлених правил» [21, с. 981]. Поняттям «юрисдикція» позначають встановлену законом чи іншим нормативним актом сукупність повноважень відповідних державних органів:

- вирішувати правові спори;
- розглядати справи про правопорушення (злочини);
- давати оцінку діям особи чи іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності чи неправомірності.

Тобто, під таким кутом зору юрисдикція визначається залежно від:

- виду й характеру справ (злочини, проступки, майнові спори тощо);
- територіальної належності цих справ;
- від осіб, які беруть участь у юрисдикційному процесі.

Законодавець вказує, що спеціальними органами юрисдикції є суди. Ми підтримуємо думку дослідників [40; 91 та ін.], які вказують, що здійснення юрисдикційної діяльності є основним завданням судових органів. Воно покладено на їх сукупність – від низових до верховних.

Судова юрисдикція нерозривно пов'язана з поняттям «судова компетенція», яка, згідно думки більшості дослідників, полягає у наступному [52; 91]: сукупність юридично встановлених повноважень (владних прав і обов'язків) певного судового органу, в тому числі спеціалізованого суду. Ці органи займаються визначенням законом колом питань, які підлягають вирішенню.

Наголосимо також, що підтримуємо позицію, згідно якої обсяг судової компетенції обумовлюється здійсненням державної влади судовими органами в окремих сферах суспільного життя, залежно від їх спеціалізації та масштабу діяльності кожної ланки судової системи.

Предметна компетенція системи судових органів знаходить конституційне закріплення у ст.ст. 124, 125 Конституції України та в інших законодавчих актах, що містять:

- конкретні повноваження судів за їх предметною компетенцією в тих чи інших галузях права;
- визначають функціональні повноваження (відповідні права й обов'язки) судів у галузі правосуддя [230].

Чинне поняття юрисдикції закріплено в Конституції України, зокрема щодо юрисдикції судів (ч. 2 ст. 124) та здійснення судочинства Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (ч. 3 ст. 124).

Конституція України у ч. 1 ст. 125 вказує на те, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Спеціалізація судів відбувається за галузевою ознакою та обумовленим нею видом судочинства в межах судів загальної юрисдикції. Це дозволяє вирізняти в межах загальної юрисдикції – кримінальне, цивільне та адміністративне, а також господарське судочинство як особливий різновид цивільної юрисдикції.

Зазначене знаходить підтвердження в низці норм чинного законодавства, наприклад, ч. 2 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України передбачає, що «юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший

порядок судового вирішення». Окремим розділом «Цивільна юрисдикція» виписана компетенція судів щодо розгляду цивільних справ (ст. 15 ЦПК України). В Кримінальному процесуальному та в Господарському процесуальному кодексах поняття «юрисдикція» не вживається, хоча аналіз відповідних норм дозволяє констатувати існування відповідних юрисдикцій.

Аналізуючи термінологічний апарат, зазначимо, сукупність судів іменується юстицією (лат. *justitia* – справедливість), діяльність судів щодо вирішення правових конфліктів – юрисдикційною (правосуддям), а предметна й просторова сфера цієї діяльності – юрисдикцією (*juridictio* – судовий розгляд, судовий округ).

Громадянське та гуманістичне суспільство вимагає, щоб ця юрисдикційна діяльність була справедливою, тобто ґрунтувалася на праві та закінчувалася винесенням виважених правових рішень щодо вирішення конфліктів. Спираючись на законодавчі нормативи, можемо стверджувати, що законодавець орієнтується на саме правові ідеали та вказує, що соціальна роль судової влади полягає в утвердженні панування права в суспільстві.

Конституція України вказує на існування різних юрисдикцій: цивільно-правової, кримінально-правової, адміністративно-деліктної та дисциплінарної. Відповідно, вважаємо, що у контексті нашого дослідження юрисдикцію можна розглядати як:

- компетентність судових органів щодо вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справ;
- компетентність інших органів щодо вирішення правових спорів;
- компетентність певних посадових осіб у цій площині;
- компетентність уповноважених органів та посадових осіб здійснювати свої функції у певній сфері;
- фундаментальну науку і навчальну дисципліну, що досліджує та висвітлює місце і роль права як феномену, що впливає на суспільне життя; його сутність, ознаки і особливості функціонування в суспільстві; закони і закономірності його виникнення, розвитку й удосконалення; психолого-правові

засади формування правової свідомості окремої особи, соціальних груп та суспільства в цілому, тощо.

Відповідно, юрисдикційний процес в теорії права – це комплексна система правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених в вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права [35, с. 706]. Такий правовий порядок (форма) визначається відповідними процедурними і процесуальними нормами, а результати його реалізації текстуально закріплюються в офіційних документах.

В цілому загальна теорія юридичного процесу представлена в працях вітчизняних та російських дослідників: І. О. Ільїна, С. С. Алексєєва, О. Б. Венгерова, В. М. Горшенєва, В. П. Казимирчука, М. І. Козюбри, В. В. Копейчикова, В. М. Кудрявцева, Є. А. Лукашової, М. І. Матузова, О. В. Малько, І. В. Михайловського, П. Є. Недбайла, В. С. Нерсисянца, В. Ф. Опришка, О. Ф. Скаун, М. С. Строговича, В. Ф. Сіренка, І. Я. Фойницького, Ю. С. Шемшученка та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць у цій площині, ми не можемо констатувати, що проблема юрисдикційного процесу як загальнотеоретичної категорії є повністю дослідженою. На нашу думку, на сьогодні в ній продовжує залишатись чимало дискусійних питань. Особливо це стосується принципів та ознак юрисдикційного процесу, процесуальних правовідносин та ефективності процесуальної форми реалізації права.

Ми вважаємо, що лише обґрунтування узагальнених характеристик юрисдикційного процесу дозволяє встановлювати специфічні особливості його різновидів на основі комплексного застосування інтегративного та диференційованого підходів.

Зокрема, до інтегративних належать проблеми:

- процесуального провадження;
- процесуальної стадії;
- процесуального режиму.

Дослідники вказують [58; 111 та ін.], що кожний із цих компонентів

відображає характеристику єдиного юрисдикційного процесу, певний аспект його функціонування. В цих компонентах процесуальне провадження представлено як наукова категорія, призначена для виділення наочної характеристики процесу та його просторово-об'ємного вимірювання. В свою чергу, процесуальна стадія є позначенням «часової», тобто динамічної характеристики процесу, а процесуальний режим – визначає саму «атмосферу» юрисдикційного процесу.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що юрисдикційний процес становить собою комплексне наукове поняття, яке можна визначити як форму перетворення юридичних моделей. Вони містяться у внутрішньому й міжнародному законодавстві, в реальній системі правовідносин.

Зауважимо, що становлення теорії юрисдикційного процесу в радянській, а зараз – в українській правовій науці є, на наш погляд, закономірним наслідком логіки розвитку вчення про форми судової діяльності держави. Наприклад, у юридичній літературі небезпідставно міститься положення про віднесення процесу, процесуального права тільки до судової діяльності або до здійснення примусу [137; 177]. Ми вважаємо доцільним доповнити це положення припущенням, що поняття юрисдикційного процесу в цілому відноситься не до всієї правозастосовчої діяльності, а лише до тієї її частини, призначення якої полягає в забезпеченні захисту прав і законних інтересів громадян.

Ми знаходимо підтвердження цієї думки у працях сучасних дослідників права. Так, провідні науковці погоджуються [175; 177; 199], що юрисдикційний процес – це:

- специфічна організаційна форма застосування юрисдикційними органами не диспозицій, а санкцій матеріального права, тобто не регулятивних, а охоронних матеріально-правових приписів;
- поняття, яке належить до термінів різнозмістовних та достатньо абстрактних. Тобто, широке розуміння процесу означає применшення значення процесуального права: нівеляція норм разом з процедурними правилами й відмова від прийнятих теорією права критеріїв розмежування галузей права;

- певне ототожнення юрисдикційного процесу з процесуальним правом. При цьому, оскільки останнє трактується, переважно, як процесуальна форма, то й з процесуальною формою.

Відповідно, понятійна індивідуальність юрисдикційного процесу в теорії права – багатозначна та варіативна категорія. Спираючись на цю тезу, ми проаналізували низку досліджень та пропонуємо характеризувати юрисдикційний процес як сукупність послідовних дій, встановлених в нормативному порядку й направлених на застосування норм матеріального права.

Разом із тим, зазначимо, що термін «юрисдикція» вживається в юриспруденції в двох значеннях [6; 182]:

- у широкому – це опис кола будь-яких повноважень певного органу (а не тільки суду);
- у вузькому – це визначення кола повноважень суду або адміністративного органу щодо вирішення якої-небудь правової суперечки.

Відповідно, сфера юрисдикційного процесу може бути представлена:

- діяльністю суду, адміністративних й інших органів щодо залучення до будь-яких різновидів юридичної відповідальності та притягнення до неї;
- винятковою діяльністю суду щодо встановлення належного права тому або іншому учаснику спірного правовідношення.

Ми підтримуємо науковців [208; 235], які відносять всі узагальнені та запозичені з юридичної практики властивості юрисдикційної діяльності до тих, що притаманні будь-якому з існуючих юрисдикційних галузевих процесів. Це, на нашу думку, є підставою для ствердження, що всі юрисдикційні процеси мають однорідну природу й зміст, будуються на однакових засадах. Отже, вони повинні відповідати одним основоположним вимогам як структурного, так і функціонального характеру. Це співвідноситься й з кутом зору, згідно якого юрисдикційний процес як різновид соціального процесу є нормативно встановленою формою упорядкування юридичної діяльності та правових документів. До них належать і судові процеси (судочинство), і правові

процедури.

Загалом юридичний процес можна визначити як збірне законодавчо-наукове поняття, що означає форму перетворення теоретичних юридичних моделей правозастосування в реальну систему правовідносин. Особливого акценту, на нашу думку, тут вимагає обставина, що, на відміну від інших наукових процесів, юрисдикційний є таким, чиї положення та алгоритми закріплені в національному законодавстві та в міжнародних нормах.

Аналіз відповідних джерел засвідчує [166; 286 та ін.], що часто дослідники намагаються позначити юрисдикцій процес не у загальному сенсі, а висвітлюючи лише певні його правозастосовні особливості. Проте, на наш погляд, не слід переоцінювати будь-які визначення, оскільки мова йде про збірне поняття, де науковий аспект не менш значимий, ніж законодавчий. Більше того, візьмемо на себе сміливість стверджувати, що без такої «збірності» не було б теоретико-практичного інструментарію для вивчення й застосування самої теорії права. Для ілюстрації цієї думки ми представили основні характеристики масштабного поняття юрисдикційного процесу у табл. 1.2.1.

Таблиця 1.2.1

Основні характеристики юрисдикційного процесу в теорії права

Функції	Механізми застосування
не обмежуються тільки регламентацією примусу і вирішення цивільно-правових спорів	регулює та регулюється системою матеріальних галузей права
застосування матеріально-правових норм будь-яких галузей	за допомогою численних процесуальних норм та інститутів
реалізація різноманітних правозастосовних процедур	впорядкування всіх форм юридичної діяльності
виявлення та реалізація особливих матеріально-охоронних правовідносин	покладання юридичних обов'язків на суб'єктів правовідносин
приведення в дію сили державного примусу з метою захисту порушених прав	нормативно встановлений порядок юрисдикційної діяльності

Отже, можемо констатувати, що юрисдикційний процес в теорії права може визначатися сукупністю наступних суспільних явищ:

- правоохоронна діяльність юрисдикційних органів держави та громадськості (у якості учасників відповідних процесів);
- вся правозастосовна й правотворча діяльність компетентних органів;
- процес реалізації матеріально-правових норм, безвідносно до форм такої реалізації.

Разом із тим, ми підтримуємо дослідників [185, с. 34; 195, с. 118], що специфіка юрисдикційного процесу в теорії права, порівняно з матеріально-правовою площиною, визначається особливостями охоронних правовідносин, тобто тими чинниками, які є для процесу основними та відрізняються від регулятивних: підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовим призначенням.

На нашу думку, сенс існування юрисдикційного процесу в теорії права поєднується з його роллю в системі правового регулювання. Це полягає в тому, що в означених межах реалізується обов'язок (і право) держави забезпечувати адекватну дію правового механізму, отже, висвітлюється очевидність обов'язкової присутності в складі юрисдикційного процесу владного суб'єкта.

Також вважаємо за доцільне підкреслити, що юрисдикційний процес виконує актуальну роль щодо охорони правового зв'язку в суспільстві в цілому. Це дозволяє стверджувати, що цілі юрисдикційного процесу стратегічні; безпосередня ж мета полягає у виявленні охоронних правовідносин та їх реалізації. Напрошується також висновок, що місце юрисдикційного процесу в правовій системі, його об'єм та завдання визначаються змістом охоронних правовідносин. У свою чергу, ці правовідносини характеризуються владним втручанням компетентних органів в механізм реалізації матеріально-регулятивних правовідносин для:

- підтримки їх функціонування;
- профілактики зловживань;
- фіксування юридичних наслідків тощо.

Вивчаючи різноманітність наукових думок з приводу юрисдикційного процесу в теорії права [197; 204; 234 та ін.], ми помітили цікаву особливість. Так, поряд із його істотними відмінностями від інших процесів, мають місце відмінності й способу його зв'язку з матеріально-регулятивною сферою. Тобто, юрисдикційний процес «підключається» тільки в разі виникнення охоронних правовідносин. Необхідною умовою при цьому виступають дії, які спираються на складну та цілісну нормативну основу. Зазначимо, що в формуванні останньої беруть участь практично всі норми процесуальних галузей.

Отже, юрисдикційний процес в теорії права становить собою різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин. Це зумовлює своєрідність його змістовних характеристик, основні з яких, на наш погляд, наступні:

- обов'язкова наявність владного суб'єкта;
- специфіка застосовуваних заходів;
- високий рівень нормативної регламентації;
- особливий механізм зв'язку з матеріально-правовою регулятивною сферою.

Крім того, обрані критерії щодо розмежування матеріального і процесуального в площині юрисдикційного процесу зберігають свою чинність і в силу наступних обставин.

Перше. В якості основних відносин для юрисдикційного процесу виступають матеріальні охоронні правовідношення. При цьому під «матеріальним» у правовій площині мається на увазі весь спектр непроцесуальних явищ, які не лише багатовимірні, а й не лежать в одній площині.

Друге. Функціональний зв'язок правовідносин в юрисдикційному процесі, на наш погляд, точніше трактувати як зв'язок відносин, що безпосередньо забезпечує реалізацію регулятивних та охоронних функцій.

Третє. Всі ці відносини, незважаючи на їх різну функціональну спрямованість, вже належать до юрисдикційного процесу. Тобто, матеріальні і

процесуальні явища визначаються тут «поруч одне з одним» та «співпрацюють».

Таким чином, **юрисдикційний процес в теорії права** – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності і взаємодії компетентних державних органів, що полягає в підготовці, ухваленні й документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру.

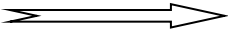
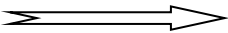
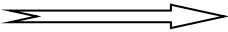
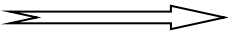
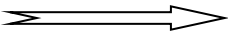
Актуальні для сьогодення спроби України набути свого місця в Європейському Союзі вимагають підвищення вимог до всіх сфер суспільного життя. Правовідносини, зокрема, досконалість юрисдикційного процесу, на нашу думку, слід вважати одним із основоположних показників розвитку вітчизняного громадянського суспільства.

Як вказують постулати Європейського Союзу [75; 247], в правовій державі або в державі, яка прагне стати правовою, діяльність органів та посадовців повинна бути організована на рівні найвищих правових стандартів (наявність практичних правових форм, реалізованих в життя юридичних норм, тощо). Відповідно, у такому ракурсі, особливості юрисдикційного процесу полягають у наявності наступних взаємопов'язаних функціональних складових:

- владна діяльність компетентних органів і посадовців;
- діяльність, здійснення якої врегульовано процесуальними нормами;
- діяльність, направлена на ухвалення юридичних рішень загального (нормативні акти) або індивідуального (акти вживання права) характеру.

Спираюсь на наведене та на дослідження сучасних науковців [76; 92; 107], можемо стверджувати, що юрисдикційний процес в теорії права ґрунтується на певних функціональних зв'язках (див. табл. 1.2.2).

Основні функціональні зв'язки юрисдикційного процесу в теорії права

Механізми функціонування	Практичне відображення
виражається: 	в здійсненні операцій з нормами права у зв'язку з вирішенням певних юридичних справ
здійснюється: 	уповноваженими органами держави і посадовцями на користь зацікавлених суб'єктів права
регулюється: 	процедурно-процесуальними нормами
забезпечується: 	відповідними способами юридичної техніки
закріплюється: 	у відповідних правових актах – офіційних документах

Доповнимо наведене ще й тим, що для категорії «юрисдикційний процес» як окремого правового явища в теорії права характерні наступні особливості:

- це завжди певна сукупність послідовно вчинюваних законодавчо регламентованих правових дій;
- це динамічний склад фактів, що мають юридичне значення.

Слід зазначити, що в публікаціях із теорії права існує значна кількість визначень юрисдикційного процесу. Вважаємо за доцільне звернутися до деяких із них, на нашу думку, найбільш вдалих.

Так, В. М. Горшеньов вважає, що юрисдикційний процес – це комплексна система органічно взаємозв'язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених в вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права. А. В. Малько визначає юрисдикційний процес як нормативно встановлені форми впорядкування юридичної діяльності,

направлені на задоволення й гарантування інтересів суб'єктів права [159, с. 102].

На думку О. Ф. Скакун [235, с. 331], юрисдикційний процес – збірне наукове поняття, що є формою перетворення юридичних ідеальних моделей, закріплених у національному законодавстві й у міжнародних актах, на реальну систему правовідносин з її процедурною стороною, спрямованою на досягнення юридичного результату.

Трохи інший контекст бачимо у К. В. Николиної, на основі якого можна констатувати існування у вітчизняній науці наступних підходів до визначення юрисдикційного процесу в теорії права [181, с. 48]:

- це галузева правова та інша охоронна діяльність органів правосуддя, спрямована на вирішення спорів про право й здійснення правового примусу;
- це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають в процесі здійснення правосуддя, у зв'язку з ним або в зв'язку з діяльністю, яка є підготовчою стосовно здійснення правосуддя.
- це вся правозастосовна і правотворча діяльність компетентних органів держави, яка регулює суспільні відносини (в процесі правотворчості та застосування норм матеріального права).

На основі вищевикладеного можемо стверджувати, що юрисдикційний процес – це процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації. В теорії права його, на нашу думку, можна порівняти з певною «інструкцією» щодо реалізації прав. Дозволимо собі зауваження, що в даному випадку достатньо важко провести межу між матеріальними і процесуальними явищами в праві. Тим більше, що на частку матеріального права залишається порівняно небагато законодавчої уваги.

Завдання юрисдикційного процесу не зводяться тільки до опосередкування законодавчого примусу чи застосуванні правових норм. Значне місце тут посідає усунення будь-яких перешкод регулюючого впливу права. Тобто, у площині юрисдикційного процесу компетентний орган через охоронне правовідношення може застосовувати правовий регулятивний

механізм для вирішення правових проблем, й не лише на рівні правовідносини, а й на рівні юридичного факту, що має місце (наприклад, в особливому провадженні як різновиді цивільного судового процесу: в цьому випадку відсутні як застосування права, так й правовий примус, хоча вочевидь наявний юрисдикційний процес).

Зазначимо, що в юридичній літературі відоме поширення отримав занадто загальний підхід до визначення поняття «юрисдикційний процес». Наші сумніви у правомірності цього полягають у тому, що юрисдикційним процесом багато авторів визнають будь-яке застосування права.

Видається, що більш широке поняття правозастосування до змісту юрисдикційного процесу слід відносити обережно, зокрема, вказувати на не всі випадки правозастосування, а лише на ті, які мають винятковий характер, тобто не є обов'язковим моментом в реалізації матеріальних регулятивних норм.

Однією з «перепон» складання єдиної думки про юрисдикційний процес є використання поняття «процес» для реалізації будь-яких правових норм та відносин в цілому, наприклад, для опосередкування застосування норм права. При тому слід враховувати специфіку змісту юрисдикційного процесу в теорії права, що обумовлена функціональними особливостями основних для процесу (охоронних) правовідносин.

Основне, що відрізняє юрисдикційний процес від правової процедури – це особливий спосіб зв'язку саме процесу з матеріальними регулятивними правовідносинами. Відсутність потреби у юрисдикційному процесі для нормальної реалізації регулятивних норм дозволяє процесуальним нормам та відносинам відокремитися. А це, на нашу думку, є основною умовою існування самостійних правових галузей.

Спроба ж виокремити процесуальні норми як самостійну галузь обумовлена не цілком коректним, як на наш погляд, розумінням юрисдикційного процесу, тобто уявленням, де він не відповідає дійсним вимогам механізму реалізації правовідносин на основі процедури, бо предмет матеріально-процедурних норм (матеріальні процедурні відносини) нерозривно

пов'язаний з предметом основних норм (матеріальними регулятивними відносинами), оскільки є обов'язковою умовою їх реалізації.

Зокрема, дослідники вказують [6; 63; 258], що норми і відносини матеріальної процедури підлягають тільки уявному вичленовуванню з метою їх пізнання та вдосконалення. А фактично вони повинні бути (й ми цілком згодні з такою позицією) максимально наближені до тих норм і відносин, які реалізують.

Також, на нашу думку, примітною обставиною є й методологічна невизначеність, до якої призводить розширення поняття юрисдикційного процесу. Зокрема, це ототожнення його з правовою процедурою, що має місце через прагнення деяких авторів оптимізувати механізм правого упорядкування суспільних відносин. Ми вважаємо, що саме це, в кінцевому рахунку, стає однією з перепон на шляху вдосконалення такого механізму.

Аналіз доступних нам джерел засвідчує [111; 156 та ін.], що у прихильників широкого розуміння юрисдикційного процесу інтеграція понять в сфері процедурного регулювання суспільних відносин не зберігає відповідні пропорції з диференціацією даної галузі правової діяльності. Зокрема, позитивні властивості правової процедури можуть бути використані для реалізації тих норм і відносин, які її потребують, але не опосередковують самого правозастосування. Причому зазначене має місце у той час, коли звернення до правового інституту юрисдикційного процесу дозволяє охопити все різнобарв'я процедурних норм і відносин.

Таким чином, **юрисдикційний процес** – це система процедур, спрямована на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин, обов'язковим суб'єктом якої є компетентний орган.

Можемо також стверджувати, що визначення меж юрисдикційного процесу необхідне для:

- збереження уявлення про юрисдикційний процес, яке склалося історично;
- проведення чіткої грані між матеріальним і процесуальним в площині

правовідносин;

- визначення причин та характеру особливостей, властивих юрисдикційному процесу у контексті процесуальної процедури.

Разом з тим, дискусійним нам видається обґрунтування положення, що юрисдикційний процес за своїми принциповими характеристиками повинен бути тотожний тим правовим явищам, які традиційно визнаються в юридичній науці процесами (цивільним, кримінальним, адміністративним). Вважаємо, що всім попередньо викладеним матеріалом нам вдалося похитнути цю позицію та довести, що юрисдикційний процес в теорії права будується на більш широких підставах.

Узагальнення наукових першоджерел дає підстави для припущення [63; 183; 185], що з трьох гілок влади українського суспільства, судова – найбільш проблемна, оскільки вона:

- не спирається на волевиявлення виборців й не може знайти у них підтримки;

- не має (як виконавча влада) значних фінансових та силових ресурсів.

Тобто, сила вітчизняної судової влади має нематеріальний характер й «тримається», на наш погляд, на повазі або остраху громадян. Відповідно, виходячи з конституційної вимоги щодо поширення юрисдикції судів на всі правові відносини в державі (ст. 124 Конституції України), зазначимо, що здійснення правосуддя передбачає реалізацію специфічних завдань державного рівня, вирішення яких покладається на судові органи, а також іманентними йому функціями судової влади. У контексті нашого дослідження це важливо через те, що ці завдання та функції є загальними для всієї структури такої влади та виражають судову політику, єдину для всіх ланок судових органів.

Тобто, робимо висновок, що юрисдикційний процес в теорії права має основну спрямованість на те, щоб зазначена вище судова політика (з урахуванням гуманістичних принципів сучасності) була виражена у нормах галузей матеріального права: адміністративного, цивільного, кримінального, господарського тощо. Законодавець вказує, що саме вони закріплюють існуючі в

суспільстві відносини, спрямовані на захист прав людини й охорону економічної та політичної системи суспільства.

Проте, на нашу думку, навіть наявність легітимних матеріальних законів та чітко визначених завдань і функцій суду не гарантує їх реалізації: по-перше, багато в чому це залежить від компетенції відповідних судових органів; по-друге, від їх повноважень при вирішенні конкретних справ. До останніх належать права, які забезпечують підпорядкування відповідних суб'єктів судової влади й визначальне положення суду у взаємовідносинах з іншими органами, а також – їх різнопланові обов'язки. Насамперед, тут виступає обов'язок справедливо і своєчасно розглядати спори про право, без чого адекватне правосуддя взагалі неможливе.

До найбільш складних процедур ухвалення актів юрисдикційних органів належать на наступні види:

- провадження щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- процес розгляду спорів;
- процес визначення меж юрисдикційного процесу.

Спираючись на наведене, зазначимо, що визнання як державою, так і більшістю вчених-процесуалістів наявності різних галузей юрисдикційного процесу (конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного і господарського) є сприятливою підставою для формування єдиної теорії юрисдикційного процесу, що потребує пошуку узагальнених понять, загальних властивостей та однорідності низки ознак, як це передбачено «Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», схваленою Указом Президента України від 10 травня 2006 р. №361.

Також зазначимо, що пошуки Україною нових шляхів співпраці з європейською спільнотою та зусилля щодо підвищення вітчизняних стандартів на всіх рівнях надають змогу говорити й про існування юрисдикції міжнародних судових установ в нашій країні, зокрема, Європейського суду з прав людини, оскільки його рішення є обов'язковими для виконання на

території України.

Відповідно, можемо запропонувати ще одне доповнення до наведених раніше визначень юрисдикційного процесу в теорії права. Його можна визначити як:

- діяльність суду, адміністративних та інших органів щодо притягнення до будь-яких видів юридичної відповідальності та її накладення;
- виняткова діяльність суду щодо встановлення належного права тому або іншому учаснику спірного правовідношення.

Спираючись на це, ми виділили основні характеристики юрисдикційного процесу, розподіливши їх залежно від масштабу узагальненості (див. табл. 1.2.3).

Таблиця 1.2.3

Основні характеристики юрисдикційного процесу в теорії права

Рівні:	Змістове відображення організаційної форми діяльності
I	пов'язана з розглядом юридичної справи (правопорушення, суперечки про право, скарги тощо)
II	здійснюється виключно уповноваженими на те органами держави. Конкретний склад, об'єм повноважень учасників юрисдикційного процесу чітко зафіксовані у законодавстві
III	виражається в здійсненні безпосередніх операцій з нормами права (матеріальними і процесуальними), в інтелектуальній діяльності щодо вибору та аналізу нормативного припису
IV	результати закріплюються у відповідних процесуальних документах, що мають офіційний характер та встановлену законом форму

Безумовно, що юрисдикційний процес через свою особливу соціальну гостроту потребує забезпечення цілим рядом гарантій. Власне сфера юрисдикції врегульована системою процесуального законодавства, норми якого зумовлюють процесуальні дії всіх її учасників незалежно від їх правового стану.

Між тим, ще одна функція процесуальних норм, на наш погляд, полягає в тому, щоб створити атмосферу найбільшого сприяння учасникам судочинства: позивачеві, відповідачеві, потерпілому та ін.

Юрисдикційний процес безпосередньо пов'язаний із необхідністю використання (володіння) сучасними методами і засобами юридичної техніки. Це актуально тому, що для отримання достовірних висновків по справі та обґрунтування схвалюваного рішення завжди доводиться встановлювати відповідні дані і обставини справи, тобто доводити істину, що потребує відповідних технологічних можливостей.

Окрім того, юрисдикційний процес характеризується низкою ознак [234]:

- стадійність, де стадія – це сукупність процесуальних дій, пов'язаних загальною метою;
- наявність правозастосовчих циклів або процесуальних проваджень;
- динамічний характер;
- юридична результативність;
- послідовність, цілеспрямованість.

Таким чином, юрисдикційний процес в теорії права – це сукупність послідовних дій, встановлених в нормативному порядку й спрямованих на застосування норм матеріального права; різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріально-охоронних правовідносин; врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів; система процедурних правовідносин, обов'язковим суб'єктом якої є компетентний орган.

Сфера компетенції юрисдикційного процесу: діяльність суду, адміністративних й інших органів щодо залучення до будь-яких різновидів юридичної відповідальності та до притягнення до неї. Його основне завдання: усунення будь-яких перешкод для регулюючого впливу права.

1.3. Методологічні проблеми юрисдикційного процесу

Методологічні проблеми посідають чільне місце у проблематиці історичних і теоретичних передумов формування юрисдикційного процесу. Проблема методології є неминучою для будь-якої площини. І це зрозуміло, адже від методології залежить плідність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення у сутність досліджуваних явищ і процесів.

Для здійснення подальшого аналізу проблеми та сподіваючись на приріст наукових знань, ми маємо дослідити як сучасні методологічні засади юрисдикційного процесу, так і його історичні передумови.

На наш погляд, як і в будь-якій іншій науковій площині, автори, зазвичай, спираються на звичну для подібних сфер методологічну основу: систему принципів, логічних прийомів і засобів пізнання. В межах діалектичної або іншої методологічної парадигми науковці застосовують як загальнонаукові, так і приватні методи дослідження, зокрема [236; 268]: історико-правовий, формально-логічний, системно-структурний, наукової дедукції, нормативно-правового та порівняльно-правового аналізу та ін. Широко використовуються й положення як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук.

Намагаючись виділити суто специфічні для юрисдикційного процесу методологічні проблеми, ми виявили в них загальне й особливе для того, щоб проаналізувати їх у контексті нашого дослідження, надати характеристику їх змісту та ін. Відповідно, далі ми розглядаємо детально лише ті методологічні проблеми, які виділяють проблематику юрисдикційного процесу серед інших наукових сфер пізнання.

Грунтуючись на роботах провідних фахівців, можемо стверджувати, що світова наукова думка виокремила два основних методологічні підходи щодо пізнання у правовій площини – **матеріалістичний** та **ідеалістичний** [18; 45; 60 та ін.].

Ми погоджуємося з дослідниками, які вказують, що матеріалістичний підхід в юриспруденції виходить з того, що державно-правові явища є

похідними від економічної або технологічної сфери суспільного життя. Ідеалістичний підхід протилежний матеріалістичному. Він спирається на те, що в основі державно-правових явищ лежать ідеальні спонуки: мета/цілі, мотиви, установки людей або якихось надприродних сутностей (наприклад, «абсолютний дух» у Г.Ф. Гегеля) [53, с. 27].

Історичне минуле України зумовило відповідний баланс щодо співвідношення матеріалістичного та ідеалістичного підходів у юрисдикційному процесі. На основі вивчення першоджерел [218; 226 та ін.], ми можемо стверджувати, що впродовж XX ст. у правовій сфері на вітчизняних теренах мало місце:

- панування суто матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ;
- негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях;
- несприйняття здобутків європейської і світової правової теорії.

На наш погляд, така монополія на методологію збіднювала уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття. Тому не випадково, що увага до проблем методології у вітчизняному правознавстві (як і на пострадянському просторі загалом) в останні два десятиліття помітно зросла.

Вивчаючи наукові здобутки різних авторів [236; 251; 268 та ін.], можемо стверджувати, що методологія допомагає:

- обрати вірний та актуальний напрям розвитку науки;
- запропонувати та апробувати методику досліджень;
- надати якісну світоглядну інтерпретацію отримуваних результатів;
- здійснити структурування знань.

Особливо велика роль методологічних розробок, на наш погляд, на початковому етапі становлення будь-якої наукової галузі знання, тим більше прикладного характеру.

Аналізуючи шляхи розвитку вітчизняної психологічної науки, Л. С. Виготський у кінці 20-х рр. XX ст. писав, що психологія та її розвиток

залежить від створення власної методології [46, с. 716]. Вважаємо, що це актуально й для юридичної психології як однієї з прикладних галузей психологічної науки, що не може адекватно розвиватися без методологічного забезпечення концепції своєї системи, визначення власного предмету вивчення.

Ми виходимо з сучасних уявлень, що методологією юрисдикційного процесу, зазвичай, називають рефлексивний опис принципів та методів дослідницького процесу в правовій сфері, тобто, свого роду «самосвідомість» науки в цій сфері. Поряд із цим, з причин як світоглядного характеру, так і внутрішніх потреб науки в рефлексивному описі гносеологічних підстав пізнавальної діяльності, методологічні погляди є результатом формування розвинених гносеологічних концепцій та теорії пізнання.

На нашу думку, першоджерело виникнення неадекватних методологічних концепцій полягає, насамперед, у тому, що правова сфера об'єднує в собі велику кількість різнорідних галузей, що володіють власною логікою розвитку. У зв'язку з цим, виникає питання про те, якою мірою може бути створена єдина методологія юрисдикційного процесу, адекватна одночасно всім спектрам його галузей.

Інтелектуальна діяльність у всіх галузях юрисдикційного процесу має, на наш погляд, багато спільного, але й відмінності також не повинні скидатися з рахунку. Ці відмінності часто не враховуються авторами методологічних концепцій, що прагнуть поширити їх на все право в цілому. Відповідно, причина виникнення неадекватної методології вбачається нами у «методологічних інтервенціях» – спробах неадекватного перенесення методологічних рефлексій, адекватних стосовно вузьких правових галузей (наприклад, у нотаріальній сфері) на більш загальні сфери.

На нашу думку, для української науки з її минулим особливо болючим є такий методологічний аспект юрисдикційного процесу як **наступність**. Вже не актуальним на сьогодні став суто матеріалістичний підхід, що й досі заважає поширенню гуманістичних шляхів пізнання. Все ще відбувається перетворення на всіх рівнях, у тому числі методологічному, колишньої радянської правової

системи в сучасну. Це відмічають науковці, чию точку зору ми поділяємо [169; 295 та ін.], причому йдеться про визначення та впровадження механізмів докорінної перебудови сутності та структури правового регулювання нового громадянського суспільства.

Аналіз відповідних першоджерел засвідчує [10; 12; 19], що проблема методологічної наступності в юрисдикційному процесі – не просто спроба відобразити діалектику розвитку правової системи. Скоріше, це зусилля, спрямовані на те, щоб уточнити історичні аспекти індивідуальності самого змісту минулого та сучасного права як своєрідного і специфічного соціального феномену.

Іншими словами, проблема наступності загальної методології юрисдикційного процесу, як нам розуміється, полягає в вирішенні питання: в якому обсязі історично сформовані методологічні засади мають інтегруватися в сучасне українське право? Ми вважаємо, що тут слід:

- обережно спиратися на позитивні, в історичному просторі, прецеденти щодо захисту прав людини й вбирати звідти корисні аспекти;
- здійснювати своєрідну «історичну співпрацю» з досвідом минулого, адаптуючи його до сучасності, навіть у разі діаметрально протилежних правових дій.

Тобто, дотримання принципу наступності в юрисдикційному процесі повинне забезпечуватися за рахунок вироблення соціального імунітету (соціально-правової несприйнятливості) до небажаного й використання бажаного історичного досвіду.

Вивчаючи наукові думки з цього приводу, бачимо, що вже давно настав час долати вузькість традиційно-правового мислення [26; 208; 264 та ін.]. Україна отримала державну незалежність ще у 1991 р., проте ще й досі не відчувається наукової незалежності не лише від минулого, але й від звички спиратися на здобутки наукового прогресу держав найближчого оточення. А це не дозволяє, часом, переступити рамки усталених уявлень про право, його

структуру та заважає сприймати широкі сучасні світові тенденції міжнародного правового розвитку.

Ми вважаємо, що наукова традиційність далеко не завжди чинить плідний вплив на вирішення методологічних проблем юрисдикційного процесу, зокрема, вона «гальмує» науковий пошук:

- нових методологічних підходів;
- більш ефективних процесуальних норм та процедурних правил;
- визначення оптимального порядку реалізації норм матеріального права;
- розширення розуміння процесуального права, концепцій юрисдикційних процесів як комплексних систем, тощо.

Отже, вирішення методологічних проблем юрисдикційного процесу має охоплювати всі сфери правової дійсності та відповідати реальним тенденціям права в сучасних умовах. Це дозволить ширше осмислити характер системи методологічних понять правознавства та з'ясувати основи їх взаємозв'язків із позиції законів формальної і діалектичної логіки. Сподіваємося, що одержані результати будуть з успіхом використані в удосконаленні логічного ладу права в цілому та його окремих галузях.

Розглянемо, якою є сьогоднішня методологія юридичних наук. Наукові дослідження, як показав наш аналіз, здебільшого спираються на **позитивістський** та **нормативістський підходи**. Історичному становленню та сучасному відображенню цих двох напрямів ми приділимо окрему увагу.

Так, **юридичний позитивізм** – методологія пізнання права, що склалася в XIX ст. і започаткувала теоретичну платформу школи юридичного позитивізму, представниками якої були Дж. Остін, К. Бергбом, А. Есмен, Г. Ф. Шершеневич, Н. М. Коркунов та ін. Юридичний позитивізм сформувалася в результаті сприйняття його творцями ідей позитивної філософії О. Конта.

Здійснене нами узагальнення наукових джерел засвідчує [113; 141; 236 та ін.], що характерною особливістю позитивістського підходу до права є ототожнення права з чинним законодавством. Прихильники юридичного позитивізму обмежують завдання юридичної науки вивченням чинного на

даний момент права. Право розглядається тут як наказ влади, підтриманий санкцією примусу, тобто «закон є закон».

Цей підхід характеризується негативним ставленням до будь-яких інших концепцій права, творці яких стверджують, що крім реально існуючої і підтримуваної державою сукупності законодавчих норм існує ідеальне право й пов'язане з ним уявлення про ідеальну державу. Зазначене поширюється й на концепції природних і невідчужуваних прав людини.

Тобто, позитивістський метод вивчення права спирається на формально-логічне дослідження юридичних текстів на предмет виявлення і усунення протиріч в законі. Його обмеженість полягає в тому, що пізнання права здійснюється лише у площині юридичних критеріїв, відокремлено від особливостей соціального буття, чинних для певного суспільства моральних норм та соціально-психологічних характеристик «простору і часу» його застосування. Між тим, вказані чинники є досить динамічними, що об'єктивно спричиняє необхідність удосконалення права.

Наукові першоджерела вказують [261; 265; 287], що засновником юридичного позитивізму є англійський правознавець І. Бентам. На початку ХІХ ст. він висунув ідею, згідно з якою предметом юридичних досліджень повинне бути не абстрактне природне право, але реально існуюче, законодавчо оформлене право. А власне засновником школи юридичного позитивізму став англійський правознавець Дж. Остін. У середині ХІХ ст. він наголошував, що те право, яке виступає предметом юридичної науки – це право, встановлене політично панівним для політично підлеглого.

На думку вченого, джерелом права є суверенна влада, при цьому запорукою нормального функціонування права виступає звичка більшості до покори цій влади. У його баченні, законодавець є втіленням всевладдя, а норма права – нормою владного примусу. Отже, норма отримує юридичний характер лише за умов наявності законодавця, який:

- володіє необхідними владними повноваженнями;

- має можливості надати зобов'язуючу силу примусу під загрозою заподіяти шкоди порушнику правовідносин;

- встановлює обов'язки й знаходить гарантії їх реалізації в державних санкціях і примусові.

Таким чином знайшли втілення методологічні принципи позитивізму, зокрема, на перший план були висунуті емпіричні особливості права (право як факт).

Найбільш глибоке обґрунтування юридичний позитивізм отримав у роботах німецького юриста К. Бергбома. В кінці XIX ст. у своїй праці «Юриспруденція і філософія права» він виступив з критикою «мета-юридичних» принципів та ідей, тобто тих, що належать до доктрин, які намагаються досліджувати не реальне, а ідеальне право. До числа таких доктрин вчений відносить теорію природного права та історичну школу права.

Основні тези його позитивістського уявлення про методологічні проблеми юрисдикційного процесу полягають у наступному:

- наука повинна вивчати, а не оцінювати право;
- наука покликана мати справу з реальними предметами, які необхідно досліджувати за допомогою досвіду;

- завдання науки — займатися тільки об'єктивно існуючим правом, заснованим на правотворчих фактах, тобто законодавчій (і взагалі правотворчій) діяльності держави.

Також зазначимо, що єдино реальне право, на переконання Бергбома, — лише те, яке виражене в законі. Він вважав, що право дійсно функціонує за принципом «закон є закон», становить основу відносин між людьми в будь-якому ладі відносин.

Особливо цікавою нам видається теза Бергбома щодо того, що досконале ідеальне право не може залишатися позаду самого недосконалого позитивного права, бо останнє реально діє.

Одним із чільних представників юридичного позитивізму в дорадянській Росії був Г. Ф. Шершеневич. Його правові погляди («Підручник російського громадянського права», «Загальна теорія права») наголошували на:

- правила співжиття, підтримувані державною владою;
- обов'язковій силі норм права через державний примус;
- державній владі як інституті, що розташовується над правом й правом не обмежений.

Проте, як показав наш аналіз досліджень вченого, пріоритет держави щодо права не є підставою вважати, що право цілком та повністю виходить від держави. Державна влада може надати виробляти зміст права будь-якому іншому суб'єктові й лише забезпечувати виконання нормативів відповідними санкціями.

Зазначимо, що Шершеневич відобразив популярні суспільні погляди початку ХХ ст. щодо того, що норми звичаєвого права, які створюються незалежно від державної влади, набувають юридичної обов'язковості тільки з волі державної влади. Позитивізм ту конкретизується через принцип юридичного формалізму.

Також, цікавими у контексті вивчення історичних передумов методологічних проблем юрисдикційного процесу нам видаються наукові розробки сучасника Шершеневича – правознавця М. М. Коркунова («Державне право», «Порівняльний нарис державного права іноземних держав», «Російське державне право»). Науковець стверджував, що позитивізм як методологічний підхід відкриває новий етап в пізнанні права, зокрема, постають можливості:

- екстраполяції принципів позитивізму в сферу правознавства;
- за допомогою наукового синтезу поєднати окремі закони та юридичні угоди в цілісне уявлення про право.

На нашу думку, ці ідеї були видатними для свого часу і заслуговують на увагу навіть зараз. Проте, повертаючись до проблематики нашого дослідження, проаналізуємо другий, розповсюджений на сьогодні методологічний підхід у

юрисдикційному процесі, – **нормативізм**. Як і позитивізм, теорія виникла на початку XX ст.

Аналіз доступних нам джерел показав [272; 294; 300 та ін.], що методологічні проблеми юрисдикційного процесу, відповідно до теорії нормативізму, наступні:

- право є пірамідою норм, які не завжди систематизовані, а отже, інколи виникають правові колізії;
- на чолі цієї нормативної піраміди завжди виступає певна верховна влада, що визначає зміст інших норм (у сучасному відображенні це, на наш погляд, Конституція). Відповідно, виникають складнощі у співвіднесенні широкого правового різнобарв'я, яке існує поза цією вершиною;
- кожна норма в зазначеній ієрархії спирається на юридичну силу від верховної, тобто суверенної норми. Відповідно, вже винесене правове рішення може бути скасоване за рахунок зміни керуючого правового вектору;
- сила права залежить від розумності побудови всієї ієрархічної правової системи. Проте «розумність» і, навіть, логічність, особливо правових норм, мають різні відображення залежно від контексту сприйняття;
- право має чинність тільки в кодифікованих юридичних нормах, тобто не може бути права поза нормами (наприклад, природного);
- право необхідно вивчати й сприймати поза зв'язком з релігією, філософією, мораллю. Це, на наш погляд, найбільш вразливий постулат нормативізму через відсутність можливості існування будь-чого поза межами певного історичного етапу розвитку й супроводжуючих його суспільних процесів.

Отже, методологічна проблематика наукових уявлень нормативізму спирається на теорію ідеї правової державності у її відокремленому від будь-яких впливів вигляді.

Зазначимо, що за минуле сторіччя нормативізм доволі вдало еволюціонував. Сучасні прихильники нормативістського методологічного

підходу дотримуються дещо ширших, ніж їх попередники, уявлень, зокрема [115; 295]:

- принципу примату міжнародного права над внутрішньодержавним;
- ідеї про можливість створення «світової держави» та «світового уряду».

На наш погляд, висловлені ідеї знаходять своє відображення у таких сучасних світових об'єднаннях як Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз та геополітичні розподіли зон впливу інших міжнародних об'єднань. Ми зібрали різні показники того, що можна віднести до переваг методологічного нормативізму й представили це у табл. 1.3.1.

Таблиця 1.3.1

Основні достоїнства методологічного нормативізму

Правова сутність	Відображення
визнання необхідності структурування правової системи	побудова правової системи у вигляді ієрархії – від індивідуальних актів до суверенної норми вищої юридичної сили
ідея про суверенні норми	основний закон вищої юридичної сили, який фактично очолює всю правову систему
визнання в якості права лише кодифікованих (писаних) юридичних норм	виділення формальних ознак права, які й складають його юридичну сутність;
відділення права від філософії, моралі тощо	ліквідація дуалізму між «природним» і «позитивним» правом

Втім, доволі плідні ідеї нормативізму в контексті методологічного підходу до юрисдикційного процесу мають, на наш погляд, мають і суттєвий недолік: це підвищена увага до формального боку права.

Відомі представники нормативізму (Г. Кельзен, Р. Штаммлер, П. І. Новгородцев та ін.) на початку XX ст. наголошували, що дана методологія

спирається на певний тип праворозуміння, тобто на образ права, що характеризується:

- сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права;
- найбільш загальними ознаками практичного ставлення до права з боку держави та суспільства.

На наш погляд, це й складає основу **практичного** застосування **методології нормативізму** – такої, що відображається в суспільній правовій свідомості. Як найбільш загальні його характеристики виділимо: відношення суспільства до права, особливе право-бачення та право-відчуття.

Можливо, це дещо поетичні визначення, проте провідні філософи, з якими ми згодні, вказують, що кожна цивілізація має свій особливий тип відчуття, сприйняття права та уявлення про ідеал його застосування. Нормативізм тут виступає як певний психолого-філософсько-правовий інструментарій, за допомогою якого законодавець вирішує, які саме вимоги суспільства слід нормативізувати.

На наш погляд, у цьому й полягає відмінність цього методологічного підходу до юрисдикційного процесу від позитивізму – пошуку придатності потрібних норм (на відміну від директивного їх проголошення). Визначення сукупності охоронюваних державою норм дозволяє громадянам та іншим виконавцям правових приписів:

- свідомо обирати варіант своєї правової поведінки;
- підтримувати зв'язок з державою на правах персоніфікованого правопорядку.

Відповідно, можемо стверджувати, що право в межах нормативізму становить собою ієрархічну систему норм, яка подається у вигляді сходів, де кожна верхня сходинка обумовлює нижню, а нижня впливає з верхньої та їй підпорядковується. За цією аналогією, якщо верхньою сходинкою є конституційні норми, то їм підпорядковані норми нижчого рівня:

- норми урядових актів;
- норми міністерств та відомств;

- норми інших правотворчих суб'єктів, тощо.

Таким чином утверджуються принципи відповідності однієї норми іншій та законності.

Також зазначимо, що методологічні проблеми юрисдикційного процесу у контексті нормативізму зумовлюються тим, що він більше, ніж будь-який інший підхід, окреслює означену назвою теорії властивість права – його нормативність. Методологічні складнощі виникають за умов відсутності загальності та стійкості законодавчих нормативів. Проте, на наш погляд, нормативність у даному підході нерозривно пов'язана з формальною визначеністю права, що визначає необхідність керуватися правовими вимогами, наприклад:

- фіксованість ресурсів державного примусу у випадках порушення норм права;

- можливість протистояння державним приписам через непряму орієнтацію нормативізму на необхідність піднесення до норм закону таких категорій як справедливість, моральність, прогресивність тощо.

Також відзначимо орієнтацію нормативізму на регулювання суспільних відносин в ході юридичної практики [183, с. 34] й визнання широких можливостей держави впливати на суспільний розвиток. Проте маємо наголосити, як і в межах позитивістської методології, що сподівання на вплив суспільства в цілому чи окремих громадян на законодавство має сенс не в будь-якій державі. Варіативність законодавства в бік вдосконалення правової сфери згідно прав людини, на нашу думку, можливе лише в державі, яка дійсно, а не декларативно виражає інтереси суспільства, служить їм, орієнтуючись на такі цінності, як справедливість, свобода, гуманність.

Завершуючи розгляд нормативізму як методології зазначимо, що нормативний підхід до розуміння права ефективний в ті історичні періоди, які відрізняються стабільністю. Він не викликає труднощів з точки зору практики, навіть, якщо законодавство оновлюється, оскільки за умов стабільності,

зазвичай, сумлінно дотримуються всі демократичні процедури, якщо в їх нормах зафіксовані актуальні настрої громадян.

Проте вважаємо, що негативне в нормативному методологічному підході проявляється в ігноруванні змістовної сторони права, зокрема, у невизначеності:

- правового статусу і ступеня дискреційності поведінки об'єктів правових норм;
- природних прав особистості;
- моральності чинних правових норм та їх відповідності особливостям конкретного етапу розвитку суспільства і державності.

Тобто, нормативний методологічний підхід до права видається нам вельми привабливим через більш широкі можливості для волевиявлення громадян, ніж це має місце у позитивізмі. Проте, через наведені недоліки, він також потребує оновлення конфігурації. Більш детальний розгляд даної проблематики знаходиться поза межами нашої роботи, хоча й складає, на нашу думку, перспективи для подальших досліджень.

Продовжуючи характеризувати методологічні проблеми юрисдикційного процесу зазначимо, що аналіз історичних передумов як позитивізму, так і нормативізму дозволяє стверджувати, що в контексті сучасної неоліберальної української Конституції наведені підходи є застарілими. Зокрема, сучасність диктує інші реалії, ніж ті, що були за часів спочатку класового суспільства, а потім класової боротьби. На сьогодні наша країна прямує прогресивним правовим шляхом:

- примату прав людини і громадянського суспільства над державою;
- верховенства права з гарантованими правами і свободами людини.

При цьому будь-який методологічний підхід в правовій сфері має спиратися на гуманістичний світогляд, діалектичну, герменевтичну, раціоналістську та інші складові потреб сучасного громадянського суспільства.

На наш погляд, методологічні проблеми юрисдикційного процесу знаходяться не лише в об'єктивній (зовнішній) системі координат, але й

суб'єктивні (внутрішні) фактори відіграють чималу роль. Так, вибір методології – це право вченого чи групи вчених, які працюють на ниві конкретної науки (у тому числі процесуальних юридичних наук).

Вивчаючи розвиток методології галузевих наук процесуального права, можемо стверджувати, що він пов'язаний із розвитком теорії юридичного, юрисдикційного і неюрисдикційного процесів. Цілком очевидно, що всі вони є науками зі спільними об'єктом, предметом, методологією та історією.

Ми розглядаємо проблему методології юрисдикційного процесу як цілісну наукову систему, спираючись на розуміння того, що всі галузі процесуального законодавства складали на початку його розвитку єдину цілісність. Після чи одночасно з процесами диференціації процесуальних наук чітко прослідковується інтеграція юридичних наук (у тому числі процесуальних). Власне, подібні процеси мають місце й в інших сферах, зокрема, часто можна спостерігати в наукових дослідженнях інтеграцію філософії, теорії, соціології, психології права в енциклопедію права (власне, її відродження на новому рівні). Тому цілком закономірним є інтеграція наук процесуального профілю в науки юрисдикційного, неюрисдикційного, а також юридичного процесу загалом.

Зазначимо, що на наш погляд, особлива актуальність розробки питань методологічних проблем юрисдикційного процесу відчувається там, де є прямі виходи теоретичних, експериментально-психологічних досліджень юридичної психології в практику (наприклад, проведення судово-психологічної експертизи, психологічні аспекти боротьби з правопорушеннями та злочинами, психологічний відбір до правоохоронних органів тощо).

У такому контексті можна розглядати порушені нами методологічні проблеми як принципи побудови юрисдикційного процесу, його форми і способи пізнання. Ми погоджуємося з дослідниками, які вказують [79, с. 114], що саме у методологічній сфері втілений весь досвід емпіричного і наукового пізнання дійсності людьми, у нашому випадку – правової реальності.

Відповідно, будь-яка система знання настільки наукова, наскільки міцний її методологічний фундамент. На наш погляд, помилкові судження та узагальнення мають місце через нечіткість методологічних позицій. А спираючись на вірну методологію, можливо відкрити принципово нові шляхи вирішення виникаючих правових проблем. Враховуючи, що у сфері правовідносин вирішуються найскладніші життєві колізії, часто – долі людей, методологічна надійність має особливе значення.

Узагальнення наукового доробку провідних сучасних вчених [88; 116; 134 та ін.] дозволяє виділити чотири рівні методології у юрисдикційному процесі стосовно юридико-психологічних досліджень:

- рівень загальнонаукової методології;
- рівень приватної методології юриспруденції;
- рівень спеціальної методології юридичної психології;
- рівень юридико-психологічних методів і методик.

Незважаючи на те, що мова йде про юрисдикційний процес, до нього можна застосовувати ті ж принципи, що актуальні для наукових досліджень в цілому. Під таким кутом зору, перші два рівні методології (загальна та приватна) мають розглядатися як основа будь-якого пізнання і юридико-психологічного, зокрема. Третій і четвертий методологічні рівні, на нашу думку, максимально відображають ту своєрідну феноменологію, яка властива тільки юридико-психологічній реальності, й дозволяють пізнавати її і впливати на неї найбільш специфічно і професійно.

Відповідно, застосування всіх рівнів в єдиному комплексі у якості методології юрисдикційного процесу сприятиме, на нашу думку, вирішенню стратегічних питань стосовно специфіки юридико-психологічної реальності.

Зазначимо, що останнім часом набирає сили **цивілізаційний методологічний підхід** в юрисдикційному процесі [134], в якому виділяють два напрямки:

- теорія стадіального розвитку правової цивілізації;
- теорія локальних правових цивілізацій.

Для стадіальної теорії характерним є розгляд розвитку права у контексті єдиного процесу соціогенезу людства, в якому виділяються певні стадії (етапи). Теорія локальних цивілізацій ґрунтується на тому, що соціогенез є сукупністю розвитку історично сформованих соціальних спільнот, які займають певну територію і мають свої особливості правового та інших різновидів розвитку (соціально-економічного, культурного тощо).

Характеризуючи цей підхід, можемо виділити принципи пізнання, на якому він ґрунтується, зокрема, вихідні положення теорії методів пізнання, які вимагають від суб'єкта, що пізнає, вчинення певних дій. До числа класичних методологічних принципів цієї площини належать [235, с. 467]:

- принцип раціоналізму, тобто визнання того, що юрисдикційний процес як інститут державно-правової системи може бути пізнаний за допомогою розуму;

- принцип детермінізму, тобто визнання причинної обумовленості державно-правових явищ та юрисдикційного процесу;

- принцип об'єктивної істини, тобто визнання можливості встановити єдину, верифіковану істину;

- принцип верифікації, тобто перевірки, емпіричного підтвердження теоретичних положень юриспруденції шляхом зіставлення їх з особливостями певного юрисдикційного процесу;

- принцип історизму, який полягає у визнанні того, що державно-правові явища в цілому та юрисдикційний процес, зокрема, існують у часі, тобто виникають, змінюються, зникають.

Цивілізаційний методологічний підхід визнає можливість **ірраціоналізму, принципу додатковості та плюралізму істини** [236; 268].

Ірраціоналізм, на наш погляд, відображається у тому, що визнає основним видом пізнання правових явищ уяву, інтуїцію, одкровення, віру та відкидає те, що обмежує або заперечує можливості розуму в процесі пізнання. Вважаємо, що скептичне ставлення критиків тут недоречне через існування об'єктивних аргументів щодо його корисності. Наприклад, абстрактні за своєю

сутністю узагальнені поняття (людина, суспільство, право) сприймаються суб'єктом пізнання спочатку як образи-метафори, і лише в процесі детального вивчення формується раціональне уявлення про них.

Принцип додатковості передбачає, що для розуміння сутності знаку-символу як відображення цілісного явища необхідне залучення суміжних додаткових понять. Наприклад, сутність деяких правових інститутів держав так званого «третього світу» неможливо досягнути, керуючись тільки теоретичними уявленнями, виробленими європейською наукою.

Сутність принципу наукового плюралізму полягає у визнанні множинності, неоднозначності істини. Наприклад, 26.04.2018 р. Верховний Суд України скасував вирок щодо особи, обвинуваченої у перевищенні меж необхідної оборони, та закрит кримінальне провадження у зв'язку з відсутністю в діянні складу злочину [202]. Цей випадок отримав резонанс у медіа-просторі як прецедент у кримінальних справах такого ґатунку. Відповідні статті та коментарі у пресі дозволяють стверджувати, що суспільство схвально поставилося до такого перебігу подій. Закон, відповідно, передбачає винятки з загального правила про те, що при необхідній обороні особа, яка захищається, повинна додержуватися визначеної межі, завдаючи шкоду посягаючому. Цими винятками є: напад озброєної особи, напад групи осіб або протиправне насильницьке вторгнення у житло чи інше приміщення [127]. У таких випадках шкода, заподіяна особі, яка посягає, взагалі не повинна визначатися під кутом зору певних меж, як це сьогодні має місце у ст.ст. 118, 124 КК України.

Наостанок зазначимо, що важливе місце в методології юрисдикційного процесу належить покладенням в правову основу певного історичного етапу цінностям. В силу цього, завданням їй, одночасно, складовою частиною методології є вироблення і дотримання певних ціннісних методологічних орієнтирів:

- підтримка та розвиток загальнолюдських цінностей прав людини, громадянина тощо;

- впровадження цінностей високорозвинених сучасних держав: демократія, верховенство права.

Таким чином, методологічні проблеми юрисдикційного процесу, характеризуються наступним:

- найбільш популярними методологічними парадигмами є: матеріалістична (державно-правові явища є похідними від економічної або технологічної сфери суспільного життя) і ідеалістична (в основі державно-правових явищ лежать спонукальні цілі, мотиви, установки людей або якихось надприродних сутностей);

- історичне минуле України зумовлює наявність певного консерватизму стосовно проблем методології: переважання матеріалістичного підходу як такого, що був панівним на вітчизняних теренах майже все минуле сторіччя; орієнтація на наукові досягнення держав близького зарубіжжя, а не на світову практику;

- побудова сучасної методології ґрунтується на спробах поєднання переваг і недоліків позитивізму (ототожнення права з чинним законодавством, розуміння законодавчої влади як втілення всевладдя, ставлення до норми права лише як до норми владного примусу, директивність) та нормативізму (розуміння права як піраміди норм, поза їх зв'язком із релігією, філософією, мораллю, відірваність від мінливих реалій життя);

- нормативізм орієнтований на врахування відношення суспільства до права (право-бачення та право-відчуття), від позитивізму він відрізняється пошуком придатності та утвердженням потрібних суспільству норм, а не директивним їх проголошенням;

- необхідністю опори на гуманістичний світогляд, діалектичну, герменевтичну, раціоналістську та інші складові потреб сучасного громадянського суспільства;

- все більш широким впровадженням цивілізаційного методологічного підходу, який спирається на трактування права як єдиного процесу

прогресивного розвитку людства та сукупності історично сформованих соціальних спільнот.

Висновки до розділу 1

Таким чином, характеризуючи історичні і теоретичні передумови формування юрисдикційного процесу, можемо стверджувати, що Україна й досі спирається на регулятивні механізми минулого, які на сьогодні вже застаріли. На основі проведеного теоретичного узагальнення ми дійшли наступних висновків:

1) правова процедура – це загальносоціальне явище, орієнтоване на досягнення конкретного правового результату. Законодавець закріпив правову процедуру здійснення судової влади у чинному законодавстві, як і необхідність її дотримання. У давнину цю нішу займали ритуали, церемонії тощо;

2) правова процедура – це нормативно врегульована послідовність дій, пов'язаних цільовим напрямком, що здійснюються в імперативній чи диспозитивній формах, у певні строки, а її результати мають юридичне оформлення. Основним її недоліком часто виступає складність для виконання, проте – це потужний засіб реалізації правовідносин;

3) основною спрямованістю сучасного правового розвитку є повне приведення судової політики (з урахуванням гуманістичних принципів сучасності) у контекст норм галузей матеріального права;

4) актуальними методологічними підходами в сучасному юрисдикційному процесі слід вважати: позитивізм, нормативізм, практичний методологічний тип нормативізму та цивілізаційний методологічний підхід, а також принципи ірраціоналізму, додатковості, плюралізму істини.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Слово «метод» (давньогрецькою – μέθοδο) означає шлях до чогось. Вченими воно трактується як: 1) шлях пізнання, 2) система теоретичних положень, принципів, законів, що характеризують досліджуваний об'єкт та процес його пізнання, 3) система впорядкованих і взаємопов'язаних дій, операцій, прийомів, що застосовуються суб'єктом з метою розв'язання пізнавальних завдань, 4) спосіб упорядкування діяльності по досягненню певної мети тощо.

На наш погляд, пізнання в юрисдикційному процесі є особливим видом прикладного наукового пізнання, що відбувається в правовій сфері. Тому, крім процесуальних правовідносин, воно відзначається й специфікою мети та завдань, особливостями об'єкта (юридично значущі факти), особливою соціальною значущістю результатів, тощо.

На відміну від загальносоціальної площини, суб'єкти тут визначені законом, як і основні форми й засоби пізнання та їх застосування; форми фіксації отриманих результатів та оперування ними в процесі доказування, перевірки та оцінки матеріалів та легітимності використаних процесуальних джерел.

Пізнання в юрисдикційному процесі має на меті встановлення істини у справі, тобто стосується події, що вже відбулася. Відповідно, таке пізнання є ретроспективним та опосередкованим, хоча при цьому значна частина інформації здобувається безпосередньо. Аналізу особливостей методології спеціального пізнання в юрисдикційному процесі присвячено наступний розділ нашого дослідження.

2.1. Поняття пізнання в науці

Спроби висвітлення поняття «пізнання» знаходимо у працях багатьох українських науковців, зокрема, Ю. М. Грошевого, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалої, М. В. Костицького, Б. В. Романюка, В. Ю. Шепітька, зарубіжних фахівців В. І. Купцова, Ю. В. Чуфаровського, В. А. Штоффа та багатьох інших, які пропонували своє бачення розмежування понять: знання, пізнання, доказування, спеціальні знання.

Ми підтримуємо точку зору науковців, які вказують, що пізнання є творчою діяльністю людини, орієнтованою на отримання достовірних знань про світ [18, с. 34; 90, с. 56]. Тобто, поняття пізнання пов'язане з культурою, цивілізацією, релігією, воно здійснюється на основі вже наявних знань та може проявлятися як буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське, наукове.

Вивчаючи праці дослідників, можемо стверджувати, що основною ідеєю пізнання в науці стало виділення двох його форм, які розглядаються як сторони пізнавальної діяльності: **чуттєве і раціональне** пізнання [268, с. 66]. Розглянемо їх детальніше.

Так, чуттєве пізнання залежить від отримання інформації з зовнішнього світу через органи чуття, коли одержані знання обробляються і зберігаються у вигляді наочних образів. Основні процеси чуттєвого пізнання (чуттєвого відображення дійсності) – відчуття, сприйняття і уявлення. Друга форма – опосередковане пізнання, основу якого становить абстрактно-логічне мислення. Реальність осмислюється через узагальнені символічні знакові засоби. Основні форми мислення (раціонального пізнання) – поняття, судження й умовивід.

Чуттєве пізнання дійсності різних рівнів складності властиве всім живим істотам, найбільш досконале воно у приматів. Пізнавальний потенціал людини спирається, переважно, на здатність пізнавати світ опосередковано, раціонально. Проте, науковці погоджуються, що операції на кшталт

зіставлення, розрізнення і об'єднання інформації притаманні обом видам пізнання [18; 268].

У першому розділі дослідження ми приділяли увагу таким напрямкам методології пізнання, як ідеалізм і матеріалізм. Узагальнюючи наукові прийоми і методи, зазначимо, що вони становлять філософсько-методологічну основу пізнання. У контексті конкретної наукової парадигми його завдання полягають у одержанні нових фактів, встановленні закономірностей їх прояву та механізмів виникнення і розвитку певних явищ, що у межах нашого дослідження представлені юрисдикційною реальністю, тощо.

Розглянемо основні проблеми пізнання в науці, які ми виділили на основі визначення труднощів, з якими стикаються дослідники на цій ниві. Так, на нашу думку, **перша проблема** полягає в з'ясуванні природи пізнання, визначенні умов та основ пізнавального процесу. Тобто, тут виникає основне питання філософії щодо відношення свідомості до матерії, мислення до буття, духу до природи: «Що є первинним, дух або матерія?» й два варіанти відповіді: матеріалізм, при якому матерія володіє перевагою по відношенню до свідомості, й ідеалізм, при якому ідея первинна щодо матерії.

Переформулюємо це питання у контексті нашого дослідження: «Чому людський розум намагається зрозуміти, що відбувається?». Вважаємо, що разом з пошуком відповідей на нього, саме за рахунок пізнання особа отримує можливість пізнавати (відчувати, зрозуміти, осмислити) різноманіття проявів світу навколо. Лише пізнання дозволяє особі досягнути те унікальне явище, що вона, людина, є продуктом цього світу.

Друга проблема полягає у визначенні кінцевого джерела знань і характеристиці об'єктів пізнання, тобто є пошуком відповіді на запитання:

- звідки пізнання бере вихідні дані та що саме є об'єктом пізнання?
- які існують об'єкти пізнання?

Вважаємо, що найбільш коректно це можна відобразити у ствердженні, що навколишній світ – це й є джерело вихідної інформації. У свою чергу,

об'єктом пізнання виступають соціальні стосунки та місце в них людини, й природне (не соціальне) середовище.

Третя основна проблема пізнання, на нашу думку, фокусується на суб'єкті пізнання:

- що є суб'єктом пізнання?
- яка роль суб'єкта в процесі взаємодії з об'єктом?

Відповіддю тут є сама особа, соціальна група або соціум взагалі, за умов наявності з їх боку дій, спрямованих на отримання знань, які, у свою чергу, відтворюють дійсність. Відповідно, за рахунок вказаних дій, пізнавальний процес може коригуватися суб'єктом індивідуально (виходячи з особистих потреб та інтересів) або колективно (виходячи з групових потреб та інтересів).

Четверта проблема визначається необхідністю дослідження змісту, форм і закономірностей процесу пізнання, відстеження розвитку знання через чуттєве і раціональне пізнання, а також виявлення закономірностей процесу цього розвитку та його суперечностей.

Далі постає й **п'ята проблема пізнання**, що пов'язана з оцінкою його власних результатів. Наприклад:

- що є істина?
- які співвідношення між істиною і помилкою?
- як можна знайти істину і за якими критеріями вона оцінюється?

Аналізуючи зазначене, напрошується висновок, що процеси пізнання, які відбуваються за допомогою психіки, не є вичерпними, а пізнавальні процеси стосуються безлічі наук, які на ньому, власне, й «тримаються».

Наступний аспект означеної нами теми – це **основні напрямки пізнання** в науці. Вивчивши наукові здобутки провідних вчених минулого та сучасності [35; 268; 269], наведемо нижче наступний перелік.

Сенсуалізм – представлений поглядами давньогрецьких філософів Епікура і Протагора, теоріями пізнання Дж. Локка (XVII ст.) та Е. Б. де Кондільяка (XVIII ст.). Основною формою одержання достовірного знання сенсуалісти вважали сприйняття і відчуття, людський розум не може створити

нічого такого, що не засноване на них. Відповідно, будь-яке нове знання виникає з чуттєвої сфери, розум «видобуває» його в сфері відомого.

Раціоналізм (Р. Декарт, Г. В. Гегель, Г. В. Лейбніц, Б. Спіноза) – протилежність сенсуалізму, його основні ідеї ґрунтуються на положенні, що людське пізнання і дії залежать, передусім, від розуму. Класична парадигма раціоналізму була представлена як проблема першоджерел наукового знання. Її вирішення втілювалося у двох можливих варіантах: в межах першого єдиним надійним джерелом наукових знань вважався досвід (емпіризм); другий – визначав ідеалом істинного знання та загальним методом пізнання математику (класичний раціоналізм), оскільки остання ґрунтується на очевидних та безсумнівних аксіомах. При цьому послідовники обох варіантів проголошували культ розуму, тому насправді методологічну опозицію між емпіризмом і раціоналізмом слід оцінювати як вияв внутрішньої суперечливості класичного раціоналізму.

Скептицизм (Ф. Санчес, Д. Юм, П. Бейль, М. Монтень) – висуває в якості основного принципу мислення сумнів, особливо сумнів в надійності істини. В побутовому сенсі скептицизм полягає в утриманні від суджень, що викликають сумніви; в філософському – це сумнів у достовірності пізнання, в науковому – послідовна опозиція вченням, не побудованим на емпіричних доказах. Скептицизм не заперечує того, що світ можна пізнати, але сумнівається в можливості цього за допомогою наявних у людини засобів.

Агностицизм – відповідно до цієї теорії пізнання, пізнати можна лише реальність, спотворену досвідом і почуттями. Агностики вважають неможливим довести або спростувати ідеї і твердження, засновані на суб'єктивному досвіді. Серед найбільш відомих агностиків можна назвати І. Канта, зокрема, його спростування п'яти релігійних ознак бога: в сфері розуму доказів буття бога немає і бути не може. А потім (як нагадав М. Булгаков в романі «Майстер і Маргарита») Кант вивів шостий, яким заперечував свою ж логіку: моральні принципи не залежать від зовнішнього середовища, а людина діє не тільки в зв'язку з простою необхідністю.

Відповідно, деякі моменти людської поведінки непідвладні розумінню в межах розуму.

Продовжуючи висвітлювати поняття пізнання зазначимо, що науковці, чия точка зору ми підтримуємо [141, с. 257; 143, с. 199 та ін.], пов'язують **пізнання** та **концепції істини**. Так, у філософії істина відповідає комплексу концепцій, за допомогою яких можна відрізнити достовірне знання від недостовірнього, виходячи з того, як воно узгоджується з дійсністю, а також із того, наскільки воно є логічно суперечливим або несуперечливим. Власне, на нашу думку, істинність і є наріжний камінь пізнання взагалі.

Класична концепція пізнання істини характеризується тим, що істиною в ній виступає відповідність знань людини тому, як все є в реальному світі. Класичного розуміння дотримуються як ідеалісти, так і матеріалісти, проте вони по-різному розуміють, що таке дійсність і що означає відповідність їй. У матеріалізмі під дійсністю розуміється матерія і природа, в ідеалізмі – це свідомість, дух. При цьому основними характеристиками істини є об'єктивність та суб'єктивність, абсолютність та відносність, динамічність, конкретність.

У межах **апріористської концепції пізнання** істиною є пізнання розуму і чуттєвості, які складають свідомість людини. Саме їх слід вважати мірилом одержуваної інформації та істиною. Свідомість тут виступає джерелом правил зовнішнього світу, у зв'язку з чим ці правила подібні істини. В **онтологічній концепції пізнання** істиною вважається вся дійсність одночасно, й окремі речі істиною бути не можуть. Ціле тут не є сумою частин, а тому достовірним може бути лише знання, яке сполучає всі частини (М. Хайдеггер, В. С. Соловйов). Відповідно до **когерентної концепції**, істинне знання є впорядкованим і несуперечливим, тобто істиною потрібно вважати логічну коректність та правильність. Також істиною може бути несуперечливість припущень щодо фундаментального наукового знання (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, А. Тарський). Згідно **прагматистської концепції**, справжнім може бути тільки те знання, яке може забезпечити певний реальний результат, тобто істина – це результативність і користь знання (В. Джеймс, Ч. Пірс). У **конвенціональній**

концепції істиною є результат гласного чи негласного узгодження між учасниками процесу пізнання й за умови, що знання не просто доведені, а й узгоджуються одне з одним (Т. Кун, Х. У. Патнем). **Екзистенціальна концепція** трактує істину як стан занурення людини в духовну сферу і пошук сенсу життя, тобто істина ототожнюється з духовними цінностями, а її критеріями служать духовний розвиток й творча самореалізація (К. Ясперс, С. К'єркегор, М. Бердяєв та ін.).

На основі викладеного можемо стверджувати, що:

- досягти істини в процесі пізнання, яким би шляхом це не відбувалося, неможливо, якщо відсутня конкретна мета, якої часто є сама істина. Ця мета має потенціал для визначення, яким саме способом пізнання йти до неї;

- у випадках, коли досягти істини ще не вдалося, людина повинна мати переконаність у тому, що це неодмінно станеться, важливо визначитися, яким саме шляхом воно відбудеться.

На наш погляд, центральним питанням теорії пізнання є питання про можливість адекватного відтворення суб'єктом пізнання сутнісних характеристик пізнаваного об'єкту. Зазначимо, що в пізнанні особливо відчутно проявляється роль інтуїції, звернення до неї є корисним (збагачує сприйняття) і в буденному пізнанні, і в пізнанні, наприклад, обставин кримінальної справи слідчим.

Пізнання є процесом суб'єктивного освоєння світу, що відображається свідомістю того, хто пізнає. При цьому, в результаті пізнання не створюється копія об'єкту пізнання, не настає «повторення» в ідеальній формі того, що є. Пізнання спрямоване на встановлення об'єктивної сутності реальності, як становить собою діалектичну єдність дійсності і можливостей її трансформації відносно минулого чи майбутнього.

Іншими словами, пізнання відображає не лише дійсно існуючі (або ті, що дійсно існували чи будуть існувати) предмети, процеси і явища, але й усі їх можливі модифікації, тобто пізнання відображає загальне. М. В. Костицький

зазначає, що пізнання відображає і особливе, і одиничне, зокрема, коли йдеться про експертне пізнання у конкретній судовій справі [116, с. 204].

Узагальнюючи наукові позиції з цього приводу, можемо стверджувати, що у психологічній структурі різних професій та видів діяльності процес пізнання має різний зміст. Ми згрупували найбільш характерні показники поняття «пізнання» в науці на прикладі пізнання в юрисдикційній діяльності й представили у табл. 2.1.2 наше уявлення щодо основної побудови її внутрішніх зв'язків:

Таблиця 2.1.2

Побудова внутрішніх зв'язків пізнання в юрисдикційній діяльності

Правова сутність поняття	Наукові засади	Практичне відображення
характеризується метою, об'єктами, достатністю інформації, умовами, наявністю необхідних методів і засобів пізнання, що дозволяють опрацювати і верифікувати одержані результати	глибоке вивчення особи, її ставлення до вчиненого	встановлення факту наявності чи відсутності, причетності певної особи до досліджуваної ситуації
активне, цілеспрямоване відображення дійсності в свідомості певного суб'єкта	планування заходів впливу на особу	визначення ступеня відповідальності особи, адекватно до якої вживаються певні заходи

Отже, пізнання є особливим видом відношень між об'єктом і суб'єктом пізнання. Тому слушним є запитання: чому пізнання дійсності приводить до такої розмаїтості та розбіжності, а часом, й суперечливості, поглядів? Чи не

таїться джерело цього в обмеженості людського пізнання? Чи можна знайти метод пізнання, який би забезпечував адекватність одержуваного результату?

Ми підтримуємо точку зору, згідно якої основою пізнання є психічна діяльність, зокрема мислення. Відповідно, мислення передбачає здійснення, а пізнання реалізується – за допомогою логічних операцій (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення, абстрагування, конкретизація). Мислення послуговується загальними закономірностями, незалежно від предметної сфери і виду діяльності. Предмет пізнання впливає на особливості виконання юрисдикційної діяльності.

У контексті нашого дослідження зазначимо, що однією з особливостей пізнання в такій діяльності є невизначеність первісної, вихідної проблемної ситуації. Тому мета пізнання постійно уточняється, видозмінюється, що призводить до специфічного використання в пізнавальній діяльності мисленнєвих моделей. Чим активніше здійснюється взаємодія з об'єктом, тим продуктивнішим є процес мислення. Звідси можна зробити висновок, що одним із засобів активізації процесу мислення є збільшення обсягу взаємодії/спілкування фахівця з об'єктами/особами, з приводу яких здійснюється процес мислення [292, с. 148].

Науковці одностайні в думці [18; 236; 268 та ін.], що відображення дійсності на рівні мислення відрізняється від чуттєвого відображення тим, що перше створює «картину світу» опосередковано, за допомогою системи засобів, зокрема мисленнєвих операцій, мови й мовлення, знань людини тощо. Відображення дійсності на рівні мислення має також узагальнений характер: виділяючи загальне, ми спираємося не тільки на ті об'єкти, які сприймаємо в даний момент, а й на ті, які мали місце в минулому.

Пізнання є процесом, тобто має розглядатися не як статистичне утворення, а як динамічна діяльність; отримане в результаті пізнання знання є фактично зафіксованою діяльністю мислення, його статикою. Спрощено, можемо трактувати результат пізнання як знання, отримані особою про пізнаваний об'єкт. Це знання виступає узагальненим відображенням

об'єктивної дійсності, яке перетворюється на факт індивідуальної свідомості. За допомогою пізнання у свідомості суб'єкта постає образ пізнаваного об'єкта (знання, яке виражається в мові, в системі понять).

Відповідно, можна стверджувати, що отримане й піддане логічній «обробці» знання стає селективною, впорядкованою, отриманою за допомогою конкретних методів інформацією, яка:

- має соціальне, професійне, правове чи інше значення для її одержувача;
- й оцінюється, й сприймається як знання.

Продуктом діяльності, невід'ємною складовою якої є пізнання, є отримання особою певного знання, причому останнє може бути як науковим, так і ненауковими.

Кожній галузі теоретичної чи практичної діяльності притаманні власні методи і засоби вирішення завдань. Але при цьому існують методи, застосування яких у будь-якій сфері людської діяльності дає можливість здобувати знання більш високого і найвищого рівня узагальнення. Загальні методи наукового пізнання складають предмет філософської методології. Але, на наш погляд, це ще не означає, що дослідженням загальних методів повинна займатися тільки філософія.

Ми підтримуємо дослідників, які наголошують [23; 33; 84 та ін.], що:

- будь-які методи, якщо вони є науковими та ґрунтуються на загальних закономірностях будови й духу матерії, є загальними прийомами пізнання;
- важливою особливістю наукового пізнання є його організованість та використання цілого ряду методів дослідження.

Відповідно, ці методи розробляються, виходячи з загальних закономірностей процесу пізнання, та розповсюджуються на методологію пізнання в сфері дії права. При цьому пізнання загалом ґрунтується на єдиній методології, хоча окремі його види можуть мати свою специфіку.

Можемо стверджувати, що суспільствознавці, в тому числі – юристи, єдині в тому, що пізнання в юрисдикційному процесі, як в будь-якій іншій галузі буття, здійснюється за загальними законами діалектичної гносеології. В

основі її, відповідно, лежить процес відображення як певна властивість психіки, під якою в узагальненому вигляді розуміють результат динамічної суб'єкт – суб'єктної взаємодії.

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо пізнання як вищу форму відображення людиною навколишнього світу, але така об'єктивна реальність представлена лише певною сукупністю елементів, причому стосовно не тільки теперішнього, але також минулого і майбутнього часу.

Остання особливість пізнання є дуже важливою, оскільки вона повною мірою стосується пізнання обставин правопорушення (злочину) в юрисдикційному процесі. Специфіка такого пізнання проявляється у тому, що суб'єкт пізнання не має можливості:

- спостерігати всі елементи предмету пізнання;
- мати безпосередній контакт та взаємодіяти (експериментувати) зі всіма елементами пізнання;
- встановлювати безпосередній взаємозв'язок між всіма елементами пізнання.

Як вже зазначалося, теоретичне пізнання і пізнання у юрисдикційному процесі не співпадають за своїм предметом. **Предмет теоретичного пізнання** від початку невизначений, гіпотетично він представлений виявленням нових сутностей, законів і закономірностей розвитку природи і суспільства. **Предмет юрисдикційного пізнання** знаходиться у межах вже існуючого правового поля, тому його метою є не встановлення нового знання, а лише співвіднесення встановлених фактів із нормами закону, тобто таке пізнання становить собою процес доказування.

На наш погляд, наукове пізнання у юрисдикційному процесі особливе ще й тому, що суб'єкт пізнання має справу не зі звичайними об'єктами, а з людьми, котрі також наділені свідомістю. Слідчий і суддя, досліджуючи обставини вчинення злочину, вивчають процеси соціального середовища, знаходячись усередині суспільства, й не можуть не відчувати його впливу. Тому для вироблення правильної позиції та оцінки події злочину, вкрай

необхідна наукова методологія пізнання. Наприклад, під час психологічного пізнання в суді слід врахувати:

- індивідуальні прояви особистості конкретної особи;
- відображення таких проявів у особливостях поведінки;
- необхідність диференціювання вчинкових та рефлєкторних дій, тощо.

Відповідно, для більш повного з'ясування обставин спеціального психологічного пізнання необхідно проаналізувати його у співставленні з загальною концепцією пізнання, наведеною вище. З іншого боку, у зв'язку з тим, що темою нашого дослідження є пізнання в юрисдикційному процесі, слід співставити його з відповідними теоретичними концепціями.

Так, наукові першоджерела свідчать [40; 59; 116], що вихідними в дослідженні змісту пізнання взагалі і змісту пізнання при розгляді справ в суді, зокрема, є аналіз сутності пізнання як відображення. Відображення – всезагальна властивість матерії, під якою в загальному вигляді розуміється результат діалектичної взаємодії матеріальних об'єктів.

На нашу думку, для специфічно юридичного пізнання характерним також є те, що результат відображення може не тільки не співпадати з реальністю, але й бути викривленням її. Це потребує великої і складної розумової діяльності, щоб за викривленими явищами побачити їх істинну сутність. Таке може мати місце, наприклад, при огляді місця вчинення правопорушення: знайдені там предмети викривлюють дійсну сутність події.

Пізнання соціальних явищ, в тому числі пізнання, яке здійснюється психологом в суді, базується на низці принципів, серед розмаїття яких ми хотіли б відмітити наступні: об'єктивності, історизму, активності, практичності, конкретності. На нашу думку, ці загально-філософські принципи трансформуються у принципи конкретної пізнання в юрисдикційному процесі та виступають методологією пізнання на практиці, зокрема, при використанні спеціальних психологічних знань.

В той же час підкреслимо, що важливою специфікою пізнання людини є те, що воно виникло в процесі праці та на її основі. Тобто, в праці проявилось і

пізнання природи, і пізнання (в історичному аспекті) розвитку соціальних явищ. При реалізації трудової діяльності відбувається певний «інформаційний обмін» між суб'єктом і об'єктом внаслідок прояву активності суб'єкта. Результатом такого «обміну» для суб'єкта є розуміння сутності і особливостей об'єкта, для об'єкта – його безпосереднє використання чи трансформація відповідно до потреб суб'єкта.

Інформація соціального характеру розглядається в загальному вигляді як:

- продукт того, що відображається в людській свідомості, тобто явищ і процесів, які об'єктивно існують;
- знання, яке має соціальну цінність для деякого кола суб'єктів [147; 174].

Щодо останнього зазначимо, що у контексті нашого дослідження така інформація є правовою як різновидом соціальної – це знання, сукупність відомостей і даних про право, практику його здійснення, правовідносини, що виникають в процесі дотримання чи порушення правової норми, тощо.

Пошук інформації в юрисдикційному процесі може здійснюватися у декількох напрямках:

- встановлення матеріальних (фактів і обставин) та ідеальних слідів («слідів пам'яті»), що відображають подію правопорушення;
- встановлення даних про особу правопорушника, виявлення, аналіз та оцінка його дій, що складає сутність пізнавального компоненту діяльності щодо виявлення, розслідування, судового розгляду та попередження правопорушень;
- встановлення особливостей ситуації, яка впливала (могла вплинути) на поведінку правопорушника та інших учасників події.

Ми підтримуємо точку зору, згідно якої в процесі праці та під її впливом формуються різноманітні види пізнання. В зв'язку з працею виникає та розвивається мова і мовлення як найважливіший інструмент пізнання.

Сучасні дослідники вказують [133; 268 та ін.], що пізнання – це одержання істинного уявлення про що-небудь через здобуття знань. Кожен крок практичної діяльності пов'язаний із певними знаннями про події, процеси та явища об'єктивного світу. У цьому сенсі знання є підґрунтям, що визначає

мету (цілі), методи і засоби будь-якої діяльності. Така ж роль знань знання у юрисдикційному процесі. Таким чином, пізнавальні елементи органічно вплетені в процесуальну діяльність, і пізнання немов би збігається з доказуванням.

Пізнання, яке здійснюється в юрисдикційному процесі за допомогою психологічного знання, ґрунтується на загальних закономірностях і особливостях пізнання, визначених філософією. Виділяють три види пізнання: **буденне (повсякденне), наукове і філософське** [90; 268 та ін.].

Буденне пізнання пов'язане з повсякденними вчинками, стихійним, як правило, одержанням деяких знань. У буденному пізнанні людина набуває життєвого досвіду, що виступає узагальненням знань, перевірених та підтверджених практикою окремих осіб. **Наукове пізнання** – це процес створення системи точно сформульованих і перевірених знань про явища та їх глибинні зв'язки, виведення на цій основі законів природи та суспільства, які виражаються за допомогою понять і суджень. **Філософське пізнання** – базується на певних світоглядних позиціях, пов'язане з основними категоріями та поняттями буття.

На наш погляд, пізнання в межах кримінального провадження, яке здійснюється слідчими, прокурором, адвокатом, суддями та іншими учасниками процесу, не належить до наукового чи буденного, і не є проміжною ланкою між ними. Його слід вважати специфічним різновидом соціального пізнання – професійним, а в межах останнього – процесуальним (за аналогією: педагогічне пізнання, медичне пізнання, військове пізнання тощо). В результаті професійного пізнання суб'єкт діяльності одержує специфічний тип соціального знання, призначеного для впливу на об'єкт діяльності чи підтримання його в регламентному стані (учня, хворої людини, стану безпеки військового об'єкта тощо).

Отже, поняття пізнання в науці характеризується встановленням істини, під якою розуміється адекватне відображення певного об'єкта – відтворення його таким, яким він існує сам по собі, незалежно від людини і її свідомості.

Істина виражає саму сутність переходу від незнання до знання та характеризується такими ознаками як абсолютність і відносність.

Абсолютність істини чи абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта в свідомості суб'єкта. В широкому розумінні абсолютна істина є межею, до якої спрямовується пізнання, у вузькому – це повне і точне знання окремих елементів дійсності. В цьому сенсі абсолютна істина є елементом досягнутого знання, відносна – неповним, неточним, частковим і наближеним відображенням об'єкта, який змінюється, поглиблюється, уточнюється в процесі пізнання.

При діалектичному підході до істини вона розглядається (абсолютна і відносна) як діалектична єдність протилежностей. Ми підтримуємо позицію, згідно якої абсолютна і відносна істина не існують в якості окремих самотійних істин. Тобто, немає тільки абсолютної чи тільки відносної істини, це два різні моменти чи аспекти одної і тої ж єдиної, об'єктивної істини, які присутні в будь-якій дійсній істині, в кожний конкретний проміжок часу. Наведена особливість пов'язана з тим, що істина не може бути досягнута одразу, її відкривання здійснюється поступово, вона є процесом, рухом, а не просто результатом, її не можна розглядати поза шляхом, який веде до неї. Тому істину потрібно розуміти як процес все більш повного точного наближення до об'єкта, що пізнається [114].

З процесом розвитку (пізнання) істини пов'язані й такі її характеристики, як конкретність і абстрактність. Діалектична логіка серед інших вимог висуває вимогу конкретності істини – абстрактної істини немає, істина завжди конкретна, де конкретність означає необхідний зв'язок істини з умовами місця і часу, з визначеним предметом.

Якщо судження про предмет береться абстрактно, поза конкретними умовами, воно перестане бути істинним; про такі «безумовні», абстрактні судження не можна говорити, що вони істинні, як не можна й сказати, що вони неправдиві. Якщо розглядати істину як процес, розвиток, то абстрактною буде

істина неповна, нерозвинена, одностороння, а конкретною – істина повна, розвинена, багатостороння.

Поряд із об'єктивним характером, виходячи з діалектичної єдності об'єктивного і суб'єктивного, істина носить суб'єктивний характер, який визначається:

- специфікою можливостей людських способів сприйняття і переживання інформації, соціальною специфічністю обміну нею, оскільки на пізнання впливає ідеологія, політика, економіка, які можуть сприяти більшій адекватності істини або ж більшому її викривленню;

- неточністю, тобто приблизністю її змісту на кожному з етапів встановлення істини;

- неповнотою істинних знань на тому чи іншому етапі пізнання;

- суб'єктивністю форм істини, які виражаються в наявності характерних умов, що обмежують сферу застосування даних тверджень чи теорій [114].

У зв'язку з зазначеним, межі істинності пізнання предмету, на нашу думку, є відносними. Вони можуть то звужуватися, то розширюватися в процесі розвитку науки. Вважаємо, що визнання відносності істини попереджає її можливу догматизацію, стимулює творчий розвиток пізнання, критичне відношення до досягнутих результатів.

В той же час, діалектичний підхід (на якому ми акцентуємо увагу у зв'язку з його найбільшою поширеністю) передбачає, що цілісність знання має моменти абсолютно точного, вичерпного знання, тобто відносна істина включає елементи, зерна абсолютної істини. Виходячи з єдності абсолютної і відносної істини, відповідності пізнання його предмету, що є основною властивістю цього процесу на всіх рівнях і визначальним для самої природи пізнання, ця єдність нерозривно пов'язана чи містить в собі властивість помилковості та її подолання. Помилковість, поряд з істиною, є невід'ємним моментом самого пізнавального процесу, котрий реально і може здійснюватися лише в боротьбі протилежностей істини і помилковості.

Зазначене дозволяє сформулювати наступні висновки:

1) пізнання людиною дійсності відбувається на двох основних рівнях: безпосередньому (чуттєвому) – як отримання інформації за допомогою органів чуття) і опосередкованому (мисленнєвому) – як осмислення реальності через поняття, судження й умовиводи;

2) основними проблемами пізнання в науці є: з'ясування природи пізнання, визначення умов та засад пізнавального процесу; визначення кінцевого джерела знань і надання характеристики об'єктам пізнання; особливості дослідження окремого індивіда, соціальної групи або соціуму взагалі; встановлення змісту, форм і закономірностей процесу пізнання, відстеження розвитку знання через чуттєве і раціональне пізнання, а також виявлення закономірностей процесу цього розвитку та його суперечностей; оцінка результатів (пошуки істини);

3) основні теорії пізнання представлені: сенсуалізмом, раціоналізмом, скептицизмом, агностицизмом, класичною концепцією пізнання істини, апріористською, онтологічною, когерентною, прагматистською, конвенціональною, екзистенціальною концепціями пізнання істини;

4) пізнання є процесом суб'єктивного освоєння світу, при цьому його результатом стає не створення копії об'єкту пізнання, а знання (розуміння) сутності та особливостей наявного стану речей.

2.2. Методологія пізнання в юрисдикційному процесі

Методологія пізнання в правовій сфері є динамічним процесом, на зміст та перебіг якого впливає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, в яких воно відбувається. Так, сучасний стан юрисдикційного процесу характеризується низкою важливих кроків у межах судової реформи, започаткованою в Україні ще в часи набуття державної незалежності. Наведемо новели останніх декількох років цієї реформи, цікаві у контексті нашої роботи.

На нашу думку, помітним нововведенням та вельми позитивним явищем є перехід до *електронного судочинства*: замість громіздкого паперового документообігу суди одержують можливість оперувати матеріалами в електронній формі. Лише у разі неможливості такого варіанту з технічних причин допускатиметься розгляд справ за матеріалами «класичним шляхом».

На сьогодні цей процес поки що на стадії початкового впровадження, проте його перспективи надзвичайно значущі, зокрема:

- виключно в електронній формі пропонується надсилати всі документи особам, які зареєструють свої офіційні електронні адреси в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі;

- учасники процесу отримують можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду [125].

Іншими словами, законодавець надає громадянам можливості спрощеного доступу до пізнання різноманітних аспектів юрисдикційного процесу. Наприклад, запровадження зазначених новацій сприятиме економії часу та фінансових ресурсів учасників процесу. Це, у свою чергу, не може не відобразитися на їх психоемоційному фоні, їх душевний стан буде залежати від іншого часово-просторового виміру, ніж це відбувається сьогодні.

Також, значним психологічним важелем виступає спрощений за рахунок Інтернету доступ до правосуддя. Розуміння розширення своїх можливостей щодо правового захисту прав та інтересів не може не залишити помітного сліду у психіці учасників юрисдикційного процесу.

Вивченню такого впливу можуть бути присвячені подальші юридико-психологічні дослідження, особливо враховуючи те, що, незважаючи на очевидні переваги, нововведення можуть спричинити й певні негативні наслідки. На нашу думку, в «групі ризику» тут наступні чинники:

- ненадходження процесуальних документів на електронні адреси;
- неналежне повідомлення учасників судового процесу про дату та час розгляду справи;

- неможливість оперативного переведення документів з паперової в електронну форму тощо [125].

Втім, вивчення різноманітних матеріалів чинного судочинства дозволяє нам стверджувати, що перелічені вище потенційні проблеми є реально існуючими й без електронного правосуддя. Тому, можливо, саме ця новація зрушить ситуацію у позитивному напрямі.

Аналізуючи шляхи розвитку науки та використання спеціальних знань, зокрема, можна виокремити два основні визначення поняття «методологія пізнання в юрисдикційному процесі» [4; 18; 116 ін.]: 1) вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія у дії; 2) система певних способів і прийомів, вживаних в юридичній сфері.

На нашу думку, історія і сучасний стан пізнання й практики переконливо засвідчують, що далеко не всякий метод, не будь-яка система принципів забезпечують успішне вирішення теоретичних і практичних проблем. Відповідно, як результат дослідження, так і шлях, що веде до нього, повинні бути істинними.

Також, акцентуємо увагу на тому, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо-науковими межами, а повинні розглядатися в широкому соціокультурному контексті. Цю думку підтверджує необхідність враховувати зв'язок науки з практикою, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, наявність особистісних особливостей суб'єкта діяльності і багато інших чинників.

Вивчення відповідних джерел [18; 29; 90 та ін.] дозволяє стверджувати, що методологія пізнання в юрисдикційному процесі формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, за допомогою яких можливо вдосконалювати правову сферу.

На основі даних про методологію загального сенсу зробимо проекцію у предметне поле нашого дослідження та застосуємо вже усталені позиції до юридичної сфери. Так, на нашу думку, методологія пізнання в юрисдикційному

процесі – це визначення форм і методів пізнання в правовій сфері, вивчення проблеми природи пізнання в ній, відношення знання і реальності, суб'єкта і об'єкта пізнання, можливостей і меж пізнання, його критеріїв.

Загальноприйнятим у наукознавстві на сьогодні є виділення декількох рівнів методології [60; 172; 195 та ін.]. Адаптуючи наявні здобутки згідно цілей нашого дослідження, представимо їх наступним чином.

Рівень філософської методології в юрисдикційному процесі – це загальний спосіб пізнання правової дійсності. З точки зору філософської методології, ядром якої є діалектика, гносеологічні принципи (принцип розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики), а також основні закони і парні категорії діалектики служать основоположними вимогами досліджень у юриспруденції та пов'язаних з ними аспектів.

Рівень загальнонаукової методології представлений, стосовно площини нашого дослідження, методологічними принципами права (регулятивності, об'єктивної обумовленості, історизму та ін.), що можуть застосовуватись в будь-якій правовій сфері. Загальнонаукова методологія вирішує, виходячи з вимог філософської методології, загальні для даної наукової дисципліни проблеми, виділяючи при цьому свої основоположні ідеї.

Рівень конкретно-наукової методології – становить собою сукупність принципів, що визначають особливості реалізації права в конкретній юридичній галузі (кримінальному праві, цивільному праві, адміністративному праві).

Рівень методів і методик дослідження – дозволяє обирати інструментарій, що є релевантним цілям і задачам дослідження, відповідає вимогам валідності і надійності.

Ми підтримуємо позицію науковців [251; 268], які наголошують, що основне призначення будь-якого методу (на основі відповідних принципів, вимог, розпоряджень і т. ін.) – забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, накопичення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих або інших об'єктів досліджуваної площини.

Тому метод не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі в усіх відношеннях, а повинен змінюватися у своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований.

Таким чином, з розвитком правосуддя в Україні та вдосконаленням інститутів його функціонування, вдосконалюється не тільки кінцевий результат пізнання, а й шлях, який веде до нього. Методологія пізнання в юрисдикційному процесі, на наш погляд, сприяє перетворенню правової дійсності у певному напрямі. На основі вивчення відповідних джерел можемо стверджувати, що її підґрунтям є декілька *базових постулатів* [18, с. 34; 90, с. 47; 133, с. 86 та ін.]:

- об'єкт пізнання існує об'єктивно й не залежить від суб'єкта пізнання;
- змістовна частина знання об'єктивно зумовлена існуванням дійсності, що не залежить від свідомості людини;
- безпосереднім джерелом знання є відчуття та сприймання, що становлять собою образи об'єктів дійсності;
- раціональне пізнання відмінне від чуттєвого тим, що відображає дійсність опосередковано, завдяки формуванню понять;
- як на чуттєвому, так і на мисленнєвому рівнях дійсність відображається особою суб'єктивно, причому така суб'єктивність може стати джерелом помилок та набувати різних форм;
- пізнання взаємопов'язане з мовою та мовленням, що є засобами матеріалізації пізнавальних процесів та їх результатів;
- метод дослідження обирається залежно від об'єкту, умовами пізнання та його цілей.

На наш погляд, будь-який із методів пізнання в юрисдикційному процесі бере до уваги ці обставини й вибудовується з їх урахуванням. Ми підтримуємо науковців [111; 116; 268], які вказують, що *методи пізнання в юрисдикційному процесі* поділяються на дві великі групи (див. табл. 2.2.1).

Основні методи пізнання в юрисдикційному процесі

Група	Відображення
Загальнонаукові методи	теоретичні методи: логічний і історичний, абстрагування, дедукція, індукція, синтез і аналіз, тощо; емпіричні методи: спостереження, експеримент, моделювання, тощо;
Приватно-наукові методи	аналіз статистичних даних, вивчення кримінальних проваджень, опитування, тощо

Зазначимо, що саме на *загальнонаукових методах* базуються такі слідчі дії, як: огляд, обшук, допит, слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання тощо. Відповідно, кожен із загальнонаукових методів становить собою систему орієнтирів, які наповнюючись специфічним змістом, але не змінюючись у логіко-гносеологічній основі, можуть використовуватися у різних сферах пізнання та практичної діяльності у специфікованому вигляді. Під *приватно-науковими методами* розуміють такі способи дослідження, що передбачають специфічне застосування пізнавальних засобів для вивчення окремих особливостей об'єктів.

Теоретичні методи пізнання в юрисдикційному процесі, на відміну від емпіричних, де інформація про об'єкт або явище поступово накопичується й вивчається, дозволяють зрозуміти його сутність, тобто закони і закономірності, за якими він існує.

Так, *аналіз і синтез, індукція і дедукція* – протилежні, але тісно взаємопов'язані методи, оскільки вони становлять собою різні аспекти цілісного пізнавального процесу. Застосовуючи ці методи в сукупності, правники здатні забезпечити високу якість юрисдикційного процесу.

У якості методу пізнання заслуговує на увагу *гіпотеза* – особливий спосіб мислення, який передбачає формулювання припущення, його розвиток і

доказування. Побудова гіпотез – один із основних шляхів репродуктивного відтворення картини події, що мала місце (наприклад, при визначенні кола підозрюваних осіб спочатку пропонується гіпотеза їх причетності до події злочину). У більш загальному вигляді – спочатку наукове розуміння якогось явища представляється у вигляді гіпотези, і якщо згодом вона доводиться і підтверджується на практиці, вона може перерости в наукову теорію – справжнє і перевірене на практиці знання.

Формалізація – метод закріплення результатів пізнання в точних твердженнях і поняттях (наприклад, оформлення передбачених процесуальним законом документів).

Крім названих, до теоретичних методів пізнання в юрисдикційному процесі, на нашу думку, слід відносити також ті, що використовуються, переважно, під час професійного навчання чи підвищення кваліфікації правників:

- *історичний метод*, тобто уявне відтворення будь-якого історичного процесу розвитку;
- *логічний метод* – відображення будь-якого процесу через систему внутрішньо узгоджених понять;
- *наукове передбачення* – пізнання законів і закономірностей об'єктивної дійсності і прогнозування на цій основі подій майбутнього.

Сутність та цільове призначення *емпіричних методів пізнання* полягає в одержанні та накопиченні інформації про досліджувані об'єкти. Тут об'єкт відображається з позиції відносин і зв'язків, доступних для вивчення, а також емоційного забарвлення ситуації (наприклад, для визначення схильності до агресії підозрюваної у насильницькому злочині особи з'ясовується характер її взаємодії з близькими, оточенням).

Науковий фактаж – встановлення та накопичення інформації про факти, явища або дії, що існують об'єктивно та відбувалися в минулому або є зараз. На відміну від простого факту, науковий описують (підтверджують, спростовують) за допомогою спеціальних засобів (наприклад, підозрювана особа доводить за

допомогою медичного огляду наявність у себе фізичних перешкод для здійснення злочину, у якому її підозрюють).

Моделювання, при якому об'єкт дослідження замінюють будь-яким іншим об'єктом, подібним з оригіналом, тобто моделлю. Найчастіше до моделювання вдаються, коли є якісь труднощі в роботі з оригіналом (наприклад, при відтворенні події злочину, коли особа демонструє, як саме були реалізовані злочинні дії).

Спостереження, що є початковим етапом емпіричного дослідження. Його сутність полягає в отриманні чуттєвої інформації про об'єкт пізнання. Спостереження допомагає отримати дані про зовнішній вигляд і якості об'єкта (наприклад, за допомогою спостереження за невербальними реакціями підозрюваної особи можна визначити наявність спроб ввести слідство в оману).

Експеримент, що полягає у науковому випробуванні над досліджуваним явищем в керованих умовах. За допомогою експерименту можна виділити явище в чистому вигляді, що спрощує отримання об'єктивної інформації про нього (наприклад, для перевірки правдивості показань особи пропонують відтворити дії, які передували або відбувалися безпосередньо під час певної події).

Окрім наведеного, торкнемося й тих методологічних відмінностей, якими характеризується саме психолого-правова сфера. Так, методи пізнання, залежно від мети дослідження, поділяють на:

- методи наукового дослідження;
- методи психологічного впливу на особистість;
- методи судово-психологічної експертизи (СПЕ) [113].

Враховуючи, що використання перших двох груп методів залежить суто від професійної підготовки учасників юрисдикційного процесу, а третьої – скоріше, від юрисдикційної необхідності, приділимо увагу першим двом (використання СПЕ буде розглянуте пізніше).

Так, *методи наукового дослідження* представлені сукупністю психодіагностичних методик, за допомогою яких вивчаються психолого-

правові факти, закономірності та механізми, важливі для встановлення істини у справі та оптимізації юрисдикційного процесу загалом.

Методи психологічного впливу – активна та цілеспрямована діяльність, метою якої є зміна параметрів психіки чи поведінки людини [252, с.134; 277, с. 262]. В контексті нашого дослідження, ці методи реалізуються, зокрема, працівниками правоохоронних органів у протидії злочинності для:

- одержання достовірної інформації щодо подій, які стали підставою для здійснення заходів із розкриття, розслідування та судового розгляду, а також проведення профілактики;
- сприяння ресоціалізації засуджених, адаптації їх до відповідного соціального середовища;
- формування і розвитку професійно-психологічних вмінь і навичок у суб'єктів юрисдикційного процесу.

Ми поділяємо позицію дослідників, які вказують на те, що методи психологічного впливу слід розглядати залежно від структурних складових психіки, на яку вони спрямовані [14; 108 та ін.]: вплив на *інтелектуальну, емоційну та вольову сфери*.

Зазначимо, що межі застосування психологічного впливу визначаються професійними функціями певної посадової особи. Окрім профільних спеціалістів-психологів, це стосується й інших учасників юрисдикційного процесу, найпомітнішою фігурою з яких, на наш погляд, слід вважати суддю.

Професія судді є однією з найбільш відповідальних юридичних спеціальностей. Як носієві державної влади, виключно судді надається право на здійснення правосуддя, що передбачає максимальний рівень професіоналізму й особистої відповідальності за:

- керування юрисдикційним процесом в суді;
- прийняття справедливого та всебічно виваженого рішення у конкретному впровадженні.

Відповідно, суддівське пізнання в юрисдикційному процесі має на меті: втілення соціальної справедливості, підтримку та забезпечення

загальнолюдських цінностей, відновлення порушених прав громадян. Методологія такого пізнання, на нашу думку, визначає специфічність діяльності судді, тактичні методи якої слід охарактеризувати з погляду змісту, тобто основних видів робіт, що здійснюються суддею в ході реалізації своїх повноважень. Залежно від рівня судової інстанції, де працює суддя, будуть змінюватись й основні різновиди дій, але в цілому їх набір особливо не відрізняється. Отже, можна визначити й основні методи, що характеризують суддівську діяльність в юрисдикційному процесі.

Так, ознайомившись з різноманітними науковими думками з цього приводу [16; 59; 69 та ін.], до *методів наукового пізнання* у роботі судді ми відносимо:

- повне виявлення і ретельну перевірку всіх фактів, що відносяться до справи – вивчення матеріалів, їх перевірка, аналіз, зіставлення, формування власної версії, витребування додаткових відомостей, документів, винесення постанов на проведення окремих слідчих дій, призначення експертиз [191, с. 67; 205, с. 14];
- організацію проведення судового засідання, визначення режиму його роботи;
- заслуховування думок всіх учасників процесу як з приводу сукупності фактів, так і їх оцінки;
- прийняття виваженого і справедливого рішення.

До *методів психологічного впливу* у роботі судді ми пропонуємо відносити: заслуховування сторін та їх представників, постановку запитань, що допомагають конкретизувати відповіді або свідчення. Основне – це приведення всього потоку інформації до логічно узгодженої системи, використовуючи психологічний інструментарій, про який йшлося вище (спостереження, бесіда тощо).

Дослідивши джерела, можемо стверджувати [106 та ін.], що особливість пізнавальної діяльності в суді полягає, перш за все, в тому, що матеріали досудового розслідування вже становлять собою певну модель події (версії). Її

наявність, з одного боку, полегшує суду пізнання фактів, обставин справи, з іншого – слід враховувати можливість помилкового трактування вчиненого діяння слідчим або іншими учасниками юрисдикційного процесу.

Відповідно, психологічно суддя завжди оперує не стільки сукупністю матеріалів, які визначають абсолютну істину, скільки істиною ймовірною. Для прийняття вірного рішення йому необхідно враховувати сутність методології пізнання в юрисдикційному процесі.

Вивчаючи наукові публікації [15; 68; 132; 200 та ін.], можна зробити висновок про дещо інший акцент у методології пізнання в роботі слідчого. В психологічному сенсі професійна діяльність судді та слідчого має багато спільних рис, схожих психологічних компонентів. Однак сукупність цих складників в кожному випадку набуває різної специфіки. Так, при досудовому розслідуванні основним видом є пізнавальна (пошукова) діяльність, в суді провідною стає конструктивна діяльність, яку можна, на наш погляд, характеризувати як *професійну творчість судді*. Бо саме суд покликаний вирішити справу по суті – це його основна і виняткова функція.

Між тим, означена творчість, спрямована на вирішення завдань здійснення правосуддя, може реалізуватися тільки після пізнання, яке можна означити як *правове пізнання*. На користь цього свідчить й те, що основна мета пізнавальної діяльності в суді – отримання доказового матеріалу для винесення вироку. При цьому висновки суду і досудового розслідування не повинні обов'язково співпадати.

Тут, на нашу думку, доречно згадати про деякі узагальнення науковців стосовно останньої позиції [163; 262; 266]:

- у матеріалах досудового розслідування апріорі вже є вказівка на певну законодавчу норму, під дію якої підпадає розслідуване діяння;
- процес пізнання в суді передбачає порівняльне дослідження, зіставлення моделі події і конкретного закону, висування можливих версій, пояснення фактів, які не були враховані слідчим або були просто проігноровані;

- тільки поставивши під сумнів версію досудового розслідування, випробувавши її на «міцність» і достовірність, суд може встановити істину.

Отже, процес пізнання в суді відбувається в умовах, які можуть його полегшувати або ускладнювати. Відповідно, до останніх належать:

- конфліктна поведінка учасників процесу;
- напружена, нервова атмосфера в залі судового засідання та поза його межами;
- несприятлива, протестна чи упереджена громадська думка, що особливо стосується резонансних чи політизованих справ;
- необ'єктивність ЗМІ при висвітленні справи.

Методологія пізнання в юрисдикційному процесі, зокрема, при досудовому розслідуванні або в суді, на нашу думку, спирається на пошук балансу між об'єктивними вимогами закону та суб'єктивними переконаннями слідчого/судді. Переконання суб'єктів юрисдикційного процесу щодо досліджуваного діяння та особи підсудного формуються в процесі вивчення матеріалів досудового слідства, судового розгляду, вислуховування позицій сторін обвинувачення і захисту.

Відповідно, *формування внутрішнього переконання* правника також можна віднести до інструментарію (методології) пізнання в юрисдикційному процесі. Дослідники вказують [69; 106; 189; 193], що переконання об'єднує в собі **інтелектуальний, емоційний і поведінково-виконавський** компоненти. Розглянемо їх детальніше:

- інтелектуальний компонент переконання відображає результати пізнавальної діяльності судді – сприйняття та аналіз фактів і доказів у справі, визначення їх співвідношення з нормами права. Він відображає й рівень професійної кваліфікації судді, його юридичного мислення і досвіду;
- емоційний компонент переконання відображає переживання і моральну оцінку діяння, а також ставлення до особи підсудного і потерпілого, інших процесуальних осіб;

- поведінково-виконавський компонент переконання спонукає суддю, з упевненістю в правильності свого рішення, постановлювати заключне рішення та визначати міру покарання підсудного.

Відповідно, сформоване переконання спонукає до усвідомлених практичних дій при розумінні їх соціальної та особистісної значущості. При цьому внутрішня переконаність учасників юрисдикційного процесу щодо критеріїв добра та зла у своїй професійній діяльності є суб'єктивно-індивідуальною, вона може мати різний зміст і співвідношення структурних компонентів.

На наш погляд, переважання емоційної складової над інтелектуальною у внутрішньому переконанні – є протипоказанням до діяльності в сфері юрисдикції (імпульсивний правник не просто становить загрозу для інших, він компрометує систему загалом). Вважаємо, що саме емоційний компонент внутрішнього переконання та регуляції поведінки обумовлює відмінності при прийнятті рішень у різних суддів за умови подібності справ між собою.

Разом із іншими дослідниками [8; 289], ми вважаємо, що психологічний чинник суттєво впливає на визначення суддею ступеня відповідальності особи. Це особливо значуще через те, що визначаючи конкретний термін відбування покарання, суддя керується як вимогами закону, так і власними переконаннями.

Окрім того, слід вказати на значущість такого специфічного чинника, впливаючого на рішення та професійні дії правників, як психологічна установка. Як відомо з численних психологічних досліджень, установка належить до рівня неусвідомленої мотивації і часто передує формуванню переконань [118, с. 114; 223, с. 89]. За умови її трансформації на рівень свідомої оцінки вона перетворюється в переконання, в інших випадках – виконує функцію мимовільної саморегуляції діяльності. Установки формуються під впливом широкого кола соціальних чинників, що впливають на особистість в онтогенезі. Вони спонукають людину адаптуватися і засвоювати ті критерії оцінки інших людей і форми поведінки, які прийняті і схвалюються в даному соціумі.

Враховуючи це, правову сферу в цілому можна розглядати як таку, що сформована тотальною психологічною установкою на безпечне життя суспільства. Така установка й обумовлює загально-соціальну та професійну апперцепцію юриста: специфічне особистісне сприйняття фахівцем різних аспектів юрисдикційного процесу.

У цьому контексті цікавим видається дослідження судді Конституційного суду РФ Т. Г. Морщакової [173], згідно з яким не менше 50% випадків скасування вироків як таких, що не відповідають вимогам закону, пов'язані з ефектом психологічної установки суддів.

Зокрема, в силу законів апперцепції, установка істотно впливає на спрямованість пізнавальної діяльності судді, визначаючи готовність до певної форми реагування на ті чи інші факти в умовах судового розгляду і винесення вироку. Установка активізує інтелектуальні процеси, вибірково спрямовуючи їх на пізнання і трактування певних фактів. На нашу думку, при цьому важливий сам характер установки:

- наскільки в ній представлений професійний досвід;
- чи наявне прагнення об'єктивно підходити до оцінки фактів і доказів.

Напрошується висновок, що психологічна установка може чинити як позитивний вплив на результат заключного рішення судді, так й сприяти його помилковості.

Пізнання в юрисдикційному процесі передбачає оперування професійним досвідом, за допомогою якого суддя має можливість:

- оперативно та адекватно вирішувати професійні завдання на кшталт вже знайомих раніше;
- долучати якісно нові знання, корисність яких визначається вимогами практики.

Останнє певною мірою реалізує виховні функції правосуддя, оскільки йдеться не лише про реактивно-профілактичний характер правової сфери, а й розвиваючий — донесення до загалу, що саме та як має сприймати законослухняний член суспільства.

Доповнюючи цю думку зазначимо, що для професійного зростання правників доречно налагодити дієвий зворотний зв'язок: суд та інші суб'єкти юрисдикційного процесу повинні отримувати інформацію про наслідки реалізації вироку:

- чи відбувся виховний ефект від перебування засудженого у місцях позбавлення волі;
- як вплинув на поведінку умовно засуджених обраний вид покарання.

Зазначений зворотний зв'язок має потенціал впливу на якість пізнання в юрисдикційному процесі. Ми стверджуємо це на основі висновків вчених щодо процесів, які виступають рушійною силою правових механізмів [17, с. 109; 27, с. 113]. Так, юрисдикційний процес у кримінальному судочинстві представлений наступними складовими:

- пізнання події злочину (ретроспективне пізнання);
- пізнання психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин;
- пізнання дій органів дізнання і досудового розслідування з метою оцінки доказової бази;
- пізнання причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, тощо.

Відповідно, у сукупності таке пізнання можна назвати процесом активного, цілеспрямованого, категоріального відображення дійсності свідомістю юриста. А властивість відображення – це прояв такого взаємозв'язку між явищами дійсності, за якого особливості одних із них відтворюються у відповідних особливостях інших. У свою чергу, його змістом є відтворення ознак одних об'єктів у відповідних ознаках інших.

Дослідивши першоджерела вважаємо, що методологія пізнання в юрисдикційному процесі тісно пов'язана з планованим (перспективним) результатом пізнавальної діяльності. Як ми вказували раніше, таким результатом є система знань, набутих за допомогою встановлення сутності дійсного стан речей, що реалізується у вигляді процесуального акту, котрий має правові наслідки.

Ми підтримуємо авторів, які зазначають [12; 14; 144 та ін.], що здійснюючи будь-яку пізнавальну діяльність, необхідно дотримуватися загальновизнаних правил, які б запобігли спотвореному сприйняттю об'єкта пізнання та сприяли його адекватності. Тобто, користуватись науковими засобами пізнання слід з урахуванням того, що їх підґрунтям є, насамперед, узагальнений досвід та знання, на основі яких і вироблена сукупність рекомендацій, правил, прийомів. Все це, у свою чергу, спрямоване на ефективне освоєння об'єктивної дійсності в цілому та правових реалій юрисдикційного процесу, зокрема.

Детальніший аналіз пізнання в юрисдикційному процесі дає підстави для висновку, що воно становить собою багаторівневу систему різноманітних засобів, які повинні використовуватися для:

- встановлення психофізіологічних механізмів взаємодії суб'єкта пізнання з об'єктивною дійсністю;
- накопичення світоглядного прошарку знань за допомогою фундаментальних філософських принципів наукового сприйняття і перетворення дійсності;
- визначення системи діалектично взаємопов'язаних і взаємозумовлених загальнонаукових, приватних і спеціальних методів пізнання;
- врахування логічних форм пізнання, що є системою знань про закони та форми мислення в процесі застосування окремих методів пізнання;
- залучення технічних засобів, які розширюють пізнавальні можливості суб'єкта пізнання.

Останні три ланки ми розглядали вище, а першим двом приділимо зараз більш детальну увагу. Так, *психофізіологічні механізми* взаємодії суб'єкта пізнання з його об'єктом є основою інформаційного забезпечення свідомості. В їх структурі розрізняють такі процеси як сприйняття, увага, пам'ять, уявлення, мислення і уява, причому кожний характеризує природні індивідуальні пізнавальні можливості суб'єкта пізнання й істотно впливає на результати пізнання.

Світоглядний прошарок знань становить собою систему засадничих принципів, що орієнтують суб'єкта пізнання на певний спосіб мислення. Проаналізувавши відповідні публікації [295; 296 та ін.], можемо стверджувати, що прийоми пізнання визначаються самими закономірностями розвитку природи і суспільства. Тому наукове сприйняття світу неможливе без врахування об'єктивно існуючих принципів його розвитку, які детермінують і принципи його пізнання. Як наслідок, стає очевидним, що метод науки не довільний, оскільки він визначається її об'єктом та предметом.

Відзначимо, що, по-перше, світоглядний прошарок знань орієнтує суб'єкта пізнання на розуміння та врахування закономірностей, закладених природою в сутність всієї об'єктивної дійсності, а відтак, і кожного об'єкта пізнання; по-друге – його безпосередня взаємодія з об'єктом відбувається за допомогою наукових методів, які у системі пізнання займають найважливіше місце.

Ми підтримуємо позицію А. Ф. Коні, що завдання юрисдикційного процесу в суді полягають у дослідженні злочинної поведінки та у справедливому застосуванні до людини, визнаної винною, міри відповідальності [109].

Судова реформа та зміни у законодавстві України призвели до зростання навантаження суддів, причому нерідко їм доводиться розглядати паралельно справи різних категорій. Інколи кількість є такою, що забезпечити вимоги законодавства щодо встановлених термінів стає фізично неможливо. Тому особливого значення для ефективної діяльності суду набуває якість законодавчої бази. На нашу думку, на сьогоднішній день ще не всі закони є досконалими з точки зору їх чіткості, трапляються й правові колізії, а отже, виникають підстави для висновку, що вітчизняне законодавство не може вважатися логічно послідовним та узгодженим.

Крім того, не всі громадянин вважають за необхідне виконувати всі приписи суду. Наприклад, таку вимогу кримінального судочинства, як

безперервний розгляд справи, складно забезпечити через те, що до суду не з'являються учасники процесу – свідки, потерпілі тощо.

Все це свідчить про зростання значення пізнавальних процесів, які здійснюються в процесі досудового розслідування та судового слідства. Врахуємо й те, що питома вага справ у межах цивільного, господарського та адміністративного судочинства, порівняно з кримінальним судочинством, стрімко зростає. Відповідно, актуалізується й потреба встановлення наявності чи відсутності відповідних юридичних фактів, особливостей їх виникнення та отримання доказів, процесуальних джерел, якими б можна було оперувати.

Таким чином, структура методології пізнання в юрисдикційному процесі представлена наступними рівнями: філософським, загальнонауковим, конкретно-науковим, а також процедурами і методиками дослідження. Відповідно, перетворення правової дійсності у певному напрямі може відбуватися за допомогою: а) загальнонаукових методів: теоретичних (логічний та історичний, абстрагування, дедукція, індукція, синтез і аналіз, тощо) та емпіричних (спостереження, експеримент, моделювання та ін.); приватно-наукових методів (аналіз статистичних даних, вивчення кримінальних проваджень, опитування, тощо).

У свою чергу, до методів юридико-психологічного дослідження належать: психодіагностичні – використовуються для встановлення психологічних особливостей особистості процесуальних сторін; методи психологічного впливу – застосовуються для зміни параметрів психіки чи поведінки учасників юрисдикційного процесу.

2.3. Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі

Проблемі процесу та особливостей пізнання і доказування в правовій сфері присвячені численні праці вітчизняних та зарубіжних вчених (В. В. Баранкова, В. А. Бігун, Л. М. Білецька, В. В. Вапнярчук, Н. В. Глинська, В. П. Гмирко, В. С. Зеленецький, В. М. Іщенко, О. В. Литвин, Л. М. Ніколенко,

Дж. Вітман, С. Гаак, Л. Зонгжі, К. Енгель, К. Б. Калиновський, К. М. Клермонт, А. А. Кухта, І. В. Решетнікова, Д. Кей, Б. Шапіро та ін.).

Вище ми аналізували пізнання в загальному сенсі, наведемо визначення цього поняття у контексті правової сфери. Аналіз наукових публікацій дозволяє стверджувати, що існує дві точки зору на пізнання і доказування в юрисдикційному процесі. Розглянемо обидві детальніше.

Представники *першого напрямку* ототожнюють поняття «пізнання» і «доказування» [142; 151; 282 та ін.]. Під цим кутом зору діяльність учасників процесу зводиться до встановлення за допомогою процесуальних засобів і способів, зазначених в законі, наявності або відсутності фактів, необхідних для вирішення справи (встановлення істини).

До суб'єктів такої діяльності відносять учасників судового засідання і інших осіб, які беруть участь у справі. Вона складається з низки послідовних процесуальних дій:

- свідчення сторін та інших зацікавлених осіб щодо фактів, які підлягають доказуванню;
- збирання доказів, їх дослідження та оцінка.

Представники *другого напрямку* розрізняють поняття пізнання і доказування. Науковці наголошують, що це самостійні види процесуальної діяльності [184; 201 та ін.], а поняття різняться між собою за низкою ознак (див. табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Відмінності ознак пізнання та доказування в юрисдикційному процесі

	Пізнання	Доказування
За змістом	діяльність суду чи судді щодо встановлення дійсних обставин справи, а також їх правильна юридична кваліфікація; процесуальні дії суду зі збирання, дослідження та оцінки відомостей про факти, які мають значення	дії зацікавлених у результатах справи осіб на переконання суду в наявності або відсутності фактів, які обґрунтовують їх вимоги і заперечення

	для справи	
За метою	отримання достовірних і адекватних знань про ті факти, які мають значення для справи	переконати суд в правоті особи щодо наявності чи відсутності певних фактів
За суб'єктами	суддя, секретар, прокурор, адвокат, представники органів, які надають свої висновки	сторони, треті особи, заявники (особливе, публічне провадження), організації та громадяни

Прихильники як першої, так і другої точок зору обґрунтовують їх, виходячи з законодавчих положень, згідно яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які посилається, в обґрунтування своїх вимог або заперечень. Проте перші вважають, що не потрібно завчасно захоплюватися доказовістю, оскільки лише суд:

- визначає предмет доказування;
- в необхідних випадках надає особам сприяння з надання доказів.

Дослідники другої позиції вважають навпаки: необхідно чітко розмежування діяльності на пізнавальну і доказову. З практичної сторони це обґрунтовує обов'язок певного суб'єкта доводити факти, на які він посилається. Оскільки суд не володіє допроцесуальною інформацією, він може бути суб'єктом лише пізнання і тільки на етапі складання судового рішення стає суб'єктом доказування.

На наш погляд, більш цікавою у контексті нашого дослідження є позиція щодо поєднання та узгодження зазначених понять. Тому, тут і далі будемо вважати, що *пізнання в юрисдикційному процесі* – це сукупний результат взаємодії двох окремих процесів: пізнання і доказування, тобто не слід розділяти ці явища як окремі сутності. Їх слід сприймати в комплексі через взаємопов'язаність та взаємозумовленість складових.

Відповідно, під *доказуванням* в правовій сфері дослідники пропонують розуміти певний *процес пізнання* суб'єктами цього процесу, який реалізовується як збирання, перевірка й оцінка доказів. Право при цьому розуміється як конкретизація всезагальних законів буття в сучасних умовах в

цілому та правосуддя, зокрема. Тобто, пізнання і доказування в юрисдикційному процесі спирається на принцип «тут і тепер», на правила життя певного суспільства.

В умовах сьогодення до аналізу пізнання і доказування в юрисдикційному процесі доцільно підходити з позиції процесуально-правового регулювання і розглядати пізнання і доказування не як окремі діяльності з подання, дослідження й оцінки доказів, а як її механізми. Разом із іншими авторами [71; 224; 241] вважаємо, що такий концептуальний підхід дозволить виявити всі системоутворюючі складові пізнання і доказування, що сприятиме точному і повному розумінню сутності цих явищ.

Ми розуміємо широкий науковий інтерес до проблем пізнання і доказування в правовій площині. Однак незважаючи на популярність тематики, вивчення публікацій з цього приводу дозволяє стверджувати, що доктринальне використання термінів «пізнання» і «доказування», їх правова природа та місце в структурі процесуально-правового регулювання допоки не мають належного теоретичного обґрунтування.

На нашу думку, слід дослідити механізми зазначених явищ як складові загальної системи процесуально-правового регулювання. Цю думку підтверджує те, що дана сфера об'єднує в одне ціле всі правові явища, пов'язані з пізнанням і доказуванням на всіх стадіях юрисдикційного процесу. У свою чергу, будучи цілісним комплексним і системним утворенням, юрисдикційний процес має власні елементи, що характеризують його і розкривають його правову природу. Кожен із цих елементів відіграє самостійну роль в механізмі пізнання і доказування. При цьому, повною мірою їх значення виявляється лише при їх діалектичній взаємодії.

Розглянемо складові пізнання і доказування в юрисдикційному процесі як такі елементи, що мають самостійне значення і характеризуються специфічними способами впливу. Ці процеси, на нашу думку, є системою і підпорядковані дії законів структурного функціонування. Зокрема, сукупність їх властивостей складає результат, що виражається у функціональному

призначенні цього правового інструментарію.

Логіка функціонування зазначеної системи очевидна з її назви. З формальної точки зору, пізнання і доказування в юрисдикційному процесі слугує для переведення приписів норм доказового права у практичну діяльність суб'єктів пізнання і доказування щодо встановлення фактичних обставин певної справи. Вважаємо, що такий підхід до розуміння механізму пізнання і доказування в юрисдикційному процесі дозволяє розглядати його не як механічну сукупність певних етапів, а як актуальне соціально-правове явище.

Спираючись на зазначене, пропонуємо наше бачення стосовно того, що саме є фундаментальною базою, керуючись якою, учасники юрисдикційного процесу мають змогу оперувати пізнанням і доказуванням. Так, у системі координат процесуально-правових відносин для того, щоб пізнати і доказати певні події, слід застосовувати у поєднанні між собою наступні **механізми впливу на соціально-правову реальність**:

- норми процесуального права;
- юридичні факти, що опосередковують процесуальні правовідносини;
- процесуальні правовідносини;
- процесуальні процедури та акти правозастосування;
- процесуальну правову культуру;
- методи (способи, прийоми) доказування;
- правосвідомість суб'єктів доказування.

Перші три механізми носять скоріше «паперовий» характер, тобто, становлять собою закріплені у відповідних документах положення. Інші складові передбачають врахування психологічних аспектів юридичних правовідносин й потребують розкриття у контексті нашої роботи.

Так, у р. 1.1. нашого дослідження ми висвітлювали поняття правової процедури. На відміну від неї, *процесуальна процедура* – термін, що не має законодавчого визначення та чіткого однозначного змісту [21, с. 604; 35, с. 701]. Під процесуальними процедурами, зазвичай, мається на увазі порядок вчинення тих чи інших процесуальних дій – витребування доказів, їх огляд за

місцезнаходженням, опитування свідка, тощо.

Поняттям «*процесуальний акт*» можуть позначатися:

- певний юридичний документ;
- правова форма реалізації функцій держави та засіб реалізації юридичних норм;
- окремий юридичний факт, тощо.

На нашу думку, у юрисдикційному процесі процесуальні акти безпосередньо впливають на виникнення, розвиток, зміну та припинення процесуальних правовідносин. Відповідно, вони найбільшою мірою відповідають сутності процесуальних юридичних фактів, якими може оперувати суб'єкт юрисдикційного процесу під час пізнання і доказування. Хоча, процесуальні норми та правовідносини, все ж таки охоплюють й поняття процесуальних актів.

Правова культура та правосвідомість – мають тісний зв'язок між собою, на що вказують результати численних наукових розробок [37; 164; 240 та ін.]. У цьому контексті законодавець вимагає дотримання високих стандартів саме під час пізнання й доказування в юрисдикційному процесі. Наприклад, суд не має права приймати до уваги докази, отримані внаслідок незадовільного рівня розвитку правової культури слідчого, який здобув ті докази при несанкціонованому обшуку, за рахунок підтасування фактів, тощо.

Ми розглядаємо правову культуру юриста як особистості та професіонала у якості характеристики стану розвиненості правосвідомості індивіда та його діяльності в правовій сфері. Окрім впливу юридичної освіти, правову культуру обумовлюють індивідуально-психологічні та вікові особливості, а також вплив певного середовища з відповідною системою цінностей.

На нашу думку, все означене впливає не лише правову культуру особи, а й на її правову свідомість та професійну культуру. Відповідно, пізнання і доказування в юрисдикційному процесі пов'язане з тим, як сприймає особа право, яке ставлення проявляється у її вчинках, емоціях тощо. Все це характеризує рівень поваги до права та інші прояви правової культури і

правосвідомості. У свою чергу, чим вище зазначені показники розвитку правника, тим більш ефективна його діяльність щодо пізнання і доказування в юрисдикційному процесі.

Ми наголошуємо тут саме на учасникові юрисдикційного процесу в межах теми дослідження, проте вважаємо, що й для інших громадян відіграють важливу роль правові успіхи в повсякденному житті та правовідносинах за її участю.

Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі неможливі без вірного вибору правового інструментарію: *методів, способів, прийомів*, що чинять на ефективність його результатів безпосередній вплив.

Процесуальний юридичний факт та процесуальні правовідносини – також виступають механізмом пізнання і доказування у юрисдикційному процесі. Вони містять в своїй структурі зазначені елементи у їх зв'язку з доказовою діяльністю. Першим із них є норми процесуального права, що регулюють пізнання і доказування і встановлюють їх мету, принципи, порядок і межі їх здійснення.

Ми підтримуємо думку [38, с. 26; 50, с. 41], що механізм доказування в юрисдикційному процесі слід розглядати як виключно процесуальний. Матеріально-правові аспекти хоча й важливі, проте норми матеріального права, які визначають предмет доказування, встановлюють доказові презумпції, тобто, не входять до структури цього механізму, а є лише передумовою його функціонування.

Отже, елементом механізму пізнання і доказування в юрисдикційному процесі є тільки ті норми, які визначають процесуальну сторону встановлення фактичних обставин справи, зокрема, діяльність учасників пізнання і доказування, процесуальну форму застосування методів доказування, доказів, тощо. Наприклад, здійснюючи доказування у справі, особі належить подавати докази, які підтверджують чи спростовують ту чи іншу обставину, проте їх правова кваліфікація здійснюється тільки судом. Коли особа бере участь у справі, вона посиляється на законодавчі норми, що були порушені й

обґрунтовує приналежність того чи іншого нормативу до обставин певної справи.

Пізнання і доказування тут виражаються у визначенні та обґрунтуванні, які саме норми матеріального права, що охороняють особисті немайнові та майнові права людини, були порушені, а в більшості випадків – і сам зміст (поведінковий аспект) та функціональне призначення дій, що становлять порушення цих прав.

Цей приклад можна навести й у зворотному напрямі. Так, процесуальне регулювання за допомогою системи процесуально-правових засобів набуває актуальності в тих випадках, коли з'являється необхідність визначення прав та обов'язків відповідних суб'єктів на рівні правових норм.

На нашу думку, норми процесуального права, якими керується правник в процесі пізнання і доказування в юрисдикційному процесі, можна згрупувати наступним чином:

- принципи процесуального права, що реалізуються в пізнавально-доказовій діяльності;
- загальні положення про пізнання і доказування (докази і засоби доказування);
- права осіб, які беруть участь у справі, щодо доказування, саме пізнання і доказування, підстави звільнення від доказування;
- порядок отримання доказів судом: подання доказів особами, які беруть участь у справі, судові доручення щодо збирання доказів, витребування доказів;
- порядок зберігання і повернення доказів;
- порядок призначення судової експертизи;
- порядок дослідження й оцінки доказів;
- особливості доказування при перегляді судових рішень.

Вважаємо, що пізнання і доказування в юрисдикційному процесі також можна розглядати як оперативні інструменти, за допомогою яких, створюється певна картина об'єктивної реальності (у правовому контексті). Приділимо увагу тому, чим саме оперують зазначені інструменти. Мова йде про *процесуальні*

юридичні факти, які, після їх класифікації за допомогою пізнання і доказування, у своїй сукупності становлять процесуальну фактичну систему.

Перелік фактів встановлюється законодавством: вони мають містити дані, необхідні для вирішення конкретної справи. Ми підтримуємо дослідників [137; 143 та ін.], які вказують, що сутність процесуальних юридичних фактів у механізмі доказування розкривається в ході аналізу їх ключових ознак. Відповідно, процесуальні юридичні факти – це ті, у яких наявні:

- соціальна змістовність, тобто дії, що так чи інакше стосуються прав та інтересів суспільства, держави, індивідів тощо, а тому потребують правової регламентації;

- об'єктивованість, зовнішній вираз, тобто дії, виражені зовні, чи бездіяльність як свідоме утримання від виконання припису правової норми;

- нормативність – визнається лише та дія учасника процесу, про правову модель якої згадується у процесуальному законодавстві та для якої, як правило, в законі прямо передбачений конкретний правовий результат;

- конкретність, індивідуальність – тобто, дії, породжені певними суб'єктами і несуть конкретний соціальний та правовий зміст. Процесуальний закон визначає перелік дій, які можуть вчинюватися в процесі доказування у юрисдикційному судочинстві, та коло осіб, яким надане право вчинювати такі дії, або на яких покладено обов'язок їх вчинення, або які мають повноваження на їх вчинення;

- здатність породжувати передбачені законом наслідки.

Також, на наш погляд, до пізнання і доказування в юрисдикційному процесі належать *процесуальні правовідносини* (цивільні, трудові, адміністративні тощо). Такі відносини виникають на підставі процесуальних норм, в результаті вольових дій осіб, які звертаються до суду за захистом порушених прав. Пізнання і доказування тут виступають як складова процесуальних правовідносин, які, у свою чергу, є певною системою багатостадійних, динамічних процесуальних зв'язків між судом та іншими суб'єктами юрисдикційного процесу.

Отже, в процесі пізнання і доказування на підставі правових норм та при настанні певних юридичних фактів, процесуальні правовідносини трансформуються в реальну систему дій суб'єктів юрисдикційного процесу. Продовжуючи цю думку, можемо стверджувати, що процесуальні правовідносини в межах механізму пізнання і доказування, утворюють певний баланс повноважень відповідних суб'єктів:

- особи, які беруть участь у справі, реалізують свої права;
- відповідні учасники юрисдикційного процесу виконують обов'язки в галузі доказової пізнавальної діяльності;
- суд здійснює свої повноваження щодо доказування.

Таким чином, в механізмі пізнання і доказування процесуальні правовідносини виконують функцію розподілу правового інструментарію між учасниками доказової діяльності.

Спираючись на викладене та аналізуючи дослідження науковців [138, с. 176; 146, с. 35], можемо стверджувати, що пізнання і доказування в юрисдикційному процесі ефективні лише тоді, коли здійснюються за наступних умов:

- у способи та в межах, передбачених процесуальним законом;
- з дотриманням вимог щодо доказів і порядку вчинення процесуальних дій у сфері доказування.

У свою чергу, реалізація приписів норм, що регламентують пізнання і доказування, відбувається виключно в рамках процесуальних правовідносин завдяки діалектичній взаємодії прав та обов'язків, повноважень їх суб'єктів.

Також зазначимо, що структурна побудова механізму пізнання і доказування не може існувати без, власне, доказів, навіть регламентація юрисдикційного процесу як такого залежить саме від наявності чи відсутності доказів. Це відображає засади змагальності та визначає якісну характеристику юрисдикційного процесу через призму активної поведінки учасників справи, яка виявляється у процесі *оперування доказами* – *тобто, пізнанні і доказуванні*.

На основі викладеного, пропонуємо визначення, що саме становлять

собою пізнання і доказування в юрисдикційному процесі – це складова механізму процесуально-правового регулювання, яка виражається у знаходженні та використанні валідних¹ доказів по справі, за допомогою чого відбувається розкриття обставин справи і отримання знань про факти, які мають для неї значення.

Розглянемо інші точки зору на досліджуване питання. Розширюючи понятійний апарат теми, зазначимо, що пізнання і доказування в юрисдикційному процесі часто асоціюють з системою «збирання – перевірка – оцінка доказів». Зокрема, мова про процеси наступної сукупності дій:

- збирання, перевірка й оцінка доказів;
- діяльність учасників кримінального процесу, яка полягає у наведенні аргументів в процесі відстоювання своєї позиції;
- робота слідчих органів, яка спрямована на викриття підозрюваного й обґрунтування його вини.

З іншого боку, численні дослідження визначають поняття пізнання і доказування не як рівноцінні явища, а з позиції, що доказування є лише одним з видів пізнання. Згідно цієї точки зору, пізнання (відповідно, разом з доказуванням) завжди спрямоване на з'ясування обставин юрисдикційного процесу.

Науковці називають сукупність обставин, що підлягають доказуванню, «предметом доказування» [151, с. 45; 184, с. 74]. Встановлення певного предмету доказування в кожному юрисдикційному процесі є важливою гарантією реалізації правової відповідальності. Отже, правильна дефініція обставин, що складають предмет доказування, дає можливість досягти ефективного правосуддя.

Варіанти визначень, що саме є *предметом пізнання і доказування в юрисдикційному процесі*:

- юридично значущі фактичні обставини, які передбачені в законодавстві

¹Таких, що існують у встановленій процесуальним законом формі та відповідають визначеним законом вимогам.

та підлягають встановленню за допомогою доказів для прийняття рішень по справі в цілому або з окремих правових питань;

- система обставин, яка виражає властивості та зв'язки досліджуваної події, істотні для правильного вирішення справи;
- реалізація в кожному конкретному випадку завдань судочинства;
- система, яка включає всі факти і обставини, що підлягають встановленню у кожному юрисдикційному процесі.

Спираючись на викладене, можемо стверджувати, що *мета пізнання і доказування* – це встановлення об'єктивної істини, вирішення справи таким чином, щоб, з одного боку, досягти відповідності реальній дійсності висновків по справі щодо наявності (відсутності) певних фактів. З іншого – виявити всі юридично значущі властивості цих фактів.

Ми підтримуємо позицію дослідників [201; 224 та ін.], які вказують, що мета пізнання і доказування може вважатися досягнутою тільки в тому випадку, коли всі ці висновки правильно відображають об'єктивну реальність, що й підтверджує їх істинність.

У контексті нашого дослідження, *предметом пізнання* є сторони, властивості і відношення навколишнього світу, виділені в юрисдикційному процесі і перетворені на об'єкт прикладання пізнавальних зусиль для розкриття їх специфічних закономірностей і структури.

Так, аналіз чинного законодавства, зокрема ч. 1 ст. 91 КПК України [128], дозволяє зробити висновок про те, що *предметом доказування* є:

- обставини, що обґрунтовують вимоги і заперечення осіб, які беруть участь у справі;
- інші обставини, що мають значення для правильного розгляду і вирішення справи;
- власне, сама подія правопорушення;
- винність особи, яка притягається до відповідальності.

Тобто, предмет пізнання і доказування вбирає в себе всі важливі для юрисдикційного процесу факти, які визначаються за допомогою доказів. Між

тим, незважаючи на те, що сторони вказують на певні обставини у своїх вимогах і заперечення на вимоги протилежної сторони, представляючи докази, що їх підтверджують, остаточне коло фактів та обставин, що мають значення для справи, визначає суд.

Крім того, при визначенні предмету доказування суд виходить з фактів, зазначених в гіпотезах матеріальних норм права, від яких залежать права і обов'язки сторін. Норми матеріального права в ряді випадків також пов'язують правові наслідки з відсутністю певних фактів.

Повертаючись до дуальності точок зору на те, чи варто розділяти поняття «пізнання» і «доказування» в юрисдикційному процесі, зазначимо, що спираючись на наявні наукові здобутки [132; 151], можемо стверджувати наступне: пізнання і доказування некоректно розглядати як самостійні види процесуальної діяльності, оскільки предмет пізнання є значно ширшим, ніж предмет доказування, що визначає обсяг процесуальної діяльності суб'єктів доказування.

Тобто, факти, що включаються до предмету доказування, виділяються серед інших фактів, якими оперує суд при розгляді справи по суті і винесенні судової постанови. Виділяються вони тим, що повинні бути доведені (підтверджені) або спростовані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Такий стан речей обумовлено нормативами чинного законодавства, відповідно до яких:

- тягар доведення несуть особи, які беруть участь у справі, тому що кожна сторона повинна довести ті факти (обставини), на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень;

- суд зобов'язаний лише створити необхідні умови для здійснення доказової діяльності осіб, які беруть участь у справі, тобто визначити, які факти яким чином повинні бути доведені;

- докази подаються сторонами та іншими учасниками юрисдикційного процесу, й тільки в скрутних випадках суд надає особам, які беруть участь у справі, сприяння в збиранні доказів.

Отже, в найзагальнішому вигляді предмет доказування у справі представляє собою сукупність юридичних фактів, яка повинна бути доведена особами, які беруть участь у справі. По відношенню до суду, як суб'єкта пізнання конкретної правової дійсності, факти, що входять в предмет доказування, виступають в якості належних для оперування ними.

На нашу думку, предмет доказування як самостійного процесу значно вужчий предмету пізнання. Крім фактів, які підлягають пізнанню судом за допомогою доказової діяльності учасників юрисдикційного процесу, в предмет пізнання включаються такі факти, які хоча й не доводяться сторонами, проте використовуються судом при обґрунтуванні своїх висновків. Ми маємо на увазі загальновідомі факти, які не потребують доведення, а тому:

- не входять до предмету доказування;
- включаються в предмет пізнання.

Крім цього, в предмет пізнання включаються факти, з'ясування, яких необхідне суду для вирішення: 1) питань процесуального характеру; 2) питань, необхідних для здійснення виховних і превентивних функцій. Отже, предмет пізнання, визначаючи межі судового переслідування у юрисдикційному процесі, включає до свого складу *три групи юридичних фактів*.

1. Факти процесуального характеру, що мають значення для правильного вирішення судом процесуальних (процедурних) питань, основним із яких є питання про право зацікавлених осіб на звернення до суду з позовом, скаргою чи заявою;

2. Факти матеріально-правового характеру, що становлять собою факти об'єктивної дійсності, з якими пов'язані норми матеріального права, що регулюють спірні, а також інші матеріальні правовідносини. У свою чергу, вони зумовлюють настання передбачених законом матеріально-правових наслідків.

3. Факти, знання яких необхідні для вирішення судом виховних та превентивних завдань юрисдикційного процесу.

Отже, для успішного здійснення правосуддя суд зобов'язаний пізнати

(виявити) різні за своєю правовою природою, значенням і ступенем впливу юридичні факти. Відповідно, термін, який використовується в судовій практиці, а також навчальній та науковій літературі – «предмет доказування», носить почасти умовний характер, оскільки охоплює собою не всі факти, що підлягають доведенню, а лише ті, які мають матеріально-правове значення. У зв'язку з викладеним, найбільш вдалим нам видається наступне формулювання предмету доказування.

Предмет доказування – сукупність фактів матеріально-правового характеру, що мають значення для правильного вирішення юридичної справи по суті та зобов'язання доведення яких лежить на сторонах, а також інших особах, які беруть участь у справі.

Порядок визначення предмету доказування в юрисдикційному процесі полягає в наступному [151, с. 37; 201, с. 120]: суд визначає, які обставини мають значення для справи, якій із сторін вони підлягають доведенню, ставить їх на обговорення, навіть якщо сторони на будь-які з них не посилалися. Обов'язок щодо визначення предмету доказування у справі, як правило, реалізується суддею при підготовці справи до судового розгляду.

Формування предмету доказування в конкретній юридичній справі завжди передбачає попередню його юридичну кваліфікацію шляхом пошуку тієї матеріально-правової норми, яка, на думку судді, регулює спірні чи інші матеріальні правовідносини.

В наукових першоджерелах триває діалогом вчених, які опонують один одному щодо особливостей предмета пізнання і доказування в юрисдикційному процесі, й *основне питання* тут, як ми вже зазначали – ці поняття тотожні чи відмінні?

З одного боку, пізнання само по собі не є універсальним інструментом та потребує доповнення іншим механізмом, практичним. Те саме й з доказуванням – за відсутності здобутих пізнанням фактів воно втрачає сенс. Отже ми, все ж таки, підтримуємо позицію щодо тотожності цих понять. Проте, існують виключення з загальних правил.

Так, науковці вказують [93, с. 83; 236, с. 89; 268, с. 57 та ін.], що кримінально-процесуальне пізнання – різновид практичного пізнання. Відповідно, його особливостями є:

- постановка жорстко визначеної мети, спрямованої на встановлення обставин вчиненого злочину;
- використання в процесі пізнавальної діяльності спеціальних засобів і методів пізнання, обмеженість строків пізнання.

Пізнання у сфері кримінального судочинства вузько специфічне: воно спрямоване на одержання інформації про обставини вчиненого злочину. Пізнання прийнято називати доказуванням, а обидва поняття нерідко вживаються як ідентичні. Об'єктом дослідження тут є суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання. Суб'єктами пізнання виступають органи і посадові особи, які здійснюють провадження по кримінальній справі.

Кримінально-процесуальний закон, встановлюючи предмет доказування, визначає програму кримінально-процесуальної діяльності, спрямовану на забезпечення повного і всебічного дослідження обставин кримінальної справи з метою розкриття злочину і викриття особи, яка його вчинила.

Поряд з поняттям предмету доказування, в теорії кримінально-процесуального права використовується поняття «обставини, що мають значення для справи», що включає у свій зміст обставини, котрі підлягають доказуванню, а також так звані допоміжні (проміжні або доказові) факти, що використовуються для встановлення обставин, котрі входять у предмет доказування.

Предмет доказування визначає коло досліджуваних у кримінальній справі обставин, що не цілком відповідає сформульованим Кримінальним кодексом положенням, де визначаються підстави кримінальної відповідальності. Законодавець вказує, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення діяння, яке містить всі ознаки складу злочину.

Предмет доказування не включає в якості обставин, що підлягають

доказуванню, цілий ряд характеристик складу злочину, в тому числі й ті, що, власне, визначають поняття складу (насамперед, об'єкт злочинного посягання і суб'єкт злочину) [95, с. 124].

У криміналістичній науці склад злочину входить у зміст предмету пізнання [124; 272; 287]. Поряд із поняттям предмету доказування, тут використовується поняття предмету пізнання, що включає в себе розгорнуту, поглиблену сукупність елементів предмету доказування, зокрема, проміжні факти: «сліди як носії інформації», «події, пов'язані з злочином». Саме тому, на нашу думку, пізнання і доказування у криміналістиці наближені до криміналістичної характеристики злочину в цілому.

Слід зауважити, що розроблена криміналістами модель більше відповідає практичним завданням розслідування злочинів, оскільки до неї входять незаперечно важливі обставини, які потребують дослідження в ході провадження по справі: злочинець, мета і завдання вчиненого діяння, мотив, предмет посягання, засоби досягнення злочинної цілі, механізм і наслідки злочину, причинний зв'язок між діями/бездіяльністю і наслідками, тощо. Все це надає повну картину суспільно небезпечного діяння та механізму його здійснення.

Зазначено дозволяє стверджувати, що в сучасній юридичній науці відсутня єдність щодо визначення кола обставин, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні.

Розглядаючи пізнання і доказування в юрисдикційному процесі, маємо приділити увагу й поняттю *«межі доказування»*, що включає й складову *«межі пізнання»* як припинення пізнавальної діяльності в момент, коли стала очевидною відсутність необхідності доказувати певний факт.

Так, у юрисдикційному процесі, залежності від тих чи інших обставин, виникають ситуації, які свідчать про доведення наявності не спектру обставин, що входять до предмету доказування у певній справі, а тільки тієї його частини, на підставі яких правоохоронний орган може прийняти те чи інше процесуальне рішення. Зокрема, при порушенні кримінального провадження не

потрібно доводити винність особи у вчиненні злочину, достатньо за допомогою пізнання встановити підстави і приводи для винесення постанови для його порушення.

Продовжуючи цю думку стверджуємо, що за своєю правовою сутністю межі пізнання і доказування в юрисдикційному процесі розглядаються як межі певного кола обставин, які необхідно встановити для прийняття відповідного процесуального рішення (наприклад, при визначенні підстав для обрання запобіжного засобу у вигляді взяття підозрюваної особи під варту тощо).

За наявності багатьох очевидців вчиненого злочину, для доведеності даної події досить запросити в якості свідків лише декількох із них, звичайно, пересвідчившись у здатності цих осіб надати свідчення, що й становить основу фактору достатності. Цей фактор впливає на оцінку доказів згідно ч. 1 ст. 94 КПК України, яка вказує на необхідність дотримання певних умов при прийнятті того чи іншого процесуального рішення.

Дане положення свідчить про обов'язковість ретельної процедурної перевірки повноти зібраних у юрисдикційному процесі доказів. У разі, якщо на підставі наявних доказів не можна встановити ті обставини, які входять до предмету доказування, необхідно пізнавати і досліджувати додаткові докази.

Відповідно, під межею доказування розуміють певні межі обставин, що входять до предмету доказування, які визначають достатність для прийняття того чи іншого процесуального рішення, що пов'язано з:

- процесуальною економією під час провадження;
- впливом на продуктивну витрату сил учасників юрисдикційного процесу;
- оптимізацією процесуальних строків при провадженнях тощо.

Таким чином, відносно пізнання і доказування в юрисдикційному процесі існує дві точки зору – ототожнення та диференціювання цих понять відповідно до наявності/відсутності виокремлення діяльності (та її предмету) на пізнавальну і доказову чи пізнавально-доказову. Вважаємо більш коректним оцінювання їх як сукупності двох окремих процесів: пізнання і доказування,

взаємопов'язаних та взаємозумовлених.

Щоб пізнати і доказати певні події, слід застосовувати у поєднанні між собою механізми впливу на соціально-правову реальність (юридичні факти, процесуальні правовідносини, процесуальні процедури та акти правозастосування, процесуальну правову культуру, методи доказування тощо. Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі можна розглядати як оперативні інструменти, за допомогою яких створюється певна картина об'єктивної правової реальності.

Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі – це складова механізму процесуально-правового регулювання, що виражається у знаходженні та використанні валідних доказів по справі, за допомогою чого відбувається розкриття обставин справи і отримання знань про факти, які мають для неї значення. Предметом пізнання є значущі для певної справи правові реалії; предмет доказування – сукупність фактів матеріально-правового характеру, що мають значення для правильного вирішення юридичної справи по суті.

Висновки до розділу 2

Таким чином, характеризуючи методологію спеціального пізнання в юрисдикційному процесі, можемо стверджувати, що реалії сьогодення випереджають рівень розробленості даної теми.

На основі проведеного теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1) пізнання є процесом суб'єктивного освоєння світу, що відображається свідомістю того, хто пізнає. Існують дві основні сторони пізнавальної діяльності: чуттєва і раціональна та три основні різновиди пізнання: буденне, наукове і філософське;

2) проблеми пізнання в науці пов'язані з визначенням різноманітних

особливостей цього багатогранного процесу (з'ясування його природи, джерел та кінцевого результату знань, закономірностей розвитку, суперечностей тощо), а його основні напрямки в науці – сенсуалізм, раціоналізм, скептицизм, агностицизм, класична концепція пізнання істини, а також філософсько-екзистенціальні вчення та школи;

3) методологія пізнання в юрисдикційному процесі використовується правниками для перетворення правової дійсності у певному напрямі за допомогою загальнонаукових, приватно-наукових, теоретичних та емпіричних методів, а також методів встановлення психологічних особливостей особистості та методів психологічного впливу;

4) у роботі судді використовуються як методи наукового пізнання, так і методи психологічного впливу;

5) пізнання і доказування в юрисдикційному процесі розглядаються як явища тотожні або як відмінні. При цьому доказування є певним процесом пізнання, а разом вони виступають інструментарієм, за допомогою якого створюється правова реальність через механізми впливу на соціально-правову дійсність;

6) пізнання і доказування в юрисдикційному процесі є складовою механізму процесуально-правового регулювання. Предметом пізнання тут виступають правові реалії для розкриття їх специфічних закономірностей і структури, предметом доказування – юридично значущі факти, що характеризують певну справу. Межі того й іншого визначають припинення означеної діяльності за умови досягнення мети.

РОЗДІЛ 3.

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

На нашу думку, на сучасному етапі розвитку нашої держави одним із найбільш актуальних завдань є вивчення та встановлення психологічних закономірностей, пов'язаних із виникненням та розповсюдженням злочинності (формування злочинної установки, виникнення злочинного умислу, підготовка і вчинення злочину). Здійснювана, відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, діяльність правників, що ґрунтується на основних принципах правосуддя, потребує встановлення психологічних особливостей особистості злочинця, структури і психологічних особливостей злочинних груп, тощо.

В наш час важко собі уявити висококваліфіковане розслідування, розгляд матеріалів у суді або в іншому компетентному органі без залучення знань психології. На нашу думку, застосування психологічних знань сприяє більш ефективному вирішенню завдань розкриття і розслідування злочинів та позитивному впливу на осіб, які вчинили злочин.

Методи психологічного впливу, які використовуються юристами, відрізняються від методів пізнання в психологічній науці, оскільки вони спрямовані на позитивну динаміку психіки правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до надання доброякісної інформації. У такому контексті цікавою є думка як правників, так і пересічних громадян щодо трансформації судової системи України. Висвітленню цих питань присвячено третій розділ нашого дослідження.

3.1. Поняття спеціальних психологічних знань

Чинне законодавство України та правоохоронна практика застосовують спеціальні психологічні знання, переважно, у вигляді висновків судово-психологічної та комплексної судової психолого-психіатричної експертиз. Докладніше ми повернемося до цього питання пізніше, поки що приділимо увагу понятійному апарату.

Перш за все, заслуговує на увагу той факт, що законодавець не виділяє окремо спеціальні *психологічні* знання, оскільки включає їх до більш узагальненого поняття «спеціальні знання». Цією проблематикою займалися різні науковці, на чий науковий здобутки ми спиралися в опрацюванні теми дисертаційної роботи, зокрема, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, О. М. Зінін, О. О. Ейсман, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. М. Махов, О. Р. Россинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов, М. П. Яблуков та ін.

Зібравши найбільш цікаві у контексті нашого дослідження визначення, пропонуємо наше узагальнення стосовно поняття спеціальних знань, до яких можна віднести й «спеціальні психологічні знання» [49, с.78; 89, с. 17; 120, с. 43; 138, с. 37; 160, с. 76; 288, с. 16 та ін.]:

- це знання, що не є загальнодоступними, загальновідомими та не мають масового поширення, ними володіє обмежене коло фахівців. Відповідно, визначальним моментом тут виступає особливий статус таких знань (їх ексклюзивність). Носії цих знань мають володіти як спеціальною фаховою освітою, так і відповідним досвідом роботи;

- це система наукових даних (відомостей) або вмінь і навичок, отриманих суб'єктом у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і практики;

- це знання й навички, отримані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла,

що використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для розв'язання за відповідною процедурою процесуальних завдань;

- це знання з різних галузей науки (техніки, мистецтва та ремесла), отримані в межах професійної освіти, що містять знання теорії, а також відповідні навички та вміння; їх застосовують учасники цивільного, господарського, адміністративного та кримінального провадження з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню в конкретній справі, у порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством;

- це будь-які професійні знання, необхідні для розв'язання питань, що постають під час здійснення досудового розслідування та судового провадження;

- це знання, вміння і навички будь-якої галузі людської практики, отримані в процесі спеціальної освіти, досвіду і практичної діяльності, необхідні для швидкого і повного розкриття і розслідування кримінального правопорушення, а також розгляду справи в суді;

- це знання, що не є загальнопоширеними, загальновідомими, а лише ті, яких набули спеціалісти-професіонали в тій чи іншій галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо;

- це знання, придбані суб'єктом в процесі практичної діяльності шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі.

Стосовно використання спеціальних психологічних знань, то в наукових джерелах, як правило, йдеться про кримінальне провадження, хоча залучення проведення психологічних досліджень, апріорі, не виключається в цивільному, адміністративному та інших видах процесів.

Доповнимо вищезазначені трактування спеціальних знань посиленням на необхідність володіння відповідним фахівцем уявленнями про динамічні процеси суспільного життя. Наприклад, негативні оцінки певних соціальних групи змінилися на більш толерантне ставлення до представників

субкультурних спільнот. Так, якщо здійснено насильницький злочин відносно чоловіка, який мав інтимні стосунки з заміжньою жінкою, недоцільно включати в коло підозрюваних чоловіка цієї жінки у випадках, коли йдеться про сім'ю, де культивуються куколд-відносини². Такі сім'ї живуть за особливими правилами, які відомі далеко не кожному, тому виникає необхідність залучати фахівця-психолога, який здатен надати адекватну оцінку ситуації.

Отже, *спеціальні психологічні знання*, втім, як і будь-які інші, отримуються в процесі спеціальної освіти, досвіду і практичної діяльності і потребують постійного вдосконалення, аби за своєю повнотою та актуальністю відповідати вимогам сучасного в юрисдикційного процесу.

Науковцями досить по-різному визначається перелік осіб, які є суб'єктами-носіями психологічних знань, зокрема [148, с. 43; 158, с. 111]:

- особи, професійні знання яких допомагають здійснюють юрисдикційний процес;
- підозрювані, обвинувачені, адвокати-захисники, які володіють потрібними фаховими знаннями;
- особи з професійними знаннями, яких залучають сторони процесу й суд для вирішення завдань юрисдикційного процесу.

Зазначимо, що спірною та неоднозначною нам видається розповсюджена ідея щодо обмежень використання терміну «спеціальні знання» для особи, яка ними володіє. Деякі автори, зокрема, М. В. Салтевський [227, с. 120] наголошують, що оскільки використання спеціальних знань входить в професійні обов'язки певного фахівця, то спеціальними ці знання є тільки для осіб інших професій.

Також зазначимо, що багато авторів, визначаючи коло суб'єктів використання психологічних знань, не включають до їх числа осіб, які здійснюють досудове розслідування. Вважаємо, що така обережність спричиняється «людським чинником», тобто побоюванням, що замість

² «Куколд» (від фр. *cuckold*) – постійні подружні зради дружини, схвалювані та жадані її чоловіком, який сам часто виступає ініціатором таких стосунків й має від них психоемоційну залежність.

об'єктивної оцінки ситуації та для полегшення своєї роботи слідчий спробує «підігнати» (може, й не цілком свідомо) висновки психолога під найпростіший для себе варіант.

Ми вважаємо, що будь-які знання стають спеціальними, якщо вони залучаються до вирішення завдань поза межами свого безпосереднього практичного напрямку діяльності. В нашому випадку – це юрисдикційна діяльність, тобто спеціальними є всі знання, окрім фахових юридичних. Звідси й постає виключність володіння психологічним (чи будь-яким іншим) інструментарієм. Безумовно, що юристи в процесі професійного навчання та набуття професійного досвіду ознайомлюються та накопичують знання, що стосуються багатьох сфер людської діяльності, і часто таких знань в межах юрисдикційного процесу достатньо; але в більш складних випадках вони повинні звертатися до допомоги фахівців – носіїв знань, які при цьому набувають статусу спеціальних.

Узагальнивши відповідні джерела та матеріали досудових розслідувань і судових проваджень, можемо стверджувати, що спеціальні знання використовуються у різних формах: експертиза, консультація, участь спеціаліста у підготовці і проведенні процесуальних дій. Залучення психологів у таких форматах дозволяє забезпечити повноту та достовірність доказів із метою встановлення істини в юрисдикційному процесі.

Відповідно, використання спеціальних психологічних знань із метою охорони прав, свобод і законних інтересів громадян має потенціал для захисту від правопорушень:

- конкретних осіб;
- суспільства та держави в цілому.

Зазначимо, що до поняття «спеціальні психологічні знання» входять знання широкого спектру напрямів, зокрема загальної, соціальної, юридичної, клінічної, вікової психології, а також поля їх перетину з суміжними дисциплінами – психіатрією, наркологією, сексологією, віктимологією та ін.

Уваги потребує й те, що у криміналістиці *форму використання*

спеціальних знань розуміють як зовнішній прояв їх сутності, що обумовлений їх змістом та знаходить своє практичне вираження при розкритті і розслідуванні злочинів [122, с. 84; 229, с. 67], тобто це завжди певні дії, необхідні для реалізації процесу (кримінального, цивільного, адміністративного тощо), адекватність і виваженість яких потребує використання таких знань.

Відповідно, у юрисдикційному процесі використовуються психологічні теоретичні і методологічні знання про закономірності та особливості протікання і структуру психічної діяльності людини в релевантних ситуаціях, що мають юридичне значення. Такі знання називаються спеціальними у зв'язку з застосуванням психології в юридичному полі.

Враховуючи контекст, йдеться про знання, отримані в результаті спеціальної професійної підготовки та впроваджені в юрисдикційну практику. Вони використовуються в цілях сприяння встановленню істини у справі на підставах і в порядку, визначеному процесуальним законодавством. Наприклад, сьогодні відома широкому загалу завдяки літературі та кінопродукції детективного жанру практика складання «психологічного портрету» розшукуваного злочинця дійсно може бути корисною в реальних кримінальних провадженнях. Ознайомившись із відповідними матеріалами, бачимо, що базисом роботи для складання такого портрету виступає ретельний аналіз «слідів злочину», які кваліфікований спеціаліст-психолог може віднайти:

- у матеріалах кримінального провадження, зокрема показаннях потерпілого і свідків;
- у речових доказах, фотографіях місця події, різного роду документації, тощо.

Відповіді на запитання, що цікавлять слідство і суд, базуються на порівняльному аналізі сукупності даних, витоки яких мають психологічну природу. Ми погоджуємося з дослідниками, які вказують, що складання психологічного портрету є не бажаним, а необхідним у ситуаціях вчинення «серійних» однотипних злочинів (вбивств, зґвалтувань) [132; 229; 262].

Розширюючи зазначений контекст, можемо стверджувати, що

використання спеціальних психологічних знань може бути спрямоване не лише на ретроспективу (відтворення фрагменту певної юридично релевантної ситуації), але й на перспективу – профілактику злочинів. Наприклад, це може мати втілення у просвітницько-виховній роботі в закладах освіти: надання психологічних знань у контексті профілактики можливих девіацій поведінки.

Саме підлітки і молодь є найбільш вразливою категорією стосовно сприйняття негативних проявів зовнішнього світу, а тому профілактику правопорушень слід вважати вельми актуальною. Йдеться, насамперед, про організацію заходів щодо демонстрації переваг здорового та врівноваженого способу життя, опору на позитивний фонд особистості для формування у неї морально-вольових якостей, стійких соціально-конструктивних принципів і здатності адекватно оцінювати навколишню дійсність.

Для забезпечення ефективної профілактичної роботи суб'єкти такої діяльності повинні володіти низкою педагогічних, психологічних, юридичних та інших знань та умінь щодо [152, с. 86]:

- сутності і закономірностей процесу виховання, а також її об'єкта – підлітків і молодь, які зростають в інших інформаційних умовах, ніж попередні покоління. На них чинить вплив значний і неконтрольований обсяг електронної інформації та віртуального світу, що ускладнює розуміння, наскільки сприятливими чи несприятливими є умови їх розвитку;
- особливостей та ранніх проявів девіантної поведінки, методів і засобів її корекції;
- надання якісної та об'єктивної оцінки проявам асоціальної поведінки неповнолітніх і молоді, але без приниження їх людської гідності;
- співвіднесення сутності окремих проступків з проблемами життя особистості в суспільстві в цілому;
- підтримання у себе та «зараження» оточуючих оптимістичним настроєм.

Тобто, суб'єкт профілактичного впливу повинен бути різнобічно розвиненим спеціалістом, володіти правовими та психолого-педагогічними знаннями, організаційними та комунікативними прикладними вміннями і

навичками роботи з підлітками і молоддю. У цьому контексті важливими є також наступні вміння:

- аналітичні – оцінити цілі і завдання профілактичної роботи з урахуванням необхідності повного і гармонійного розвитку особистості профілакторованих;
- діагностичні – визначити рівень розвитку правової свідомості окремих осіб та колективу в цілому;
- прогностичні – виділити з загальної мети конкретні завдання даного напрямку діяльності, передбачити можливі її результати, з урахуванням актуального рівня правової свідомості, вікових особливостей, а також можливих прогнозованих труднощів; обґрунтувати вибір умов і засобів досягнення результатів профілактичної роботи;
- інформаційні – здійснювати вплив за допомогою інформування та передачі соціально значимого правового досвіду;
- конструктивні – відібрати науково обґрунтовані правові факти і явища, специфічні форми, методи роботи в цьому напрямі;
- організаційні – організувати різні види взаємодії в процесі правового виховання;
- контролюючі – регулювання роботи відповідно до завдань профілактичної діяльності [79; 80].

Розглянемо ці вміння під кутом зору спонукальної складової особистості – отримавши певні психологічні знання, респонденти мають можливість застосовувати їх у подальшому житті, особливо, у професійній діяльності, пов'язаній із юриспруденцією.

Чільне місце тут належить *аналітичним вмінням*, за допомогою яких психологічні знання «витагуються» з реального життя. Аналітичні вміння у такому контексті полягають в здатності виділяти в цілісному явищі його складові елементи: причини, мотиви, засоби, форми прояву тощо. Їх складовими слід вважати [23, с. 204]: здатність аналізувати кожную частину правової реальності в сукупності й у взаємодії з провідними сторонами

діяльності; здатність встановлювати закономірності та знаходити оптимальні шляхи вирішення основного завдання психологічної профілактики правопорушень.

Прогностичні вміння у зазначеному контексті полягають у прогнозуванні розвитку особистості, виборі адекватних рівню розвитку її правосвідомості методів, прийомів і засобів, зрештою – у встановленні довірчих взаємин між сторонами взаємодії. Це сприятиме об'єктивізації процесу встановлення причин та внутрішніх механізмів конкретних вчинків людей.

Повертаючись до розгляду поняття спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі, підтримуємо широко розповсюджену позицію, що в результаті використання здобутків психології істотно розширюються можливості розуміння і доказування багатьох фактів, необхідних для справедливого і правильного вирішення кримінальних справ. Наприклад, не кожен представник правоохоронних органів може оцінити складність питань психологічного змісту, що виникають в юрисдикційному процесі. До того ж, такі питання бувають неоднозначними, що не дозволяє відразу визначити, яку саме форму використання спеціальних психологічних знань слід застосувати у конкретному випадку. На нашу думку, тут важливу роль відіграє особиста відповідальність слідчих і суддів щодо визнання того, що вони не можуть самостійно трактувати ситуацію, керуючись лише власним професійним досвідом та життєвими знаннями психології. Тобто, суб'єкти юрисдикційного процесу мають не лише усвідомлювати, але й діяти з урахуванням тієї обставини, що вони не можуть та й не повинні бути фахівцями з усіх різноманітних питань, що виникають у процесі розкриття, розслідування та судового розгляду справи.

Особливо це актуально через те, що спроби вирішення складних психологічних завдань за допомогою побутової психології (здорового глузду) можуть негативно вплинути на повноту дослідження в юрисдикційному процесі. Так, у минулому, коли запрошувати психолога до участі не було прийнято, ігнорування необхідності використання спеціальних психологічних

знань та дилетантство призводило до серйозних похибок [25; 83; 113 та ін.].

На жаль, така практика все ще зустрічається й сьогодні, хоча сучасний стан психологічної науки не залишає сумнівів в тому, що вже існує необхідний обсяг інструментарію та фактичних даних, які становлять міцний фундамент застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі.

Поняття спеціальних психологічних знань, як ми вже посилалися вище, спирається на те, що досліджувані психологією закономірності психічної діяльності, теоретичні та експериментальні дані не є загальнодоступними і становлять собою особливу галузь знання, опанувати яку в повному обсязі можуть лише профільні спеціалісти. Вони оволодівають психологічними знаннями і вміннями практичного психологічного дослідження, що й є, по суті, їх професійною спеціальною підготовкою.

Практичне відображення того, який саме *інструментарій* лежить в основі використання спеціальних психологічних знань, наступне [31; 113; 139; 292]:

- спостереження, бесіда, психометричні дослідження, тестування, різноманітні види експериментів, що проводяться в лабораторних умовах або в звичайній обстановці (природний експеримент);
- вивчення продуктів діяльності людини, біографічних і автобіографічних матеріалів.

Це ті психологічні методи і методики, які можуть бути застосовані для вирішення питань, що виникають в юрисдикційному процесі. Як бачимо, ці заходи є спеціальними науковими методами. Вибір конкретного з них у певній справі залежить, на нашу думку, від фактичного і емпіричного матеріалу, з урахуванням якого можуть бути проаналізовані особливості психічної діяльності особистості в юридично релевантній ситуації. В своїй сукупності, наявні наукові знання та методичний інструментарій утворюють специфічну сутність застосування спеціальних психологічних знань як самостійного виду експертного дослідження в юрисдикційному процесі.

Спираючись на наявний теоретико-методологічний базис, можемо стверджувати, що основні завдання психолога в юрисдикційному процесі

полягають в отриманні за допомогою апробованих методів і методик нових науково верифікованих фактів, котрі дозволяють більш точно і об'єктивно оцінювати різноманітні індивідуальні особливості психічної діяльності процесуальних осіб (обвинувачених, підсудних, свідків, потерпілих, позивачів, відповідачів тощо).

Ми підтримуємо дослідників [49; 89; 138 та ін.], які вказують, що найважливішим методологічним принципом звертання до спеціальних психологічних знань є системний підхід до досліджуваних явищ психіки: кожне відоме явище чи встановлений факт мають розглядатися як елементи єдиної системи активного відображення дійсності особистістю, прояви якої актуалізуються в юридично значущій ситуації. Тому на розгляд можуть бути винесені будь-які питання психологічного змісту, як-то: особистісні особливості та психічні стани особи, комунікативна та соціометрична структура групи, вплив групи на поведінку особистості, тощо, тобто всі значущі для доказування певних подій явища чи обставини, для встановлення яких необхідні спеціальні психологічні знання.

У зв'язку з цим зазначимо, що впродовж юрисдикційного процесу фахівцеві-психологові бажано самотійно фіксувати всі юридично значущі психологічні феномени, хоча ми й розуміємо труднощі такої позиції. Проте саме вона підкреслює значущість володіння психологічними знаннями працівниками слідства та суду. Мова не про спеціальні знання, а про основи психології, що дозволяють підготувати масив матеріалу, з яким зможе працювати експерт-психолог. Відповідно, загальна обізнаність правників в межах різноманітних наукових галузей (психології, медицини, криміналістики або техніки) не лише не виключає проведення відповідних видів експертиз для потреб юрисдикційного процесу, а сприяє цьому.

Так, при аналізі показань свідків часто виникає питання про принципову можливість цих осіб надавати об'єктивну інформацію. Для відповіді на нього психолог надає характеристику:

- індивідуально-психологічним і віковим особливостям;

- рівню психічного розвитку осіб та їх можливості правильно сприймати інформацію, яка має значення для справи.

Ми підтримуємо авторів [123; 130; 148 та ін.], які наголошують, що самі правники не повинні самостійно визначати ступінь адекватності свідків. Відповідь на це запитання передбачає не тільки знання загальних психологічних закономірностей сприйняття, пам'яті і мислення, але й володіння спеціальними методичними прийомами психологічного дослідження (в тому числі лабораторного), тобто такими, що не вкладаються в процедуру суто процесуальних дій.

Інколи все ще висловлюється думка, що в подібних випадках достатньо проведення судової психіатричної, а не психологічної експертизи. На нашу думку, це обумовлено відсутністю розуміння меж предметного поля цих двох дисциплін: обидві вони вивчають психіку, але перша – психопатологічні явища, друга – психічні прояви людини в межах норми (наприклад, ступінь емоційності чи загальна афективність особи).

Тому, згідно зі ст.ст. 19, 20 КК України [127], основним критерієм для призначення психіатричної експертизи є припущення про психічний розлад (хронічний або тимчасовий), недоумство або інший хворобливий стан психіки. На наш погляд, необхідність використання спеціальних психологічних знань в цих випадках пояснюється можливістю поєднання:

- з одного боку, здобутків психіатрії: даних про хворобливі форми психічної діяльності, які мають різноманітну і складну природу;
- з іншого боку, здобутків психології: даних про імітацію психічних розладів із метою перекваліфікації злочину на такий, що вчинений за пом'якшуючих обставин.

Наприклад, у кримінальній справі стосовно достовірності показань свідка у певних випадках може бути проведена комплексна психолого-психіатрична експертиза. Перед експертами, крім питання про наявність та особливості перебігу хронічного психічного розладу, ставляться, зазвичай, питання про здатність: 1) правильно сприймати факти, що мають значення для справи,

2) відтворювати факти, тобто давати про них достовірні показання.

Висновки експертів щодо таких питань є досить типовими [161; 281 та ін.]. Вони включають в себе: анамнез, неврологічний і психічний статус досліджуваної особи, оцінку рівня інтелекту та опис необхідних для даного випадку особливостей темпераменту і характеру. Потім, без розкриття методів обстеження і конкретних його результатів, констатується в загальній формі думка, чи були виявлені при експериментально-психологічному і клінічному психіатричному обстеженні порушення психічних пізнавальних процесів.

На нашу думку, тут постає ще одне цікаве питання: чи справді психічний розлад (в разі, якщо б його було встановлено) однозначно свідчить про відсутність у досліджуваного здатності надавати адекватні свідчення? Бо, наприклад, біполярний афективний розлад в інтерфазі (інтермісії) ніяк не заважає особі, яка на нього страждає, правильно сприймати дійсність; під час фази (епізоду) перебіг і якість психічних пізнавальних процесів порушуються.

Відповідно, зв'язок цих явищ в кожному конкретному випадку вимагає ретельного комплексного психолого-психіатричного дослідження для вирішення питання про те, чи вплинула та як саме психічна патологія на здатність правильно сприймати обставини, важливі для справи, та давати про них показання. Отже, поняття спеціальних психологічних знань у такому ракурсі вказує, що комплексна психолого-психіатрична експертиза свідка дозволяє уникнути формальності та одержання суперечливих і необґрунтованих висновків.

Це набуває особливої значущості у випадках, коли від висновку експерта-психолога залежать перспективи розгляду справи загалом (наприклад, коли інформація, надана свідком, набуває статусу найважливішого доказу). Підставою для залучення спеціальних психологічних знань, зазвичай, є наявність обґрунтованих сумнівів щодо обставин, які можуть утруднити або спотворити здатність процесуальної особи надавати об'єктивні свідчення, зокрема [73, с. 76; 74, с. 38 та ін.]:

- психопатологічних процесів, межових розладів або станів зміненої

свідомості (алкогольне та наркотичне сп'яніння, стан гострого стресу чи посттравматичного стресового розладу, тощо), що не дозволяють особі адекватно сприймати та відтворювати реальність;

- наявності скарг стосовно тиску, що чиниться на особу з боку працівників правоохоронних органів;

- ймовірності психологічного тиску (підкупу, шантажу тощо) на особу з боку третіх зацікавлених осіб (учасників злочинної групи, родичів, керівництва тощо).

На наше переконання, спеціаліст-психолог володіє достатніми професійними можливостями, щоб встановити психологічний контакт та підібрати потрібний підхід навіть до осіб, чия здатність сприймати і відтворювати важливі для справи обставини тією чи іншою мірою обмежена. Завдання психолога тут полягає в:

- розкритті сутності та особливостей дефектності психічної сфери піддослідного;

- визначенні та застосуванні найбільш ефективних засобів взаємодії зі своєрідністю сприйняття особи таким чином, щоб вона змогла відтворити важливу у контексті юрисдикційного процесу інформацію.

Так, відомо, що за наявності психопатології дія алкоголю на поведінку і свідомість посилюється. Зокрема, можуть мати місце спотворення сприйняття, фрагментарність переживань, «випадання» з пам'яті окремих епізодів подій, що відбувається тощо. Зрозуміло, що зазначені особливості пізнавальної сфери обмежують можливість особи надавати правильні показання. Це потребує ретельного дослідження індивідуально-психологічних особливостей та ретроспективного аналізу її поведінки в звичайному стані та під впливом алкогольного сп'яніння.

Заслуговує на увагу те, що необхідність застосування спеціальних психологічних знань часто пов'язане з участю в юрисдикційному процесі малолітніх дітей і людей похилого віку. Ми підтримуємо науковців, які вважають, що в якості свідка може виступати людина будь-якого віку [142; 192;

292], проте її показання потребують оцінки щодо здатності надавати об'єктивну інформацію – й психологічний аналіз тут має бути вкрай ретельним. Важливий не стільки висновок щодо відповідності розвитку людини (дитини) її віку, скільки встановлення, якими конкретними психологічними властивостями і якостями вона володіє. Наприклад, якщо з'ясовується, що в дитини наявні поверховість мислення, невміння аналізувати явища дійсності, слабка пам'ять, розсіяна увага, а також інтенсивні переживання щодо вже минулої психотравмуючої ситуації та необхідності переживати її повторно під час розповіді, то це дозволяє передбачити можливість помилок:

- в описі деталей подій та тлумачення їх внутрішнього змісту;
- у трактуванні намірів і цілей поведінки людей, власних спонукань.

Відповідно, надамо *перелік основних підстав застосування спеціальних психологічних знань* у роботі зі свідками. На наш погляд, це:

- вік (малолітній або старечий);
- наявність стану зміненої свідомості (алкогольного чи наркотичного сп'яніння);
- низький рівень інтелектуального розвитку, нерозвинена мова, вади сенсорної сфери (наприклад, туговухість чи відсутність нюху);
- невідповідність показань свідка іншим матеріалам справи (їх суперечливість, суттєві зміни від допиту до допиту);
- схильність досліджуваної особи до фантазування, сугестивність тощо.

Слід звернути увагу також на те, що на здатність свідка правильно сприймати юридично значущі обставини можуть впливати незалежні від нього об'єктивні та суб'єктивні чинники, такі як:

- особливі зовнішні умови сприйняття: екстремальність ситуації, раптовість і швидкоплинність подій, одночасний вплив великої кількості подразників, тощо (наприклад, ситуація ДТП чи масових заворушень);
- особливий зміст відповідних подій (наприклад, здатність дитини розуміти насильницькі сексуальні дії);
- вплив на свідка осіб, зацікавлених у неправосудному вирішенні справи

(погрози, шантаж, підкуп тощо).

Відповідно, за допомогою спеціальних психологічних знань можливо встановити нові фактичні дані про комплекс психічних властивостей особи, яка надає свідчення, та перевірити якість самих свідчень: достатні чи недостатні вони для повного та об'єктивного відображення конкретних подій чи явищ. В першому випадку вони можуть бути використані, в числі інших доказів, при оцінці достовірності показань.

Таким чином, спеціальні психологічні знання – невід'ємна і повноправна складова поняття «спеціальні знання». Вони отримуються в процесі спеціальної освіти, досвіду і практичної діяльності і потребують постійного вдосконалення, аби за своєю повнотою та актуальністю відповідати вимогам сучасного юрисдикційного процесу. Будь-які знання стають спеціальними, якщо їх носії – відповідні фахівці – залучаються до вирішення завдань юрисдикційного процесу. Стосовно спеціальних психологічних знань такими фахівцями є психологи, які можуть бути запрошені в якості консультантів чи експертів.

Використання спеціальних психологічних знань передбачає володіння відповідним психологічним інструментарієм, тобто наступними методами: спостереження, бесіда, психометричні дослідження, тестування, експеримент; вивчення продуктів діяльності людини, біографічних і автобіографічних матеріалів та ін.

3.2. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань

Розгляд проблематики становлення спеціальних психологічних знань тісно пов'язаний не лише з різноманітними галузями психологічної науки, зокрема, юридичною психологією, але й з усіма юридичними науками загалом. Аналізуючи доробок науковців [113; 162 та ін.], можемо стверджувати, що історія становлення інституту спеціальних психологічних знань завжди мала за

рушійну силу необхідність пошуку відповіді на запитання, які поставали перед суспільством в соціальній та правовій сферах.

Як свідчать джерела [221, с. 31; 233, с. 37 та ін.], історія становлення інституту спеціальних психологічних знань містить як позитивні, так і негативні моменти. Зокрема, перші згадування того, що можна назвати психологічним підходом у юрисдикційному процесі, мають місце в **античному минулому**. На той час основним доказом провини підозрюваного вважалося його особисте зізнання. Аби його одержати, підозрюваних піддавали фізичним катуванням і психологічному тиску.

Підвалинами виникнення спеціальних психологічних знань слід вважати узагальнені емпіричні дані та побутову психологію. Наприклад, щоб змусити людину давати показання, окрім безпосередньо фізичного тиску, практикувалися погрози близьким підозрюваного та спеціально створювані ситуації психічного потрясіння, які провокували до вираження почуттів та прояву ставлення до розслідуваної події.

Поряд із фактами, що з сучасних позицій виглядають варварством, розвивалися вчення видатних мислителів людства. Зокрема, Сократ у IV ст. до н. е. вперше підійшов до душі як до джерела розуму і моральності [268, с. 33]. Пізнаючи різницю між добром і злом, на думку філософа, людина починає пізнавати саму себе (його відомий вислів: «Пізнай самого себе»). Сократ наголошував, що існує абсолютне знання (абсолютна істина), яку людина в своєму міркуванні може пізнати і передати іншим. Він вперше пов'язав розумовий процес зі словом, тобто окреслив не лише механізми впливу на психіку, а й, на нашу думку, завбачив становлення сучасної техніки нейролінгвістичного програмування.

Також Сократ був першим, хто підняв питання про необхідність розробки методу, за допомогою якого можна допомогти актуалізації тих знань, що вже закладені в душі людини. Отже, його можна вважати основоположником емпіричних методів в психології, зокрема, методу бесіди. Мислитель започаткував метод сократичної бесіди, в основі якої лежить діалог (уникання

висловів в категоричній кінцевій формі, що спонукає співрозмовника до самостійного відкриття істини) [141, с. 57].

Епоху Середньовіччя можна вважати початком нового етапу в розвитку психології в цілому та становленні інституту спеціальних психологічних знань, зокрема. Переважно, це було пов'язано зі зміною уявлень про предмет психології, оскільки офіційною наукою про душу стало богослов'я. Зокрема, психологічні знання широко використовувалося у вигляді способів емоційної розрядки, очищення на релігійних сповідях та покаюннях (наприклад, підозрюваному обіцяли потойбічну винагороду у разі визнання ним своєї провини у цьому, «тілесному» житті).

Проте, навіть крізь тотальний релігійний догмат, пробивалися й альтернативні психологічні уявлення. Так, арабський мислитель Ібн Сіна (Авіценна) в XI ст. розробляв теорію двох істин [113, с. 147]. На його думку, існують дві незалежні істини – віра та знання. Тому істина знання, не входячи в протиріччя з релігією, має право на власну область досліджень і на власні методи вивчення людини. Відповідно, складалося два вчення про душу: релігійно-філософське і природниче.

У контексті здобутку для інституту спеціальних психологічних знань, Авіценна проводив асоціативні експерименти, тобто започаткував методи асоціацій та «потoku свідомості», які сьогодні використовуються при допиті підозрюваних для вияву їх психічної адекватності та відвертості [233, с. 48].

Поступово, від засилля теології, **в епоху Відродження** відбувається перехід до вивчення свідомості: різні мислителі досліджували здібності, пізнання, емоційну сферу, афекти [219, с. 204]. Останнє безпосередньо пов'язане зі становленням спеціальних психологічних знань, хоча й мало досить примітивний вигляд (наприклад, у кримінальному процесі захисники тих часів пояснювали запаморочення своїх підзахисних під час скоєння злочинів впливом потойбічних сил, перед якими особа не змогла встояти).

У той період набув популярності природничо-науковий підхід до досліджень психіки, що заклало основу для науковців наступної епохи. На

нашу думку, технічний прогрес тієї доби та поява ЗМІ призвели до зростання уваги громадянського суспільства до кримінальних ситуацій та резонансних насильницьких злочинів, зокрема. Відповідно, важливого значення набувають показання свідків та інформація про учасників юрисдикційного процесу: суддю, прокурора та адвоката, підсудного, потерпілого. Саме цій епосі завдячує історія становлення інституту спеціальних психологічних знань: науково обґрунтована оцінка поведінки й особливостей особистості потребувала розробки відповідного інструментарію.

Так, у **XVIII ст.** І. Т. Посошковим запропоновані різні способи допиту учасників кримінального процесу [292, с. 27], розроблені психологічні прийоми виявлення неправдивих показань, тобто, на нашу думку, започаткована сучасна теорія брехні. Зокрема, щоб одержати певний матеріал для градації підозрюваних, він рекомендував класифікувати злочинців.

Інший здобуток для становлення інституту спеціальних психологічних знань належить М. М. Щербатову [292, с. 27]. Історик і філософ, вчений вказував на необхідність знання законодавцем психологічних потреб суспільства і створення законів з урахуванням психології народу. Серед психологічного внеску відмітимо міркування науковця щодо:

- можливостей дострокового звільнення злочинця;
- необхідності залучати позбавлених волі осіб до праці з виправною, а не суто каральною метою.

Часи **другої половини XIX – початку XX ст.** ознаменувалися поширенням гуманістичних ідей виправлення й перевиховання злочинців. Таку проблематику розробляли Т. Д. Лодій, В. К. Елпатьєвський, Г. С. Гордієнко, Р. Штельцер, І. М. Сеченов, В. М. Бехтерєв, С. С. Корсаков, В. П. Сербський, А. Ф. Коні та ін. Враховуючи тісний історико-політичний зв'язок України та Російської імперії, а потім – Радянського Союзу, ми посилаємося на російських вчених як на тих, хто безпосередньо вплинув на правове поле нашої країни.

Наукові дослідження та судові експертизи психологічних аспектів свідчень процесуальних осіб сприяли не лише інтенсивному розвитку

психології, а й психіатрії та юридичних дисциплін. Це призвело до того, що в 1899 р. П. І. Ковалевський порушив питання про розмежування психопатології й правової психології, а також про введення цих наук до курсів юридичної освіти [220, с. 441].

Перші роботи, присвячені психологічному експериментальному дослідженню неповнолітніх злочинців, належали В. М. Бехтереву. У 1902 р. його повідомлення було заслухано в «Товаристві нормальної і патологічної психології»; після цього виступу і доповіді директора Вятської колонії для малолітніх злочинців Товариство ухвалило утворити спеціальну комісію для вироблення програми експериментального психологічного дослідження злочинців [233, с. 68].

Наступний етап розвитку інституту спеціальних психологічних знань припадає на **початок XX ст.**, коли науковці починають широко використовувати емпіричні методи дослідження. У правовому полі це відображалось підвищеною увагою до психології свідків. На відміну від антигуманних методів античності та середньовіччя, вчені нової епохи поширювали практику застосування при розслідуванні злочинів нетравмуючих психологічних методів, зокрема, *слідчого експерименту* [242, с. 46].

Історія використання психологічного експерименту в юрисдикційному процесі розпочинається в Європі (1779 р.), коли спеціальні психологічні знання були залучені до розслідування кримінальних справ щодо виготовлення і збуту фальшивих грошей. В Російській імперії слідчі експерименти вперше проведені в 70-х рр. XIX ст., проте широкого поширення вони набули лише в 30-х рр. XX ст., а процесуальне закріплення отримали у КПК РРФСР (1960 р.) [233, с. 84; 242, с. 94].

Ще однією важливою подією у становленні інституту спеціальних психологічних знань стало запровадження методу експерименту в психології, одним з авторів якого був А. Біне. Він експериментально вивчав проблематику дитячих показань та дійшов висновку, що:

- відповіді на запитання завжди мають суб'єктивний характер та містять помилки;

- з метою перевірки правильності оцінки показань у протоколах судових засідань слід докладно викладати й питання, й відповіді на них.

Цю думку обґрунтував В. Штерн, який в 1902 р. провів серію експериментів щодо визначення ступеня вірогідності показань свідків. Вчений стверджував, що ці показання апріорі недостовірні, оскільки людині властиво забувати деталі подій. Відповідно до створеної ним «концепції пам'яті», пам'ять не є відображенням об'єктивної реальності, а виступає лише як її версія, обумовлена егоїстичними інтересами особистості.

Недовіра до показань свідків поширилася на всю світову спільноту. У Росії цю проблематику розробляли М. М. Хом'яков, М. О. Бернштейн, Є. М. Кулішер та ін. У 1905 р. опублікований збірник статей «Проблеми психології. Неправда й показання свідків» (ідеї про невірогідність показань свідків).

Між тим, частина науковців дотримувалася протилежної думки стосовно показань свідків, і таке протиріччя сприяло, на наш погляд, збагаченню інституту спеціальних психологічних знань новими методами і прийомами. Так, А. Ф. Коні наголошував, що суцільна недовіра свідкам логічно означає недовіру й до правосуддя в цілому, тому замість «охоти на відьом» слід приділяти увагу розробці методів виявлення істини [109], тобто, по суті, спеціальних психологічних методів.

Відповідно, науковці цієї доби сприяли виникненню нового підходу до використання психології в юрисдикційному процесі. Сутність його, на нашу думку, полягає у прагненні визначити причини злочинної поведінки й на цій основі:

- підвищити рівень законності в суспільстві, а рівень злочинності – знизити, в ідеалі – попередити її виникнення взагалі;

- скласти програму практичної діяльності щодо боротьби зі злочинами й злочинністю.

Загалом можемо констатувати, що становлення інституту спеціальних психологічних знань тісно пов'язане зі становленням суспільних наук. Так, якщо за часів релігійного догмату дослідники намагалися боротися з потойбічними силами, то більш сучасні – прагнули розібратися в причинах злочинності, надати наукове обґрунтування діяльності соціальних інститутів, які їй протидіють, тощо.

Наступний етап становлення інституту спеціальних психологічних знань припадає на **першу третину XX ст.** Як вказують дослідники, це був час надзвичайної активності в застосуванні здобутків психології саме в правовому полі. Зокрема, увага була зосереджена на можливостях відносно нової науки – психотехніки.

«*Психотехніка*» (від грецьк. *techne* – мистецтво, майстерність) – галузь психології, покликана вирішувати питання організації праці, профорієнтації та профвідбору [162, с. 124]. Термін був запропонований у 1903 р. В. Штерном, а в 1908 р. Г. Мюнстерберг здійснив спробу оформити цю сферу знань як окрему науку.

Г. Мюнстерберг вперше визначив зміст і методи психотехніки, вивчав проблеми наукового керівництва підприємством, питання професійного відбору і профорієнтації, а також досліджував чинники, що сприяють підвищенню продуктивності праці. Крім того, він у лабораторних умовах визначав психологічні характеристики, які доцільно висувати до потенційного працівника роботодавцю. В цей час особливого поширення набули психологічні тести (психометрія).

Розвиваючи свої ідеї, Г. Мюнстерберг вважав, що в майбутньому професійна психологічна консультація займе чільне місце в роботі психотехніків. Ми погоджуємося з авторами, які пов'язують розвиток психотехніки з завданнями, які постали перед суспільством через Першу світову війну, коли особливо гостро стояли питання професійного відбору для збройних сил та військового виробництва [113, с. 144; 218, с. 410].

Через певні особливості ідеологічного розвитку нашої країни психотехніка зазнала гострої критики і, навіть, гонінь, але сьогодні вона трансформувалася в сукупність методів і прийомів, що становлять інструментарій спеціальних психологічних знань (проведення тестування, бесіди, спостереження та ін.).

Послідовники психотехнічного напрямку залишили значний слід у становленні інституту спеціальних психологічних знань. Вони прагнули розробити психологічний інструментарій для вирішення основних завдань правової площини, зокрема, за допомогою методів психології впливати на:

- попередження правопорушень;
- визначення психологічних аспектів складу злочину;
- трактування та оцінку юридичних ситуацій (постановлення вироку та відбування винним покарання);
- психологічне забезпечення праці співробітників правоохоронних органів (розробка професіограм, професійний психологічний відбір, наукова організація праці і т. ін.).

У той же час, в країнах Європи та США одержали подальший розвиток теоретичні та практичні підходи до створення психологічного інструментарію для діагностики, корекції та терапії (в широкому значенні цього слова) різноманітних явищ психологічного змісту. У контексті нашого дослідження увагу привертає той факт, що психологи та юристи об'єднували зусилля для пояснення причин злочинності, вивчення особистості злочинця, виявлення можливостей зниження впливу асоціальних тенденцій у суспільстві. Задля цього було запропоновано багато психологічних теорій, інколи далеких від справжньої науки, проте, на наш погляд, бажаних у якості прикладу всіх можливих спроб для торжества правосуддя.

Розглядаючи історію становлення інституту спеціальних психологічних знань, ми не можемо оминати наукових здобутків такої видатної особи як З. Фрейд [271]. Розглядаючи основні постулати його **психоаналізу** та напрацювання його послідовників, можемо стверджувати, що низка виявлених

вченим психічних механізмів дозволила глибше зрозуміти мотиваційну картину злочинної поведінки. Наприклад, механізм перенесення дозволяє зрозуміти витоки багатьох «безмотивних» злочинів, в тому числі й таких, коли помста спрямована не на ту особу, яка заподіяла шкоду, а на іншу, більш слабку.

Також, методика поглибленого аналізу прихованих у підсвідомості психічних травм дозволяє виявляти причини неврозів і нав'язливих станів (в тому числі сексуальної агресивності), які, на думку З. Фрейда, здатні продукувати злочинну поведінку. На основі цього були розроблені клінічні методи корекції особистості злочинця, зокрема, розкриті *механізми опору і витіснення*, які дозволяють зрозуміти процес спотворення сприйняття реальності, що становлять основу психологічного самозахисту.

Різні положення психоаналітичної теорії використовувалися у кримінології для конструювання теорій злочинності та розробки нових підходів до впливу на неї. Наприклад, У. Реклесс на основі фрейдистських схем сформулював концепцію внутрішнього регулювання поведінки [301, с. 467]. На думку вченого, аби особа могла керувати своєю поведінкою та утримуватися від злочинних імпульсів, необхідно в процесі виховання сформувати у неї самосвідомість.

Тобто, психоаналітики «робили ставку» на формування таких моделей поведінки, які сприяли б розвитку «супер-его» особи, щоб вона:

- була здатна чинити опір небажаним чинникам;
- володіла здатністю переносити фрустрацію;
- розвивала почуття відповідальності, правосвідомості;
- знаходила задоволення в заміниках кримінальних мотивів;
- поводи́ла себе раціонально.

Становлення інституту спеціальних психологічних знань отримало подальший внесок, коли на основі фрейдівського механізму витіснення С. Сайксом та Х. Матзою в США була створена *концепція нейтралізації*, сутністю якої є визначення механізмів психологічного захисту, що складають основу кримінальної мотивації. Зокрема, до способів стимуляції вчинити

злочин та виправдовувати себе при цьому (*нейтралізація соціальних вимог до законослухняних громадян*), належать [301, с. 56]:

- заперечення відповідальності (особа вважає себе жертвою обставин);
- заперечення шкоди (злочинець запевняє себе та інших, що від його дій нікому немає шкоди);
- засудження (засуджують прихованих або потенційних, важливо, що не реальних злочинців);
- посилення на вищі міркування (порушення вимог суспільства виправдовується обов'язками стосовно референтних малих груп чи окремих осіб).

Дещо інший перелік *механізмів психологічного захисту*, що можуть зумовити злочинну поведінку, запропонував Дж. Колеман [31, с. 132]:

- заперечення реальності в формі відмови об'єктивно сприймати навколишню обстановку, оскільки це завдяки страху або співчуттю може перешкодити вчиненню злочину;
- репресія – недопущення проникнення в свідомість неприємних і невігідних думок;
- придушення – відмова віддавати собі звіт в неприємних і «небезпечних» думках, які вже проникли в свідомість;
- раціоналізація – спроба довести, що поведінка виправдана якимись поважними причинами;
- проєкція – перенесення власних негативних характеристик на інших, відповідно, нейтралізація негативної самооцінки;
- компенсація – прикриття власних слабкостей в одних умовах спробою самоствердитися в інших (якщо особа боїться когось, то генерує це у потребу змусити когось боятися її);
- переміщення – переорієнтація почуття помсти з небезпечного об'єкта, який завдав шкоду, на безпечний об'єкт, який шкоди не заподіював;
- розрядка – зниження тривожності, викликані забороненими бажаннями, шляхом бурхливого прояву почуттів і зовнішньої активності.

Успіхи психоаналізу спонукали науковців застосовувати психологічні знання в практиці виправного впливу на ув'язнених злочинців [66; 111 та ін.]. Психоаналіз у пенітенціарній практиці було адаптовано, хоча й збережено його основні риси:

- формування довірчих відносин між психологом та реципієнтом;
- проникнення в підсвідомість за допомогою дослідження вчинків, фраз, сновидінь (в окремих випадках використовувався гіпноз) і виявлення психічних травм, які продукують асоціальну поведінку;
- переведення цих травм з підсвідомості в сферу свідомості, що дозволяє звільнитися від них.

Безумовними перевагами застосування психоаналітичного інструментарію ми вважаємо наступні наслідки:

- попередження небезпечних прагнень шляхом посилення конструктивних психологічних установок;
- нейтралізація протизаконних бажань та вчинків за допомогою важкої фізичної праці (та інших форм саморепресій);
- підвищення почуття власної значущості шляхом ідентифікації себе з соціально позитивними особами (щоб нейтралізувати комплекс неповноцінності, який часто й призводить до компенсації у формі асоціальної поведінки).

На радянських теренах після революції 1917 р. застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі також набирало обертів. Зокрема, ст. 67 КПК України від 22 травня 1922 р. передбачала обов'язковий виклик експертів для визначення психічного стану обвинуваченого або свідка в тих випадках, коли у суду або слідчого з цього приводу виникали сумніви. Аналогічним було й положення ст. 63 КПК України від 15 лютого 1923 р. [4, с. 416].

Тобто, спеціальним психологічним знанням надавалося особливе значення, особливо в зв'язку зі зростанням ролі показань свідків. Вітчизняні правники та психологи переймали західну практику, відображену у наукових

роботах експертів-психологів (В. Штерн «Психологія свідків показання», «Свідчення юних свідків у справах про статеві злочини», К. Марбе «Психолог як судовий експерт в кримінальному та цивільному процесі»).

Незважаючи на становлення нового типу радянського правосуддя, спеціальні психологічні знання та зарубіжні наукові здобутки чинили значний вплив на судочинство в СРСР, зокрема, застосовувалися та розвивалися [4; 273]:

- методики і техніки проведення судово-психологічних експертиз для визначення достовірності показань свідків;
- можливості та засоби вивчення особистості учасників юрисдикційного процесу;
- способи психологічного впливу на обвинувачених та засуджених осіб.

На той час була поширена теорія обґрунтування необхідності залучення психолога до юрисдикційного процесу для перевірки достовірності показань свідків. Її сформулював Г. Гросс, який вказував на необхідність дослідження свідків на предмет достовірності їх показань у наукових розробках «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» і «Керівництво до розслідування злочинів». Вчений висловив також рекомендації щодо допиту неповнолітніх свідків.

Також на становлення інституту спеціальних психологічних знань, на нашу думку, вплинули роботи А. Біне, П. Плаута, Ж. Варендонка та інших зарубіжних психологів, що містять зразки експертних висновків, присвячених аналізу дитячих свідчень у справах про статеві злочини. Психологічні особливості допиту дітей аналізувалися І. М. Якимовим і П. П. Міхеєвим в роботі «Мистецтво допиту: Практичний посібник для допитування». В цій роботі аргументувалося, що діти легко підпадають під чужий вплив, особливо дорослих, які є для них авторитетом (батьки, вихователі, старші товариші, тощо). Це може спричинити спотворення істини, якої від них домагаються. Відповідно, на той час правники погоджувалися з зазначеною думкою

психологів та намагалися уникати допиту дітей. У випадках, коли інших свідків не було, дітей опитували в домашній обстановці.

Науковці вказують, що в 30-х роках XX ст. у СРСР дослідження з проблем юридичної психології, в тому числі психологічної експертизи, зазнали різкої критики [4, с. 608]. Під егідою відмови від «зловмисної» буржуазної практики та проголошення радянської людини більш гідною, ніж західні злочинці, були закриті або реорганізовані психологічні науково-дослідні установи, ліквідовано Державний інститут із вивчення злочинця і злочинності, згорнута робота численних науково-дослідних кабінетів. Законодавчо це відобразилося у тому, що з КПК РРФСР були виключені норми, що регулюють можливість визначення психічного стану обвинуваченого. В юридичній науці утвердилося негативне ставлення до судово-психологічної експертизи, висловлювалися заперечення проти її проведення. Отже, здобутки психології для юрисдикційного процесу перестали залучатися, а психологів у якості експертів до розслідування більше не запрошували.

При цьому психіатричні знання як спеціальні отримали значно більше поширення у юрисдикційному процесі, ніж було до тих пір. Упродовж подальших приблизно 30 років дослідження особливостей психіки обвинувачених, свідків, потерпілих проводилося в межах саме судово-психіатричної експертизи, до якої інколи залучалися штатні клінічні психологи. Проводячи такі експертизи, психіатри виходили за межі своєї компетенції, вирішуючи психологічні завдання, в основному, стосовно неповнолітніх осіб.

Зокрема, у 1932 р. вийшла книга М. І. Озерецького «Трудновоспитуемые дети. Имущественные правонарушения детей и подростков», де автор відзначав важливість встановлення достовірності показань неповнолітніх або малолітніх свідків. Він наголошував, що для вирішення цього завдання необхідно, щоб [186, с. 46]:

- допит проводив слідчий, добре знайомий з психологією малолітніх і неповнолітніх;

- в якості експерта виступав дитячий психіатр, з достатнім досвідом роботи в судовій психіатрії.

Психіатр Л. С. Юсевич у статті «З практики експертизи достовірності показань неповнолітніх» доводив, що існують психологічні та етичні проблеми оцінки показань неповнолітніх і малолітніх свідків. Він підкреслював, що дитячі показання становлять собою складний психологічний феномен, який виникає [172]:

- на основі спогадів про пережите, бачене і почуте;
- в певному оточуючому середовищі;
- в певних психологічних умовах, які чинять вплив на дитину.

Тобто, свідчення дитини видозмінюються залежно від того, хто, в яких умовах та як розпитує дитину. Ми поділяємо цей висновок, який підкреслює важливість не лише володіння спеціальними психологічними знаннями, але й обов'язковість опанування професійними вміннями і навичками їх застосування.

На рубежі 1960-х рр. у СРСР гоніння на практичну психологію в цілому та на судово-психологічну експертизу, зокрема, припинилися і розпочалася активна дослідницька робота, спрямована на [4; 218 та ін.]:

- створення теоретичних та практичних засад застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі;
- визначення перспектив розвитку судово-психологічної експертизи;
- впровадження інших форм спеціальних психологічних знань у кримінальне та інші форми судочинства.

Для розвитку судово-психологічної експертизи в Україні велике значення мала Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1968 р. № 1 «Про внесення доповнень до Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР № 6 від 3 липня 1963 р. «Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх». Відповідно до цього документа, для з'ясування рівня розумової відсталості неповнолітнього (чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою був здатний керувати ними), повинна призначатися

експертиза спеціалістами в області дитячої та підліткової психології (психолог, педагог) або зазначені питання ставилися на вирішення лікаря-психіатра. Однак компетенції експертів-психологів і експертів-психіатрів при цьому чітко не розмежовувалися.

На необхідність дослідження психічного стану потерпілої особи вказувалося в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 5 серпня 1967 р. № 37 «Про виконання судами Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 25 березня 1964 р. «Про судову практику у справах про зґвалтування», де зазначалося, що суди в кожному конкретному випадку повинні встановлювати, чи могла потерпіла в силу свого віку і розвитку розуміти характер і значення вчинених із нею дій.

У той же період з'явилася низка праць з проблем впровадження спеціальних психологічних знань та судово-психологічної експертизи в слідчу і судову практику: А. Б. Барський, Ю. М. Грошевий, П. С. Дагель і І. М. Резніченко, А. Екмекчі, Л. І. Рогачевський, В. Я. Рибальська, В. Фокін, Я. М. Яковлев опублікували роботи, де обґрунтовувалася необхідність проведення психологічних заходів в юрисдикційному процесі та застосування в ньому різних видів судово-психологічної експертизи.

На нашу думку, особливу увагу викликає те, що в цей час були проведені перші експертні психологічні дослідження у конкретних кримінальних справах щодо неповнолітніх обвинувачених, потерпілих і свідків. На основі їх аналізу та узагальнення у 1971 р. М. М. Коченов підготував інформаційно-методичний лист «Судово-психологічна експертиза неповнолітніх», в якому викладалися питання, пов'язані з призначенням і проведенням судово-психологічної експертизи неповнолітніх [124].

Дослідники вказують, що з **1970-х рр.** у Радянському Союзі почали інтенсивно розроблятися питання застосування спеціальних психологічних знань та комплексних судових психолого-психіатричних експертиз щодо неповнолітніх учасників юрисдикційного процесу. У Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР № 1 від 16 березня 1971 р. «Про судову експертизу в

кримінальних справах» містилася вказівка на те, що в необхідних випадках (коли встановлення тієї чи іншої обставини неможливо шляхом проведення окремих експертиз або це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії експертів), може бути призначено проведення ряду досліджень, здійснюваних декількома експертами на основі використання різних спеціальних знань [292, с. 281].

Тобто, йшлося про застосування спеціальних психологічних знань у вигляді комплексної експертизи, складовою частиною якої може бути і судово-психологічна і судово-психіатрична експертиза. Аналіз практики проведення судово-психологічних експертиз у кримінальних справах в Україні засвідчує, що найбільш часто такі експертизи призначаються відносно неповнолітніх обвинувачених: з ними пов'язано приблизно 70% експертиз [242, с. 261].

Продовжуючи розгляд історії становлення інституту спеціальних психологічних знань, відмітимо подальший розквіт у наступні десятиріччя психологічного забезпечення юрисдикційного процесу. Зокрема, це відбувалося завдяки звертанням до теоретичного базису психології: біо-психологічна теорія, теорія рис особистості, теорія соціально-когнітивного навчання, «Я-концепція», теорія інформаційного соціального контролю, теорія соціопатичної особистості та ін.

Переважно, це відбувалося в західній юридичній практиці. Радянські дослідники намагалися оминати зарубіжні психологічні здобутки щодо дослідження злочинності як такі, що суперечать нібито особливому моральному статусу радянської, а не буржуазної людини. Світова ж спільнота (правники та психологи) сприяла вивченню та впровадженню в юрисдикційний процес максимально різноманітних психологічних засобів для сприяння торжеству правосуддя. Зокрема, намагалися досконально вивчити психологічну складність феномену особистості злочинця. Для цього авторами здійснювалися спроби інтеграції різнопланових ідей з вищевказаних психологічних теорій. Так, Г. Ю. Айзенк (1977 р.), Дж. Уїлсон і Р. Херрштайн (1985 р.) намагалися поєднати теорію навчання і теорії рис особистості, а Т. Хірши, Д. Елліот,

А. Оллін і Дж. Уїлсон (1985 р.) – теорії емоційних проблем та інформаційного соціального контролю.

Узагальнивши масив відповідної наукової літератури, можемо стверджувати, що в **останні десятиліття XX ст.** увага науковців юридико-психологічної площини зосереджувалася на [115; 126; 218; 273]:

- віктимологічній проблематиці – дослідження злочинів відносно особистості їх жертв;
- виявленні ролі феномену «стигматизації» – навішування соціальних ярликів, тобто пов'язування будь-якої якості (наприклад, асоціальної спрямованості) з окремою людиною або певною групою людей, хоча цей зв'язок відсутній або не доведений;
- вивченні системи злочинної поведінки (через вивчення групового способу життя злочинців, генезису їх специфічних субкультур);
- аналізі ефективності різних виправних програм (наприклад, через вивчення впливу психотехнологій ресоціалізації та реабілітаційного впливу на зниження рецидиву).

Останні 20-25 років розглядаються не тільки проблеми особистості злочинця, психічних механізмів вчинення злочину, а й психологічні засади проведення досудового розслідування та судового розгляду, профілактики правопорушень. Сюди ж належать різні аспекти особистості суб'єктів юрисдикційного процесу (судді, слідчі-судді, прокурори та адвокати) та завдання щодо їх професійного психологічного відбору, психологічної підготовки, тощо (Бедь В. В., Землянська О. В., Казміренко Л. І., Коновалова В. О., Костицький М. В., Кудерміна О. І., Марчак В. Я., Охріменко І. М., Черновський О. К. та ін.).

На наш погляд, безумовно позитивним є факт, що **початок XXI ст.** ознаменовується тим, що у правоохоронних органах працює багато психологів. Крім того, є значна кількість спеціалізованих наукових центрів й академічних інститутів, де проводяться цілеспрямовані дослідження із розвитку, примноження та практичного застосування спеціальних психологічних знань.

В даний час проблема використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі стає все більш актуальною, що відбивається і в теорії, і на практиці, і в змінах нормативно-правової бази. На наш погляд, сучасні наукові дослідження та настрої у суспільстві, які можна простежити як у ЗМІ, так і в соцмережах (найпопулярнішому на сьогодні засобі суспільного мовлення), вказують, що українське сьогодення приділяє значну увагу наступним питанням:

- правовому захисту малозабезпечених осіб, неповнолітніх та осіб, постраждалих від бойових дій на сході нашої країни;
- поліпшенню якості досудового розслідування та судового розгляду справ всіх категорій;
- призначенню справедливого покарання злочинцям з урахуванням їх соціальних та психологічних особливостей.

Вважаємо, що кожна з перерахованих позицій потребує застосування психологічних напрацювань у відповідних юрисдикційних процесах. Також, це підтверджує необхідність враховувати історію становлення інституту спеціальних психологічних знань як схематичного посібника, за допомогою якого в минулому вже існувала практика вирішення аналогічних проблем. Зокрема, досвід психологічної реабілітації населення у поствоєнні роки у багатьох країнах показує, що знання психологічних особливостей осіб, які перебувають у кризових станах, ветеранів бойових дій та їх близького оточення сприяє правильному вирішенню завдань розкриття, розслідування та запобігання вчиненню злочинів.

Таким чином, історія становлення інституту спеціальних психологічних знань характеризується наступним:

- за античності їх використовували для зізнання обвинуваченої особи, застосовуючи жорсткий психологічний вплив у поєднанні з фізичними катуваннями; епоха Середньовіччя пройшла під тиском релігійних догматів, коли всі психологічні явища пояснювалися божественним промислом або підступами диявола; в епоху Відродження почали застосовувати природничо-

науковий підхід до вивчення психіки і поведінки людини, проте ще багато незрозумілого пояснювалося впливом потойбічних сил;

- у XVIII ст. актуалізувалися спроби пошуку балансу потреб суспільства і психологічних потреб людини; XIX-XX ст.ст. – психологічні знання почали застосовуватися для виправлення й перевиховання злочинців, у практиці юрисдикційного процесу набули значення емпіричні методи психологічного дослідження, зокрема, для встановлення адекватності показань свідків подіям, що раніше ними сприймалися; від початку XX ст. – поширилося тестування на виявлення схильностей та набув популярності психоаналіз.

3.3. Методологія спеціального психологічного пізнання в судовому процесі

Узагальнення доступних нам першоджерел [116; 120; 148; 161 та ін.] засвідчує, що методи спеціального психологічного пізнання в судовому процесі, в більшості випадків, запозичуються з загальної психології та інших галузей психологічної науки, проте деякі з них спеціально розробляються для цілей відповідного юрисдикційного процесу. Вважаємо, що характерним для спеціального психологічного пізнання є використання *комплексу методів*, оскільки взятий окремо, жоден із них не може самостійно вирішувати поставлені перед експертом завдання. Відповідно, саме комплексність, що забезпечує багатостороннє вивчення психічної активності та особливостей особистості, є найважливішою характеристикою методології застосування спеціальних психологічних знань.

Ми погоджуємося з науковцями, що продуктивний розвиток методології спеціального психологічного пізнання можливий лише за умови врахування певних вихідних положень, що обґрунтовуються на рівні методології і теорії. Наведемо їх визначення, які ми сформулювали спираючись на контекст проблематики нашого дослідження.

Відповідно, *методологія* спеціального психологічного пізнання – це вчення про засадничі позиції застосування досягнень психології в юрисдикційному процесі. У свою чергу, *теорія* – це сукупність знань, що становлять собою результат пізнання й осмислення практики життя і дозволяють будувати конкретні уявлення про досліджувані психічні явища та процеси.

Слід зазначити, що в наукознавстві виділяють три рівні методології будь-якої науки в цілому. Ми дотримуємося наступного варіанту щодо методології спеціального психологічного пізнання [113; 115; 292]:

- *загальна методологія* забезпечує встановлення та верифікацію загальних законів і закономірностей розвитку об'єктивного світу, їх гносеологічного підґрунтя, а також місця і ролі у ньому фактів і механізмів, які є об'єктом спеціального психологічного пізнання;

- *спеціальна методологія* або методологія психології дозволяє останній формулювати власні закони і закономірності, що стосуються своєрідності формування, розвитку і функціонування феноменів, які вона досліджує;

- *приватна методологія* становить собою сукупність методів, способів, прийомів і методик дослідження в межах спеціального психологічного пізнання явищ, які складають об'єкт і предмет її аналізу.

На основі наукових даних сучасних досліджень можна стверджувати, що в якості **загальної методології спеціального психологічного пізнання** виступає діалектичний підхід до розуміння навколишнього світу, ролі і місця психіки і психічного в ньому [172, с. 37; 268, с. 89]:

- реальний світ матеріальний (складається з матерії);
- матерія є первинною, а свідомість вторинною;
- рух і взаємодія матерії визначаю якісні характеристики всіх явищ об'єктивної реальності та психіки;
- психіка є властивістю високоорганізованої матерії, функцією головного мозку;

- сутність психіки полягає в відображенні динаміки предметів і явищ навколишньої дійсності;

- свідомість – вищий етап розвитку психіки;

- психіка та свідомість соціально обумовлені;

- навколишній світ і психіка пройшли тривалий шлях еволюції і розвитку.

Підґрунтям загальної методології спеціального психологічного пізнання виступають її принципи. Вони пов'язані з принципами загальної психології, проте, мають свою специфіку, зокрема, наступну (див. табл. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

**Загальні методологічні підходи
спеціального психологічного пізнання**

Детермінізму	Єдності свідомості і діяльності	Розвитку
причинна обумовленість психічних явищ, що опосередковані природними і соціальними умовами і змінюються зі зміною цих умов	свідомість і діяльність перебувають у діалектичній взаємозалежності: свідомість виникає, розвивається та реалізується в діяльності, яка виступає як форма активності свідомості – забезпечує активний характер діяльності	психіка є результатом розвитку, проявляється в процесі цього розвитку і, в свою чергу, впливає на нього

Приватна методологія спеціального психологічного пізнання представлена сукупністю методів і методик (спостереження, експеримент, узагальнення незалежних характеристик, аналіз результатів діяльності, опитування, тестування), що дозволяють досліджувати конкретні психологічні явища. Дослідники вказують, що застосування конкретних методів і методик психологічної науки регулюється правилами, які ми адаптували у наступному вигляді:

- сутність проявів психічних явищ і процесів в юридичному полі визначається їх конкретними особливостями і властивостями спеціального психологічного пізнання;

- результати застосування методик спеціального психологічного пізнання піддаються конкретній статистичній обробці та узагальненню;

- всі наукові дослідження у межах спеціального психологічного пізнання повинні проводитися відповідно до розроблюваних для цього програм та планів.

У своїх міркуваннях ми спираємося на те, що, як відомо, психіка виконує певні функції: відображення впливів навколишньої дійсності, регуляції поведінки і діяльності людей, усвідомлення ними свого місця в навколишньому світі. Відповідно, можемо стверджувати, що методологія спеціального психологічного пізнання обов'язково залежить від низки чинників, найважливіший із яких – це психічне відображення:

- впливів навколишньої дійсності, враховуючи, що реальність не має статичності або одностороннього реагування; це процес, що постійно розвивається та удосконалюється, створює і долає свої протиріччя;

- об'єктивної дійсності, в ході якого будь-який зовнішній вплив проходить крізь призму раніше сформованих особливостей психіки (певний психічний стан чи вміння і навички, поведінкові стереотипи);

- суб'єктивної дійсності (образи матеріального світу, що виникають у свідомості особи, перетворюючись на її суб'єктивні враження).

На наш погляд, важливим є висвітлення того, *як саме наведені принципи практично відображаються в об'єктивній реальності юрисдикційного процесу в Україні*. Чи справді можна назвати їх актуальними, а правосуддя таким, що виконує свої функції на даному історичному етапі розвитку нашої держави? Для відповіді на ці питання, ми звернулися до масштабних соціологічних

досліджень, отриманих в серпні-жовтні 2018 р. за програмою USAID «Нове правосуддя»³.

Зазначимо, що підтримуємо та вважаємо вельми перспективним функціонування даної Програма реформування сектору юстиції. Як вказують чинні нормативи Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) [217], програма розпочала роботу в жовтні 2016 р. і надає підтримку судовій владі, уряду, парламенту, адвокатській спільноті, правничим школам, громадянському суспільству, ЗМІ та громадянам у створенні умов для функціонування незалежної, підзвітної, прозорої та ефективної системи правосуддя, яка забезпечує верховенство права.

Вивчивши відповідну документацію та сутність пропонованих заходів, можемо стверджувати, що завдання програми спрямовані на підтримку судової реформи з урахуванням конституційних змін та Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр. На користь пропонованих заходів свідчить, на наш погляд, й те, що програма USAID «Нове правосуддя» ґрунтує свою діяльність на здобутках попередніх проектів USAID «Україна: верховенство права» й «Справедливе правосуддя», використовує їх досягнення для координації співпраці між проектами USAID та Уряду США й іншими проектами міжнародних донорських організацій в Україні з українськими партнерами.

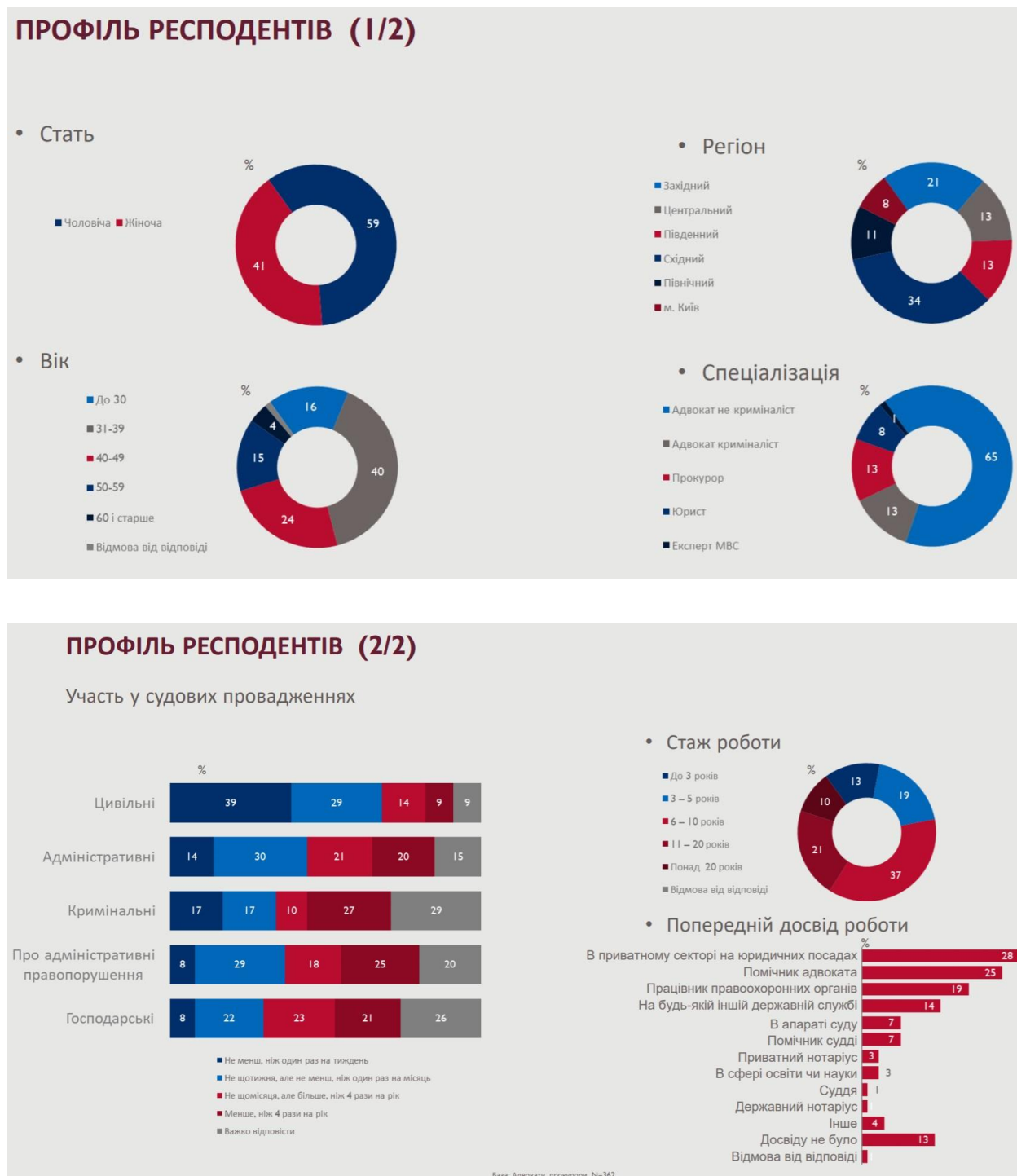
Отримані дослідниками USAID дані представлені результатами опитувань населення України та правників, які є учасниками судових проваджень, але не працюють в судовій системі. Ці дані ілюструють відповідні особливості юрисдикційного процесу в нашій країні, тому вважаємо потрібним навести їх у нашій роботі.

У 2018 р. в національному опитуванні населення України взяли участь 2.478 респондентів. Вибірка є репрезентативною відповідно до демографічних складу населення України згідно з даними Державної служби статистики

³Результати всеукраїнських опитувань щодо судової системи, судової реформи та сприйняття корупції за 2018 р, Рада суддів України.

України. У всеукраїнському опитуванні правників, які мають досвід участі в судових провадженнях, брали участь 400 респондентів, серед яких адвокати, прокурори, юристи, що виконують функції адвокатів для державних органів влади та підприємств, слідчі Міністерства внутрішніх справ. Вибірка розрахована відповідно до кількості справ, що знаходилися на розгляді в місцевих загальних судах в 2017 р. (див. табл. 3.3.2) [217].

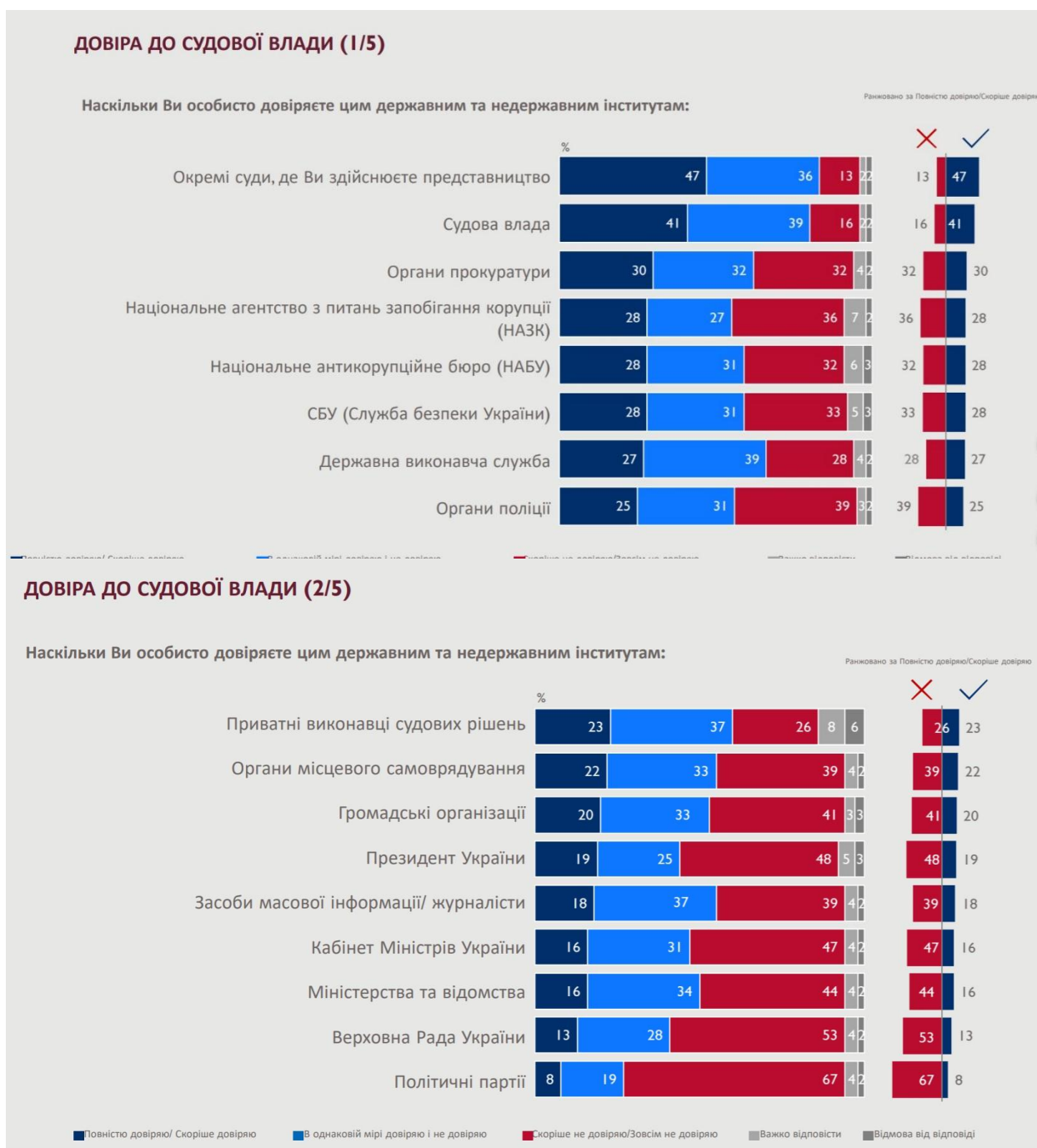
Таблиця 3.3.2

Основні результати проведених опитувань наступні.

Позиція 1 – *довіра до судової влади*. Рівень довіри суспільства до судової влади останніми роками помітно зростає – 16% респондентів з числа пересічних громадян визнали, що довіряють повністю чи скоріше довіряють судовій владі, і це втричі більше порівняно з критично низькими 5% в 2015 р. 21% респондентів висловили позицію нейтрального сприйняття судової влади, вибираючи варіант відповіді «і довіряю, і не довіряю», а 59% респондентів визнали, що скоріше не довіряють чи зовсім не довіряють судовій владі (див. табл. 3.3.3).

Таблиця 3.3.3

Також зазначимо, до дослідники вперше в 2018 р. в опитуванні додатково застосували шкалу системи «Євробарометр», де відсутня можливість респонденту відзначити нейтральне сприйняття. Відповідно до цієї шкали, 20% респондентів схильні довіряти судам, а 71% – схильні не довіряти.

ДОВІРА ДО СУДОВОЇ ВЛАДИ (5/5)**ЗА ШКАЛОЮ СИСТЕМИ «ЄВРОБАРОМЕТР»****ЯКЕ З НАВЕДЕНИХ НИЖЧЕ ТВЕРДЖЕНЬ НАЙБІЛЬШ ТОЧНО ПЕРЕДАЄ ВАШЕ ОСОБИСТЕ СТАВЛЕННЯ ДО СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ?**

Рівень довіри правників до судової влади виріс з 38% в 2017 р. до 41% в 2018 р. При цьому 47% правників виявили довіру окремим судам, де вони здійснюють представництво сторін.

Позиція 2 – *обізнаність про судову реформу та оцінка її положень*. 62% правників вважають себе добре обізнаними з усіма положеннями Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр., 41% – здебільшого позитивно оцінюють хід судової реформи. Ці показники засвідчують наявність певних позитивних тенденцій, оскільки в 2017 р. вони були помітно нижчими.

Що стосується громадян, то 16% із них визнали себе повністю чи в основному обізнаними про хід судової реформи, причому цей показник помітно виріс порівняно з 2017 р., коли він складав лише 9% [217].

Відповідаючи на питання щодо позитивного впливу судової реформи на підвищення рівня довіри громадян до судової влади та незалежності суддів, близько 70% правників називають основними результатами оновлення суддівського корпусу та оцінювання суддів. Зокрема позитивним результатом вважають конкурсний відбір до Верховного Суду (78%), запровадження кваліфікаційного оцінювання суддів (76%), обмеження обсягу суддівської недоторканності до функціональної (68%), повернення до трьохланкової системи судоустрою (64%), скасування повноважень Президента України щодо переведення та призначення суддів (60%). 64% опитаних правників

підтримують створення нового Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів, 78% вітають надання можливості претендувати на посаду судді Верховного та Вищого антикорупційного судів адвокатам та 52% – такі ж можливості для науковців. Ще 63% правників підтримують надання судам повноважень здійснювати контроль за виконанням судових рішень, а 51% – скасування інституту першого призначення судді на 5 років. В цілому, оцінка окремих положень судової реформи мало змінилася в порівнянні з 2017 р. [217].

61% опитаних правників погоджується з тим, що залучення представників міжнародної спільноти до процесу добору суддів Вищого антикорупційного суду є виправданим, а 45% із них вважає виправданим й залучення представників громадськості (Громадська рада доброчесності).

Позиція 3 – *сприйняття судової системи*. Опитування населення України показало, що за останні 2 роки 9% від усіх респондентів мали досвід участі в судових провадженнях. Це більше, ніж в минулі роки, коли ця частка складала лише 5%.

Довіра до судової влади українців, які були учасниками судових засідань, вдвічі більша, ніж загалом в українців, які переважно отримують інформацію про судову владу з новин. Протягом 4-х років довіра учасників судових проваджень також має тенденцію до збільшення – з 16% у 2015 р. до 34% у 2018 р. 60% громадян – учасників судових проваджень погоджуються з тим, що рівень кваліфікації суддів був належним, 63% – з тим, що судді були ввічливими та тактовними. Крім того, 59% визнали, що робота суду була добре організована, а 53% – що розгляд справи відбувся своєчасно та без затримок. 54% учасників судових проваджень погодилися з тим, що були відсутні вимоги хабарів та інші корупційні практики, 44% – з тим, що судді ухвалювали справедливі рішення. Здебільшого, ці показники демонструють певні позитивні тенденції, оскільки в 2017 р. вони були помітно нижчими [217].

Разом із тим, 42% громадян, що мали досвід участі в судових провадженнях, визнають, що в них виникали проблеми і вони змушені були

використовувати свої зв'язки, знайомства та інші засоби впливу, що значно вище, ніж у 2017 р., коли цей показник склав 33% [217].

Сприйняття професійними правниками судової системи України в цілому дещо відрізняється від сприйняття ними роботи конкретних судів, де вони здійснюють представництво сторін. 48% опитаних правників вважає, що інформація про судові процедури та хід розгляду справи є доступною та зрозумілою для громадян; 46% – що рівень професійної кваліфікації суддів в цілому в Україні є належним, 29% – що судді завжди приймають законні та справедливі рішення, а 20% – що українські громадяни довіряють судам [217].

Узагальнюючи свої особисті враження за останні 12 місяців, 61% правників, що були учасниками судових проваджень, відзначають, що рівень професійної кваліфікації суддів є належним, а 53% – що судді ухвалюють законні та справедливі рішення. 70% визнають, що судді були ввічливими та коректними з усіма учасниками судових процісів, а 71% – що були відсутні вимоги хабарів, неофіційних платежів чи інші прояви корупції [217]. При цьому слід зазначити, що в 2017 р. аналогічні показники були помітно вищими, тобто наявні певні негативні тенденції.

53% опитаних правників визнають, що мають досвід звернення до дисциплінарних органів щодо дій судді в судовому процесі або поза судом; 44% – використовують інститут дисциплінарної скарги щодо судді для запобігання затягуванню судового процесу та (або) іншим процесуальним порушенням під час розгляду справи [217].

На думку 59% опитаних, участь присяжних у відправленні правосуддя є запорукою підвищення рівня суспільної довіри до судової влади. З їх числа 47% погоджуються з тим, що участь присяжних сприяє більш справедливому судовому розгляду, а 31% – що така участь запобігає проявам корупції в судах [217].

Втім, рівень готовності громадян щодо участі в судових процесах допоки не можна вважати достатнім: 72% респондентів зазначили, що не мають такого бажання. Основними причинами бажання бути присяжним називаються:

можливість сприяти справедливому відправленню правосуддя та можливість запобігання корупції в судах; основними причинами небажання – відсутність юридичних знань та брак часу.

79% опитаних правників знають про впровадження інституту приватних виконавців, з них 22% зверталися до приватних виконавців за послугами [217].

Позиція 4 – *сприйняття корупції в Україні*. 65% респондентів вважають, що викриття корупційних діянь в сучасній Україні є небезпечним, а 49% – що судова система України може стати основою ланкою подолання корупції в усіх гілках влади. На думку 57% опитаних, суддя, який має інформацію про корупційні дії своїх колег, повинен повідомити компетентні органи, хоча при цьому він серйозно ризикує кар'єрою (63%).

Приблизно половина опитаних (46%) позитивно оцінюють створення в Україні Національного антикорупційного бюро (НАБУ) та Вищого антикорупційного суду (42%), але лише 13% з них готові особисто повідомити НАБУ у випадку отримання інформації про те, що суддя у справі або прокурор вимагає хабара від учасника судового розгляду [217].

На нашу думку, наведені результати демонструють необхідність підвищити ефективність вирішення виявлених проблем судової системи України. Враховуючи, що наше дослідження спрямоване на вивчення психологічних аспектів юрисдикційного процесу, ми вирішили з'ясувати, які саме уявлення про методологію психологічного пізнання в судовому процесі мають працівники сучасного українського суду, а саме:

- актуальність сучасного теоретико-методичного інструментарію психологічного пізнання (практика як відображення теорії);
- у яких випадках та в яких формах необхідно застосовувати психологічні знання в суді.

На нашу думку, відповіді дозволять окреслити ймовірні вектори застосування психологічних знань, з одного боку, та попередити психологічно небажані наслідки вжиття таких заходів – з іншого. Проведення емпіричного дослідження складалося з двох частин:

- опитування суддів щодо того, які саме методичні підходи спеціального психологічного пізнання в судовому процесі вони мали змогу спостерігати у роботі психолога та/або застосовувати власними зусиллями;

- професійна рефлексія суддів щодо того, яка методи психологічного впливу найбільш ефективні та доцільні для використання в судовому процесі.

Для проведення емпіричного дослідження нами було опитано 32 судді, які брали участь у навчальній програмі «Періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації на 2018 рік за рахунок коштів Державного бюджету України та у співпраці з проектами міжнародної технічної допомоги, міжнародними організаціями та фондами» у Національній школі суддів України (м. Київ). Вік респондентів – 35-52 роки, досвід роботи на посаді судді – від двох років, гендерне співвідношення – приблизно однакове.

Обрання респондентами суддів було обумовлено тим, що судовий процес, яким вони керують, є кінцевою ланкою розкриття та розслідування злочинів. Відповідно, від особистих поглядів та переконань судді багато у чому залежить сама ефективність правосуддя. Також, оцінка судьями порушених у нашому дослідженні проблем найбільш об'єктивно відображає поточний стан судової системи.

Ми запропонували запитання, розраховані на довільні висловлювання респондентів, які б засвідчували їх професійні переконання та емоційне ставлення щодо ефективності використання психологічних знань у судовому процесі:

- чи використовували Ви психологічні знання у межах професійних завдань, які Вам доводиться вирішувати?

- чи доцільно, на Ваш погляд, використовувати психологічні знання в судовому процесі? Які саме методи психологічного впливу Ви вважаєте найбільш доцільними і чому?

- якій формі використання психологічного знання в судовому процесі Ви віддасте перевагу?

Відповідно, в результаті проведеного нами опитування встановлено, що найбільш часто респонденти звертаються до методів психологічного впливу, заснованих на *вербальних засобах* (див. табл. 3.3.4).

Таблиця 3.3.4

Використання психологічних знань в судовому процесі

Методи	Частота використання
переконання (аргументація)	51,1%
навіювання	33,8%
примус (примушування)	15,1%

Тобто, наші респонденти найчастіше звертаються до *переконання* (51,1%). Цей вид психологічного впливу означає свідомий аргументований вплив на іншу людину чи групу, котрий змінює їх судження, ставлення, наміри чи рішення (наприклад, цей різновид психологічного впливу найбільш поширений у діяльності прокурора).

Суб'єкти юрисдикційного процесу досить часто використовують *навіювання* (33,8%) – свідомий вплив на особу чи групу осіб, що має на меті змінити їх емоційний стан, ставлення до обставин справи. На наш погляд, це цілком припустимо, але потребує великої професійної майстерності – передавання свого стану чи ставлення іншій особі чи групі осіб, які сприймають цей стан або ставлення. Специфічними видами психологічного впливу цієї площини є також пробудження певних емоцій та формування прихильності, що є певними іміджевими заходами, ґрунтованими на мовленнєвих та невербальних чинниках (наприклад, цей різновид психологічного впливу досить типовий для діяльності адвоката).

Останній за частотою використання – *примус* (15,1%). Згідно пояснень наших респондентів, примус – різновид психологічного впливу, який полягає у відкритому пригніченні здатності до відстоювання власної точки зору. До примусу звертаються судді, які упереджено оцінюють ситуацію на користь однієї з сторін, що суперечить загальним принципам і цілям судочинства. За словами наших респондентів, в сучасному судовому процесі примус (наприклад, деструктивна критика певних осіб) застосовується вкрай рідко.

Слід зазначити, що вказані методи психологічного впливу діють на людей вибірково, до того ж, вони часто поєднуються між собою. Як вказують науковці [13, с. 59; 277, с. 101], навіювання спрямоване на підсвідомість і полягає у передаванні не стільки інформації, скільки певного емоційного стану, що не вимагає взагалі жодних доказів і не потребує логіки. Якщо вдається спонукати емоційний стан в однієї чи декількох осіб, інші, ймовірно, приєднаються до нього: в певному сенсі судовий процес є видовищем.

Переконання як метод психологічного впливу відбувається вже тільки на свідомому рівні. Засвоєна за допомогою доказів та аргументів інформація чинить вплив на систему ціннісних орієнтацій, принципів, установок.

У другій частині нашого емпіричного дослідження з'ясовано, що найбільш бажаними у судовому процесі респонденти вважають наступні методи психологічного впливу (див. табл. 3.3.5).

Таблиця 3.3.5

Бажані для використання методи психологічного впливу	
Метод	Бажаність використання
Переконання	64,2%
Навіювання	35,8%

Отже, на думку більшості опитаних, у судовому засіданні слід використовувати, переважно, *методи переконання та передачі інформації*. Свої уявлення вони пояснюють тим, що словесний вплив оптимальний, оскільки включає в себе систему доведень, побудованих на законах логіки та аргументах. Успішне переконання спричиняє прийняття та наступне включення нових аргументів в систему поглядів, яка склалася у особи, певну трансформацію світогляду в цілому та оцінки конкретної ситуації, тобто, впливає на зміну мотиваційної основи поведінки. Переконання засноване на усвідомленому прийнятті особою інформації, її аналізі і оцінці, при цьому висновок може бути зроблений самостійно.

Наші респонденти вказували, що цінують переконання в судовому процесі ще й тому, що цей процес потребує залучення системно побудованої інформації та використання елементів ораторського мистецтва, які

перетворюють робочу атмосферу на цікавий пізнавальний процес. Цінність методу переконання в тому, що він спрямований безпосередньо на мислення людей, їх знання і досвід. Використовуючи цей метод, можна досягти не лише розуміння ситуації й висунутих доказів, але й готовності діяти відповідно до цього розуміння.

На нашу думку, однією з умов успішності переконання є апеляція до почуттів особи, збудження у неї відповідних емоцій. Тому ясність і доступність думок юриста, його наполегливість і тактовність, вміння встановити психологічний контакт з правопорушником, потерпілим чи свідком, завоювати його довіру – важливі складові серед професійно значущих властивостей і якостей.

Наступний з числа бажаних методів психологічного впливу в судовому процесі – *навіювання*, тобто цілеспрямований, але не обов'язково достатньо неаргументований вплив однієї людини на іншу чи групу людей. Навіювання перелідує мету некритичного сприйняття протилежною стороною інформації, чужих поглядів чи позицій, прийняття їх як своїх власних, не вимагаючи доказів і логіки міркувань. Навіювання становить собою, переважно, емоційно-вольовий вплив юриста на правопорушника [212, с. 218; 244, с. 292 та ін.].

Наші респонденти вказують, що навіювання в судовому процесі може здійснюватися як у вербальній, так і в невербальній формі (за рахунок експресії мовлення). Побічне навіювання досягається за допомогою певної послідовності оприлюднення наявної інформації. Загалом воно розраховане на придушення волі особи, її підпорядкування. Ефекти навіювання підвищуються за умови врахування наступних чинників:

- вік людини (неповнолітні та особи похилого віку більш вразливі, ніж дорослі);
- фізичний і психічний стан (хвороба, втома, переживання стресу чи фрустрації, неадекватна самооцінка та ін.);
- апеляція до авторитету, знань, досвіду, заслуг суб'єкта впливу.

На висловлені нами сумніви щодо законності та коректності використання навіювання в судовому процесі, респонденти заперечили та навели приклади, коли емоційність і протистояння протилежних сторін настільки високі, що приборкати їх можливо лише за допомогою примусу та навіювання, безумовно, в відповідних межах.

Таким чином, *методологія* спеціального психологічного пізнання – вчення про засадничі позиції застосування досягнень психології в юрисдикційному процесі; *теорія* – сукупність знань, що становлять собою результат пізнання й осмислення практики життя і дозволяють будувати конкретні уявлення про досліджувані психічні явища та процеси.

Встановлена наявність позитивних тенденцій у сприйнятті судової влади населенням (з 5% у 2015 р. до 16% у 2017 р.) та фаховою спільнотою (відповідно, з 38% в 2015 р. до 41% в 2017 р.); обізнаністю населення про судову реформу (відповідно 9% та 16%). Разом із тим, 49% суддів вважають, що судова система України здатна стати основою подолання корупції в усіх гілках влади, 46% – що створення Національного антикорупційного бюро України є необхідним кроком України, а 42% – що створення Вищого антикорупційного суду матиме позитивний вплив на подолання корупції.

Висновки до розділу 3

Таким чином, характеризуючи використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі, можемо стверджувати, що на сьогодні наявні позитивні тенденції, проте потрібно ще докласти значних зусиль для підвищення ефективності застосування психології в правовому полі. На основі проведеного теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження ми дійшли наступних висновків:

1) спеціальні знання – це сукупність теоретичних відомостей та практичних вмінь і навичок, отриманих при здобутті фахового навчання та/або в процесі практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що постійно оновлюються з врахуванням динамічних процесів

суспільного життя та використовуються визначеними законом учасниками процесу (кримінального, цивільного, адміністративного та ін.) в межах наданих кожному з них повноважень для розв'язання за відповідною процедурою процесуальних завдань. Будь-які знання вважаються спеціальними, якщо вони залучаються поза межами свого безпосереднього практичного напряму діяльності, до вирішення завдань юрисдикційного процесу, тобто спеціальними є всі знання, окрім фахових юридичних;

2) суб'єктами спеціальних знань можуть бути будь-які фахівці, які володіють належним рівнем професійної підготовленості, мають відповідний офіційний кваліфікаційний рівень та залучаються до юрисдикційного процесу для вирішення завдань, що перебувають у межах їх компетенції. Безумовно, що юристи в процесі навчання та набуття професійного досвіду ознайомлюються та накопичують знання, що стосуються багатьох сфер людської діяльності, і часто таких знань в межах юрисдикційного процесу достатньо; але в більш складних випадках вони повинні звертатися до допомоги фахівців – носіїв знань, які при цьому набувають статусу спеціальних;

3) суб'єкт спеціальних психологічних знань повинен бути різнобічно розвиненим фахівцем, володіти відповідним психологічним інструментарієм та сукупністю прикладних вмінь і навичок, а саме: аналітичними, діагностичними, прогностичними, конструктивними, організаційними, контролюючими та ін.;

4) форма використання спеціальних психологічних знань – зовнішній прояв їх сутності, що обумовлений їх змістом та знаходить своє практичне вираження в юрисдикційному процесі, тобто це завжди певні дії, необхідні для реалізації певного процесу (кримінального, цивільного, адміністративного тощо), адекватність і виваженість яких потребує використання таких знань;

5) практичне застосування спеціальних психологічних знань і методів дослідження дозволяє психологові в юрисдикційному процесі встановлювати нові факти і обставини, відповідно, більш точно і об'єктивно оцінювати різноманітні індивідуальні особливості особистості і психічної діяльності процесуальних осіб (обвинувачених, підсудних, потерпілих, позивачів тощо).

РОЗДІЛ 4.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ТА НЕПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ЮРИСДИКЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Наукові джерела вказують на різні підходи до означеного нашим дослідженням кола питань. Так, класифікацію форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі можна здійснювати залежно від [161; 187; 217; 227]:

- суб'єкта їх залучення (наприклад, слідчого, експерта, оперативного працівника, судді тощо);
- оперативного, доказового чи допоміжного значення цих знань;
- мети застосування та значення отриманих результатів для процесу встановлення істини.

На нашу думку, аналіз процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань має спиратися, перш за все, на зміст конкретної процесуальної діяльності. Між тим, до спеціальних знань належать ті професійні знання, яких набуває юрист у процесі навчання (судової медицини, судової психіатрії, судової бухгалтерії та ін.). Відповідно, чітку межу між «спеціальними» і «неспеціальними» знаннями, що застосовуються в юрисдикційному процесі, провести буває досить складно. До того ж, слід враховувати ще й процесуальні аспекти: порядок допуску до справи обізнаної особи, рівень її процесуальної самостійності, основні чи допоміжні її функції в процесі, доказове значення одержаних результатів, спосіб оформлення участі експерта в процесі, тощо.

Висвітленню цих питань присвячено четвертий розділ нашого дослідження.

4.1. Загальна характеристика форм використання спеціальних психологічних знань

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань ми, насамперед, розглянемо сукупність законодавчих норм, що регулюють процедуру практичного здійснення і виконання норм права у контексті використання спеціальних психологічних знань.

Спираючись на думки сучасних фахівців [178; 185 та ін.], ми досліджуємо юрисдикційний процес як такий, що має свою процесуальну форму – внутрішню форму практичної юридичної діяльності, для забезпечення якої використовуються спеціальні психологічні знання. Визначення останніх тісно переплітається на межі психології та юриспруденції.

На наш погляд, звичні категорії юридичної науки можна розглядати і як своєрідний психологічний інструментарій, тобто, слід підходити до їх сприйняття з розумінням наявних у них психологічних складових.

Наприклад, зовнішньою формою **юридичної практичної діяльності** виступають правові акти (нормативні і процесуальні). Внутрішньою формою тут є, на нашу думку, психологічно виважене процесуальне впорядкування юридичної діяльності. Завдяки цьому поєднанню й реалізується юридичний процес як зміст процесуальної форми.

Відповідно, процесуальна форма – це система однорідних юридичних засобів (в тому числі й спеціальних психологічних знань, використання яких врегульоване нормативно), дій та операцій, визначених у законодавстві і пропонованих учасникам юридичної діяльності для вирішення питань, що виникають у юрисдикційному процесі (див. табл. 4.1.1).

Отже, процесуальна форма у контексті використання спеціальних психологічних знань – це не тільки визначений законом порядок процесу, а й реалізація цього порядку в правовій діяльності. Дотримання процесуальної форми органом дізнання, слідчим, судом – є проявом їх високої професійно-правової та психологічної культури [47].

**Основні ознаки процесуальної форми використання
спеціальних психологічних знань**

Мета	Впорядкованість
установлюються для впорядкування процесуальної діяльності	регулюються нормами процесуального права
надають процесуальні гарантії учасникам процесу	залежить від принципів процесуального права
визначення завдань, що мають бути вирішеними на кожному етапі процесу	системність, що виражається в наявності програми для учасників процесу, орієнтованої на поступове досягнення мети
встановлення кола суб'єктів і учасників, обсягу їх прав і обов'язків, процесуальних гарантій	регулювання умов, способів і процедур прийняття і виконання рішень
визначення строків і часу здійснення дій	реалізація в певному просторово-часовому контенті

Таким чином, процесуальна форма визначається не тільки правовою формою практичної юридичної діяльності, але й цілями, завданнями і предметом розгляду комплексу поставлених завдань. При цьому, якщо предметом розгляду кримінального процесу є кримінальне провадження, то використання спеціальних психологічних знань, на нашу думку, можливе для досягнення наступних цілей:

- захист прав і законних інтересів осіб і організацій, що потерпіли від злочинів;
- захист особи від необґрунтованого обвинувачення, осуду, обмеження її прав і свобод.

Вважаємо, що ці особливості передбачають необхідність визначення відповідної кримінально-процесуальної форми для різних юрисдикційних

площин. Наприклад, існуючий в системі загальних судів військовий суд не має своєї «військової процесуальної форми» – залежно від предмету розгляду він здійснює кримінальний або цивільний процес [47].

Тобто, юрисдикційний процес потенційно насичений необхідністю використання спеціальних психологічних знань. Такий стан речей видається нам потребує вдосконалення та внесення відповідних пропозицій, що є поза межами нашого дослідження, проте, на нашу думку, перспективне для подальшого вивчення. При цьому слід констатувати наявний у останні роки високий показник звернень до суду, і це свідчить про те, що наша правова система не пропонувала своїм громадянам ефективних позасудових способів урегулювання спорів. Лише останніми змінами до Конституції України та процесуального законодавства цей недолік дещо усувається.

Так, зокрема, стаття 124 Конституції України передбачає, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. При цьому, у нових редакціях Цивільного та Господарського процесуальних кодексів України містяться ідентичні норми щодо можливості такого урегулювання. У згаданих актах у Главах 4 впроваджено процедуру, яка є новелою для судової практики – врегулювання спору за участю судді. Законодавець, визначив, що проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад. Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді. При цьому, закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною зі сторін окремо.

Суддя спрямовує проведення врегулювання спору для досягнення сторонами врегулювання спору. Під час проведення спільних нарад суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування щодо категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору, але при цьому – не надавати сторонам юридичних порад та рекомендації, не

оцінювати докази у справі [98].

Під час закритих нарад суддя звертає увагу сторін на судову практику в аналогічних спорах.

Окрему увагу слід звернути на вимоги Кримінального процесуального кодексу України щодо проваджень на підставі угод. Тут, суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дії будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді. Для з'ясування добровільності укладення угоди у разі необхідності суд має право витребувати документи, у тому числі скарги підозрюваного чи обвинуваченого, подані ним під час кримінального провадження, та рішення за наслідками їх розгляду, а також викликати в судові засідання осіб та опитувати їх [128].

Окрім того, суд перевіряє угоду на відповідність вимогам закону та відмовляє в затвердженні угоди, якщо:

- 1) умови угоди суперечать вимогам закону, в тому числі допущена неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення, яке є більш тяжким ніж те, щодо якого передбачена можливість укладення угоди;
- 2) умови угоди не відповідають інтересам суспільства;
- 3) умови угоди порушують права, свободи чи інтереси сторін або інших осіб;
- 4) існують обґрунтовані підстави вважати, що укладення угоди не було добровільним, або сторони не примирилися;
- 5) очевидна неможливість виконання обвинуваченим взятих на себе за угодою зобов'язань;
- 6) відсутні фактичні підстави для визнання винуватості [128].

Дещо менша роль судді у процедурі примирення сторін передбачена Кодексом адміністративного судочинства України. Так, у зазначеному процесі сторони можуть повністю або частково врегулювати спір на підставі взаємних поступок. При цьому, примирення сторін може стосуватися лише прав та

обов'язків сторін. Сторони можуть примиритися на умовах, які виходять за межі предмета спору, якщо такі умови примирення не порушують прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. Умови примирення не можуть суперечити закону або виходити за межі компетенції суб'єкта владних повноважень [98].

Умови примирення сторін затверджуються ухвалою суду. Разом з тим, суд вправі відмовити у затвердженні умов примирення якщо:

- 1) умови примирення суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб або є невиконуваними; або
- 2) одну зі сторін примирення представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Аналіз зазначених норм законодавства дозволяє дійти висновку про фактичне запровадження процедур медіації, де у ролі медіатора виступає суддя. Застосування такого підходу, на нашу думку, дозволить досягнути таких результатів: економія часу та коштів, мінімум формальних чинників та впливу держави, досягнення виключно самими сторонами взаємоприйняттого рішення, добровільність і неупередженість процедури, велика ймовірність добровільного виконання сторонами домовленостей, збереження партнерських взаємовідносин між сторонами. Завдяки застосуванню такої процедури створюється реальна можливість звільнення судів від навантаження у зв'язку з розглядом справ невеликої тяжкості, зосередження на більш серйозних справах і підвищення ефективності системи правосуддя в цілому [203].

При застосуванні такого підходу, на нашу думку, суддям необхідно використовувати інноваційні технології переговорів, націлені на прийняття креативних рішень сторонами, і не концентруватися тільки на їх правових та інших позиціях, максимально задовольняючи реальні інтереси та потреби всіх сторін. Важливим є те, що сторони самі знаходять шлях вирішення спору, а суддя тільки організовує процес переговорів, перефокусовує увагу сторін з позицій на інтереси, знімає психологічні, структурні та інші бар'єри, які перешкоджають прийняттю спільного рішення сторонами, сприяє

налагодженню діалогу та встановленню партнерських відносин між сторонами [203].

Таким чином, з метою успішного виконання завдань, що постають перед суддею, необхідно мати не тільки достатню кількість професійних знань, умінь і навичок, але й бути готовим до впливу широкого спектру психологічних чинників та володіти комунікативними навичками. Це зумовлене тим, що судова практика здійснюється в умовах безпосереднього спілкування та взаємодії з людьми, а отже, вимагає розуміння психологічних особливостей всіх процесуальних осіб, мотивів та змісту їхньої поведінки, взаємовідносин, щовиникають у процесі життєдіяльності. Тільки за допомогою психологічних знань суддя може реалізувати заходи щодо встановлення контакту та здійснення психологічного впливу, нейтралізації негативних чинників під час пошуку та оцінки процесуально значущих фактів, їх врахування при всебічному та об'єктивному судовому розгляді та врегулюванні спору [203].

Тому, психологія судової діяльності ґрунтується на вивченні як загально-психологічних, так і соціально-психологічних характеристик усіх учасників судового процесу, а також їх взаємин між собою [203].

Розглянувши різноманітні юридичні та психологічні джерела цього сектору [50; 121 та ін.], ми дійшли висновку, що інша форма використання спеціальних психологічних знань – **непроцесуальна**, є вельми обмеженою та замовчуваною в нормативних документах. Дослідники вказують лише на те, що непроцесуальні форми використання спеціальних знань зводяться до:

- довідково-консультативної діяльності психолога чи іншого спеціаліста при взаємодії з суб'єктами юрисдикційного процесу;
- проведення ревізійних чи аудиторських дій;
- участі суб'єктів спеціальних знань в оперативно-розшукових заходах;
- попередніх (тобто таких, що будуть потім перевірятися процесуально) досліджень матеріальних об'єктів спеціалістами й експертами;
- довідок щодо перевірок за криміналістичними обліками.

Акцентуємо увагу на тому, що на сьогодні непроцесуальна форма використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі достатньою мірою не врегульована. Особа, котра запрошується для виконання роботи у такій формі, процесуального статусу не має (процесуального статусу консультанта чи спеціаліста вона набуває лише у випадку процесуального залучення її до участі в юрисдикційному процесі).

Отже, у нашому дослідженні ми змушені аналізувати, перш за все, процесуальну форму використання спеціальних психологічних знань через те, що непроцесуальна форма майже не представлена у матеріалах для дослідницької роботи. Одна з причин того – найчастіше непроцесуальна форма використання спеціальних психологічних знань реалізується як усне надання інформації, на відміну від завжди письмової процесуальної.

Розглянемо детальніше складові юрисдикційного процесу, де відбувається використання спеціальних психологічних знань. Аналізуючи джерела, ми виходили з висновків фахівців [136; 139 та ін.] щодо того, що процесуальна форма має визначену *структуру* процесуальних проваджень, які є комплексом взаємозумовлених і взаємозалежних процесуальних дій. Зокрема, завдяки ним:

- утворюються процесуальні правовідносини;
- встановлюються обставини виникнення юридичної справи, доказуються зібрані щодо неї факти;
- оформлюється у процесуальних актах рішення;
- застосовуються заходи до виконання прийнятого рішення.

Ще одна складова юрисдикційного процесу – *процесуальні стадії*, тобто система взаємозалежних частин процесу, що складається з низки обґрунтованих послідовних юридичних дій, які характеризують динаміку розгляду порушеної юридичної справи і спрямовані на досягнення мети.

Слід відрізнити процесуальні стадії від *процесуального режиму*. Останній складається з системи принципів процесуального права, засобів і способів проведення юрисдикційного процесу, гарантії реалізації його результатів.

Викладене дозволяє дійти висновку: щоб ефективно діяла вся система

юридичної практики, необхідно, насамперед, забезпечити її внутрішню організацію – процесуальну форму використання спеціальних знань. На наш погляд, відома філософська думка про те, що форма є вираженням змісту, вони перебувають в нерозривній єдності і відображають дві взаємозалежні сторони буття, яскраво відображається саме у процесуальному ракурсі – тут форма перебуває в нерозривному зв'язку зі змістом. Вважаємо, що юрисдикційний процес і процесуальна форма обумовлюють існування один одного, оскільки відступ від процесуальної форми, згідно з чинним законодавством, вважається достатньою підставою для перегляду та скасування раніше прийнятого рішення або неприйняття документа (конституційного звернення, подання, позову, скарги тощо) до розгляду в процесуально установленому порядку.

Отже, ми вже виділили наступні складові процесуальної форми: дії, стадії, режим. Тепер перейдемо до аналізу векторів юрисдикційної діяльності, які визначають особливості форм використання спеціальних знань.

Так, *загальна правова форма діяльності*, на наш погляд, найбільш вдало характеризується як процесуальна організаційно-управлінська форма діяльності суб'єктів, що наділені відповідними повноваженнями. Така форма завжди передбачає здійснення юридично значущих дій (наприклад, розгляд кримінальних проваджень) у порядку, визначеному законом.

Зазначимо, що юридична сутність *правової форми діяльності держави* відрізняється від загального визначення правової форми діяльності. Зокрема, державний аспект завжди:

- ґрунтується суто на нормативно-правових актах;
- спричиняє певні правові наслідки.

В іншому ознаки збігаються. Виділимо наступні:

- правова форма діяльності передбачає процедурно обґрунтований розгляд юридичного факту (прийняття нормативно-правового акту, винесення вироку та ін.);

- використовує норми матеріального або процесуального права як спеціальний робочий інструментарій;

- здійснюється виключно уповноваженими на те суб'єктами (суддями, слідчими тощо);
- закріплюється в офіційних процесуальних документах (вироку, протоколі допиту, постанові про проведення обшуку та ін.) [85, с. 24];
- регламентує відносини системою норм процесуального права;
- використовує інструментарій відповідних юридичних технік (наприклад, проведення різного роду експертиз при розгляді кримінальних, цивільних і адміністративних справ).

Між тим, поняття «правові форми діяльності держави» є ширшим, ніж межі просто правової форми. Так, основними правовими формами діяльності держави є:

- правотворча;
- правозастосовна;
- правоохоронна;
- контрольно-наглядова.

У контексті нашого дослідження, *правотворча діяльність* – це правова форма діяльності держави, спрямована на офіційне встановлення (санкціонування) та зміну норм права компетентними органами. Суб'єкти такої правотворчості – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві органи влади і управління [195; 204; 248; 297 та ін.]. Використання спеціальних психологічних знань тут можливе при підготовці нормативно-правових актів

Правозастосовна діяльність – юридично цілісна, активна, творча сукупність дій з реалізації права, що здійснюється чітко регламентованими повноважними органами (посадовими особами) державної влади в рамках формально закріплених процедурно-процесуальних форм. Вона спрямована на оформлення, кваліфікування і вирішення конкретних життєвих випадків в суспільних правовідносинах, що підлягають регулюванню та віднесені законом до компетенції таких органів [22, с. 13].

Серед особливостей цієї форми відмітимо взаємодоповнюваність її

юридичного та фактичного змісту: забезпечуючи один одного, вони дозволяють злагоджено використовувати спеціальні психологічні знання як у дослідженні відповідних фактів, так і в нормативному регулюванні такого дослідження.

Наступна у переліку – *правоохоронна діяльність* як правова форма діяльності держави, спрямована на охорону суспільних відносин, урегульованих правом, захист особистості від правопорушень і притягнення винних до відповідальності. Оскільки діяльність будь-яких органів держави і держави в цілому передбачає здійснення правоохорони, можемо стверджувати, що:

- правоохоронна діяльність є різновидом правозастосовної діяльності;
- оскільки існують державні органи, для яких ця діяльність є основною (Прокуратура України, Національна поліція України, Служба безпеки України, а також митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи державної рибоохорони і державної лісової охорони), правоохоронну діяльність слід вважати особливою формою юрисдикційного процесу, який поєднує в собі як окремі складові й правоохоронну діяльність, й правозастосовну в цілому.

Виокремлюючи основне з багатьох тлумачень *контрольно-наглядової діяльності*, найбільш вдалим у контексті нашого дослідження вважаємо наступне: це нормативно-визначений перебіг процесу правозастосовної діяльності, який охоплює здійснення функцій держави компетентними суб'єктами контрольно-наглядової діяльності, спрямований на утвердження й гарантування режиму законності й правопорядку у різних сферах життєдіяльності держави шляхом видання конкретизованих індивідуальних актів або рішень відповідно до чинного законодавства [155; 166; 284]. Тобто, йдеться про юрисдикційний процес, який має на меті попередження та припинення правопорушень певними організаційно-правовими засобами.

Суб'єктами контрольно-наглядової діяльності можуть бути будь-які органи законодавчої, виконавчої і судової влади, однак при цьому вона провадиться як у різному обсязі, так і в різних питаннях і сферах правового

регулювання; спеціалізовані контрольні структури України – Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, прокуратура, Рахункова палата, аудиторські структури Національного банку України, податкова адміністрація та ін. [91, с. 33].

Оскільки юридичним результатом контрольно-наглядової діяльності є певний контрольно-правовий документ (рішення, постанова, подання, застереження, ухвала, повідомлення та ін.), спеціальні психологічні знання можуть застосовуватися в процесі підготовки документів констатуючого характеру щодо необхідності усунення виявлених правопорушень, при перевірці відповідності виконання й додержання підконтрольними суб'єктами правових розпоряджень.

Проаналізувавши правові реалії сьогодення, можемо стверджувати, що найбільш поширена юрисдикційна площина використання спеціальних психологічних знань – це *кримінальне судочинство* [135; 151 та ін.]. Так, під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень встановлюється, вивчається та оцінюється низка феноменів, які мають юридико-психологічну сутність: (мотив, мета, емоційний стан, особливості особистості, рівень інтелектуального розвитку тощо). Їх встановлення потребує застосування спеціальних психологічних знань для встановлення наявності особливого стану свідомості процесуальних осіб (найчастіше – обвинувачених та підсудних) чи відсутності такого стану. Оцінювання судом таких феноменів як юридичних фактів може мати вирішальне значення при прийнятті судового рішення.

Враховуючі викладене вище, ми порівняли процесуальні та непроцесуальні форми використання спеціальних знань (див. табл. 4.1.2).

**Наслідки використання процесуальних та непроцесуальних форм
використання спеціальних знань у юрисдикційному процесі**

Процесуальні форми	Непроцесуальні форми
висновок експерта	довідки
допит експерта і спеціаліста	консультації

Ми згодні з дослідники [250; 286; 290 та ін.], які вказують, що з перерахованих видів застосування спеціальних знань найбільшу доказову вагу має висновок експерта. За своїм змістом експертний висновок є науковим дослідженням факту, що має юридичне значення для винесення судового рішення. При цьому експерт надає наукове обґрунтування певного факту, а потім вже суб'єкти доказування – правове.

Історичний ракурс питання засвідчує, що ще на початку ХХ ст. виникла концепція обов'язкової сили експертного висновку, у межах якої було запропоновано вважати експерта **науковим суддею**. Ця концепція була у подальшому відкинута, оскільки вона фактично є рецидивом теорії формальної оцінки доказів, коли кожен із них наділявся «наперед передбаченою» силою [10, с. 54]. Адже для того, аби надати правове обґрунтування результатам експертизи, суб'єкт доказування виходить із його наукового обґрунтування. Проте через складність окремих методів експертних досліджень, процедурою та інструментарієм яких не володіють суб'єкти доказування, для правового обґрунтування рішення використовується лише підсумкова частина експертного висновку.

На наш погляд, використання спеціальних психологічних знань дозволяє забезпечити змагальність сторін обвинувачення і захисту щодо оцінювання фактів, які мають психологічний зміст, хоча можливості захисника при цьому є більш обмеженими (див. табл. 4.1.3).

Можливості використання висновку експерта

Захист	Обвинувачення
обмежені можливості надавати експертам матеріали справи	вільний доступ до надання матеріалів справи для експертизи
захисник може заявити клопотання про призначення експертизи, яке розглядається слідчим (суддею) і може бути відхилене	право призначення психологічної експертизи належить безпосередньо слідчому (судді)

Також, актуальною є проблема конкуренції результатів досліджень, які можуть визнаватись доказами у справі (висновок експерта, висновок спеціаліста, показання експерта та спеціаліста), одержаних від різних фахівців-психологів. Наприклад, судово-психологічну експертизу мають право проводити лише фахівці науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. Інші спеціалісти у сфері психології, не можуть запрошуватися для проведення експертних досліджень. Проведення цього виду експертного дослідження за разовими договорами на підприємницьких засадах також не можна назвати безперешкодним, оскільки на сьогодні в Україні не встановлено загальних ліцензійних умов до діяльності фахівців у сфері психології [178; 183 та ін.]. Тут ми бачимо ще один перспективний для наукових досліджень напрям.

Спираючись на вищевикладене, констатуємо, що на сьогодні доволі невизначено можна говорити про фахівця у сфері психології, який міг би бути спеціалістом в юрисдикційному процесі. Якщо допустити за обов'язкову умову лише наявність у такої особи вищої освіти за психологічними спеціальностями, то виходить, що це може бути будь-яка особа, яка працює на посаді «практичний психолог», або викладає навчальні дисципліни психологічного профілю, або надає психологічну допомогу на підприємницьких засадах, тощо.

Відповідно, на нашу думку, є сенс нормативно визначити, ким саме може

бути фахівець в сфері психології, який міг би бути спеціалістом і в юрисдикційному процесі. Детальніше на цьому ми зупинимося у наступних підрозділах нашої роботи. Поки що зазначимо, що існує актуальна проблема співставлення достовірності інколи суперечливих висновків експерта та показань спеціаліста, який не є штатним працівником науково-дослідної установи судових експертиз Міністерства юстиції України [243].

В таких ситуаціях, щоб надати оцінку суперечливим висновкам експерта та показанням спеціаліста, суддя має володіти спеціальними знаннями, що виходять за межі його компетенції і виступають науковим багажем окремого професійного напрямку. Відповідно, виникає необхідність звернутися до незалежного експерта, який запропонує відповідну оцінку. В іншому випадку, суддя оцінює одержані результати, покладаючись на свої знання та життєвий досвід.

Слід зазначити, що такий підхід є досить типовим. У психологічній літературі вказується на існування феномену «життєвої психології», завдяки якій будь-яка людина здатна інтерпретувати факти, що мають психологічний зміст, і така інтерпретація може бути цілком задовільною завдяки життєвій мудрості, розвиненій емпатії, психологічній спостережливості, тощо. Однак така «життєва психологія» навряд чи може допомогти при оцінці психодіагностичних даних, зміст яких визначають висновки судово-психологічної експертизи.

На вирішення цієї колізії, у юридичній літературі можна знайти вказівки про можливість запрошення судом консультанта-психолога. Однак така активність суду ставить під питання змагальність і рівність сторін у доказуванні фактів, які мають психологічний зміст. Особливо це стосується можливостей сторони захисту щодо доведення неналежності (недостовірності, некваліфікованості) висновку експерта, наданого під час досудового розслідування. Адже визнання судом неналежності проведеного експертом дослідження передбачає наведення певних аргументів [243], зокрема, обґрунтування хибності методології та процедури, неапробованості чи

нерелевантності методик, некваліфікованості в інтерпретації емпіричних даних. На такі помилки експерта міг би вказати інший фахівець у сфері психології, але правом його запрошення наділений лише суд.

Зазначене дозволяє стверджувати, що на сьогодні можливості сторін обвинувачення та захисту щодо оцінювання в суді фактів психологічного змісту є досить нерівними, а це не відповідає принципу змагальності у судочинстві [243]. Вирішення цієї проблеми можливе у двох взаємозалежних напрямках:

- виокремлення спеціального професійного статусу фахівця у сфері психології, який міг би бути спеціалістом в юрисдикційному процесі;
- підвищенні рівня освіченості суддів та інших суб'єктів доказування щодо методологічних питань судово-психологічної експертизи.

Вважаємо, що ці кроки дозволять збільшити конкуренцію між результатами професійної діяльності експертів-психологів, які можуть визнаватись доказами у справі. Також важливим у цьому напрямку видається формування судової практики, яка б включала обґрунтованість експертного висновку, його співвідношення з іншими доказами стосовно фактів, які мають психологічний зміст [244, с. 548].

Ми підтримуємо дослідників, які наголошують, що застосування психологічних знань дозволяє більш ефективно вирішувати завдання кримінального судочинства [36; 138; 148 та ін.]. У діяльності судових органів спеціальні психологічні знання реалізуються наступним чином:

- безпосередньо працівниками органів правосуддя, що дозволяє здійснити психодіагностику особистості, визначити особливості індивідуального підходу до людини та застосування найбільш відповідних ситуації методів і засобів психологічного впливу;
- опосередковано, сприяючи вирішенню на наукових засадах практичних завдань по протидії злочинності.

Однак самі органи й особи, які представляють правосуддя, не можуть використовувати повний спектр надбання і методів сучасної психологічної науки. Суб'єктивно-пізнавальний критерій диференціації форм використання

спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі дозволяє визначити коло осіб, обізнаних у психології, рівень їхньої компетентності, професіоналізму, здатності проводити психологічну експертизу, давати психологічну консультацію, виступати спеціалістами.

На основі вивчення сучасних джерел констатуємо, що на сьогодні в питанні про форми застосування спеціальних знань в юрисдикційному процесі єдності поглядів не досягнуто. Зібравши воедино точки зору з цього проводу [20; 161; 200; 217 та ін.], основні форми використання спеціальних знань ми представили у табл. 4.1.4.

Таблиця 4.1.4

Основні форми використання спеціальних знань

Без участі фахівця	За участю фахівця
безпосереднє застосування спеціальних знань самим суб'єктом юрисдикційного процесу	призначення експертиз та ревізій
використання консультаційної допомоги фахівця без його особистої участі в юрисдикційному процесі	участь фахівця в юрисдикційному процесі (консультанта в справі, спеціаліста, експерта)

Також наведемо різницю в ієрархічному значенні дослідницьких здобутків запрошених фахівців [78; 113; 280; 285 та ін.]. Так:

- експерт проводить дослідження і викладає свою позицію, думку з приводу конкретного об'єкта дослідження;
- спеціаліст роз'яснює питання та допомагає замовнику (слідчому, судді, адвокату) письмово викласти встановлені обставини і факти;
- спеціаліст, на відміну від експерта, позбавлений процесуальної самостійності і діє під контролем та за вказівкою повноважної особи чи органу; відповідно, його участь має похідний і допоміжний характер.

На нашу думку, окремого розгляду потребує питання про можливості

використання в юрисдикційному процесі висновків (результатів) поліграфного опитування процесуальних осіб. Незважаючи на популярність цього методу використання психологічних знань в роботі з персоналом, у наукових юридичних колах України дотепер зберігається упереджене, а часто й негативне ставлення до поліграфу та поліграфологічного тестування.

Між тим, проблема виявлення неправди існує, ймовірно, від самого початку взаємодії людей. Серед найперших спроб її виявлення за фізіологічними ознаками знаходимо спостереження за слиновиділенням (Стародавній Китай, середньовічні Англія та Іспанія), тремором рук (Африка), мімічними проявами (Спарта та Давній Рим), мануальний контроль пульсу (Давня Персія та Давня Греція) та ін.

Потреба у виявленні неправди в юрисдикційному процесі має не таку давню історію, оскільки вона виникла із появою самого судочинства. Перші науково обґрунтовані спроби інструментальної діагностики проявів стресу, які виникають внаслідок страху бути спійманим на брехні, датуються 1875-1877 рр., коли італійський фізіолог А. Моссо виявив залежність зміни частоти пульсу та артеріального тиску від стану страху, що виникає у підозрюваного. Приблизно в той же час власну методику виявлення обману запропонував Ч. Ломброзо: вже в 1890 р. він вимірював у підозрюваних кров'яний тиск під час їх допиту поліцією і стверджував, що може точно визначити, коли вони брешуть. Для цього Ч. Ломброзо використовував сфігмограф (медичний апарат для графічного відображення коливань артеріального тиску) та плетизмограф (медичний апарат для графічного відображення коливань кровонаповнення в різних частинах тіла). В 1902 р. результати використання сфігмографа були покладені в основу винесення виправдувального вироку чоловікові, який обвинувачувався у вчиненні вбивства.

В 1892 р. англійський кардіолог Дж. Мак-Кензі запровадив прилад для одночасного реєстрування змін артеріального та венозного тиску, трохи пізніше він увів у науковий лексикон термін «поліграф», описавши свій винахід у статті «The ink polygraph» (1908 р.). В 1920 р. Л. Кілер почав використовувати

поліграфне опитування при розкритті злочинів у департаменті поліції м. Берклі (Каліфорнія). Одержані результати мали такий успіх, що він полишив роботу в поліції та організував компанію по виробництву поліграфів (1928 р.) – приладів, які одночасно реєструють у людини дихання, відносний тиск крові та електричну активність шкіри. Зазначимо, що встановлені ним мінімальні технічні вимоги до цих приладів збереглися дотепер.

Першим поліграфологом на державній службі став Е. П. Коффі, який започаткував федеральну програму з питань дослідження можливостей застосування поліграфа органами державної влади [94, с. 60-62].

Ідея важливості виміру часу реакції при проведенні асоціативного експерименту проголошувалася швейцарським психіатром К. Юнгом та американським психологом Г. Мюнстенбергом, причому останній висловився за застосування гальванометра у поєднанні з асоціативним експериментом під час розслідування злочинів. Учень Г. Мюнстенберга американський психолог У. М. Марстон у 1913 р. у психологічній лабораторії Гарвардського університету розпочав дослідження у сфері детекції брехні, застосовуючи сфігмоманометр (засіб для вимірювання кров'яного тиску) для виявлення неправди. Він же започаткував введення до опитувальника контрольних (hot question) та емоційно нейтральних для опитуваної особи запитань. В 1924 р. результати проведеного У. М. Марстоном опитування підозрюваних у вчиненні злочину були вперше прийняті в якості доказів (Індіана, США) [94, с. 60-62].

В СРСР першою спробою інструментальної оцінки психологічного стресу вважається хронометрування реакцій опитуваних осіб під час асоціативного експерименту, проведене О. Р. Лурією в 1923-1927 рр. Науковцем було зафіксовано зростання часу реакції при відповіді на запитання, пов'язані зі складом злочину, що давало змогу робити висновок про обізнаність опитуваної особи з його деталями (т. зв. «винне знання»).

Починаючи з 30-х років ХХ ст., використання поліграфа утверджується в практиці правоохоронних органів різних країн світу. Він пройшов шлях від примітивного ртутного манометра до складних приладів, здатних реєструвати

до 20 різних показників. У 1968 р. на V щорічному семінарі в Кілерівському інституті поліграфології У. Дж. Янкі вніс пропозицію щодо комп'ютеризації поліграфів, а в 1974 р. зазначена ідея вже була реалізована в електронних поліграфах серії Polyscribe компанії Stolting [94, с. 60-62].

Безумовно, що батьківщиною впровадження поліграфу для потреб розкриття і розслідування злочинів стали США, де й здійснені перші кроки щодо нормативно-правового регулювання його застосування, зокрема, на рівні судових прецедентів. Але великі можливості цього приладу швидко зрозуміли й в багатьох інших країнах – Китай (1943 р.), Індія (1948 р.), Японія (1951 р.), Канада (50-ті рр. XX ст.), Ізраїль та Хорватія (1959 р.), Південна Корея (1960 р.), Польща (60-ті рр. XX ст.), Румунія (1974 р.), Сербія (1977 р.), Угорщина та Південно-Африканська Республіка (1978 р.), Чеська Республіка (1981 р.) [94, с. 60-62]. У теперішній час поліграф застосовується правоохоронними органами близько 70-ти країнах світу.

Запровадження інструментальної реєстрації змін фізіологічних показників опитуваної (допитуваної) особи дозволило надати об'єктивної форми суб'єктивному сприйняттю змін фізіологічних показників, яке має місце у побутовому спілкуванні людей. Подальший розвиток застосування поліграфного опитування стосується, переважно, не технічної його складової, а удосконалення самої процедури тестування, і насамкінець – розробки теоретико-методологічних засад поліграфології. Маємо досить типовий приклад індуктивного шляху розвитку науки – від часткового до загального.

При цьому сам поліграф залишається лише інструментом, за допомогою якого реєструються фізіологічні параметри, і в цьому сенсі його використання не потребує, на наше переконання, законодавчого закріплення, як на цьому наполягає юридична наукова спільнота⁴. Зміна показників поліграфа пов'язана з

⁴ За аналогією: в жодних інших видах судової експертизи інструментарій, що використовується експертами, нормативно не обумовлений (важливо лише, щоб він відповідав рівню сучасного розвитку певної науки), він обирається залежно від визначених завдань. Поліграфне дослідження проводиться виключно за згодою особи і не здатне спричинити жодної шкоди її здоров'ю.

коливанням рівня збудження нервової системи: брехня буде викликати більш високий рівень збудження, ніж повідомлення правди. Причиною цього може бути як відчуття провини, так і поява страху перед можливістю викриття брехні.

В основу діяльності поліграфа покладений психофізіологічний феномен, сутність якого полягає в тому, що запитання містить/не містить інформацію про події, що закарбувалися в свідомості людини та значущі для неї. Відповідно, воно викликає психофізіологічну реакцію, яка перевищує реакції на аналогічні стимули, котрі не мають зв'язку з певною подією.

Психофізіологічний феномен – невід'ємна складова людської психіки, яка спостерігається в багатьох інших ситуаціях та видах діяльності (наприклад, при виконанні завдань оператором технічних систем), і навіть при несвідомому (субсенсорному) сприйманні людиною значимих для неї стимулів. Такими стимулами можуть бути слова, малюнки, фотографії, предмети тощо в тих випадках, коли вони наділені якимись особливими характеристиками. Всі вони здатні викликати фізіологічні зміни, які можуть бути зареєстровані, виміряні та проаналізовані.

Отже, психофізіологічний механізм не залежить від свідомості людини і функціонує автономно, безвідносно її волі та бажання. При цьому для кожної людини зовнішні стимули ранжуються за рівнем їх суб'єктивної значимості.

Дослідники по-різному визначають провідне джерело виникнення психофізіологічного феномену – це може бути відповідна оперативна емоція, пам'ять на негативно забарвлену подію («знання винного»), увага, процеси переробки інформації тощо. Невинна людина не знає, яке з запитань є «гарячим», якою б наляканою та схвильованою вона не була, і на всі запитання стане реагувати рівномірно, тоді як винна – на критичне запитання проявить виражену фізіологічну реакцію.

Ще один підхід одержав назву «спрямованої актуалізації динамічних особистісних смислів свідомості», в його межах поліграфна перевірка становить собою процедуру ранжування стимулів. Наприклад, нейтральні за своїм сенсом слова, що позначають знаряддя вбивства (ніж, сокира, заточка,

викрутка) набувають у свідомості винного особистісного смислу. Відповідно, на дані слова проявляється комплекс виражених психофізіологічних реакцій, які діагностуються за допомогою поліграфа.

Принагідно зазначимо, що перспективними напрямками досліджень щодо виявлення приховуваної інформації у теперішній час вважається використання можливостей нейропсихології. Так, понад 40 років тому американськими дослідниками було експериментально доведено, що в центральній ланці психофізіологічного феномену – головному мозку існують специфіковані зони, де здійснюється диференціація значимих стимулів від незначимих. Якщо такі слова значимі, то проявляється збудження, яке реєструється електроенцефалографом та томографом (зміни дихання, діяльності серцево-судинної системи, біоелектричної активності мозку). Людина несвідомо реагує на суб'єктивно значимі для неї стимули. Іншими словами, детекція неправди може інструментально здійснюватися не лише за допомогою поліграфа, але й приладами, валідність яких не викликає сумнівів у невропатологів та нейропсихологів.

Таким чином, загальна характеристика форм використання спеціальних знань в юрисдикційному процесі може бути представлена наступними позиціями:

- процесуальна форма – це система однорідних психолого-юридичних засобів, дій та операцій, визначених законодавством і пропонованих учасникам юридичної діяльності для вирішення питань, що виникають у юридичному процесі;

- дотримання процесуальної форми суб'єктом юрисдикційної діяльності є проявом його належної професійно-правової та психологічної культури;

- цілями використання спеціальних знань є захист прав і законних інтересів осіб і організацій, що потерпілі від злочинів, захист особи від необґрунтованого обвинувачення, осуду, обмеження її прав і свобод;

- процесуальна форма має визначену структуру процесуальних проваджень, які є комплексом взаємозумовлених і взаємозалежних

процесуальних дій, стадій, режиму;

- непроцесуальна форма займає допоміжну позицію відносно процесуальної та має прояв у: довідково-консультативній діяльності, проведенні ревізійних чи аудиторських дій, довідок щодо перевірок за криміналістичними обліками тощо;

- у юрисдикційному процесі застосовуються як процесуальні (судова експертиза, допит експерта і спеціаліста), так і непроцесуальні форми – допомога психолога-консультанта;

- перспективними для наукового дослідження нам видаються питання визначення статусу та компетенцій психолога, який міг би бути фахівцем широкого профілю (експертом, спеціалістом, консультантом) в юрисдикційному процесі.

4.2. Судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі

Ми розглядаємо судово-психологічну експертизу як інститут юридичної психології, який, зазвичай, застосовується в кримінальному, цивільному і, рідше, в адміністративному провадженні. На основі вивчення джерел [83; 88; 116; 124; 144; 149 та ін.], ми згрупували найбільш поширені уявлення про об'єкт та предмет СПЕ в юрисдикційному процесі (див. табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1

Об'єкт та предмет СПЕ в юрисдикційному процесі

Об'єкт	Предмет
особистість, психологічний портрет й експертна оцінка якої важливі для встановлення істини	психічні процеси, стани, властивості особистості, її непатологічні психічні відхилення, які мають значення для встановлення істини
взаємодія особистості і досліджуваної ситуації	психічні особливості, що мають непатологічну природу у контексті межі психічної норми

Застосування СПЕ дозволяє уникнути помилкової ситуації, коли досліджуються лише окремі психічні процеси і стани, а не цілісна особистість, психічні властивості якої визначають своєрідне протікання психічних процесів і виникнення тих чи інших тимчасових психічних станів. На наш погляд, це необхідно для:

- всебічного осмислення та вивчення всієї психології особистості в цілому в доступних для експерта межах;
- вивчення детермінації психіки особистості зовнішніми причинами та як саме вони опосередковуються внутрішніми умовами;
- дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників психічної активності;
- розуміння характеру й особливостей тієї ситуації, в якій особистість перебувала та діяла.

Суддя, не володіючи спеціальними знаннями з психології, запрошує до участі в справі фахівця-психолога, висновок якого оцінюється нарівні з іншими доказами у справі. На підставі відповідних процесуальних документів, експерт (фахівець у галузі психології) проводить експертизу, що приймається судом. Він має право використовувати в ході дослідження лише ті методи, котрі були розроблені та апробовані, а також продовжують вдосконалюватися в процесі розвитку психологічної експертизи [145].

Серед форм спеціальних психологічних знань, СПЕ посідає центральне місце. Окрім того, її висновки відображають стан не лише сучасної психології, але й рівень юрисдикційного процесу: наскільки він «доріс» до сприйняття психології як самостійного юридико-психологічного інструментарію.

Дослідники вказують [72; 149; 176; 223 та ін.], що становлення судово-психологічної експертизи пов'язане з розвитком:

- експертизи як засобу доказування;
- психологічної науки як такої.

Щодо останнього зазначимо, що раніше судово-психологічна експертиза розглядалася як частина психіатричного дослідження чи як особливий вид в межах судово-психіатричної експертизи. Й досі, для пересічних громадян і

частини правоохоронців (на жаль!) часто немає різниці між психологічним та психіатричним. Така ситуація склалася у зв'язку з:

- частковим збігом предмету психології і психіатрії;
- недостатньою самостійністю психології на певному етапі її розвитку (зокрема, на радянських теренах психологія довгий час вважалася буржуазною наукою – з 1936 до 1960-80х рр.).

Процес розвитку судово-психологічної експертизи як самостійного виду судово-експертного дослідження тісно пов'язаний з розвитком юридичної психології. Ми умовно поділили цей процес на чотири етапи (див.табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2

Етапи розвитку юридичної психології

Етапи	Характеристика
I етап, кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.	перші спроби пов'язати психологію з юриспруденцією
II етап, від середини до кінця XIX ст.	домінування біоцентричних теорій детермінації злочинної поведінки; виокремлення кримінальної психології як науки
III етап, кінець XIX ст. – перша половина XX ст.	зацікавлення експериментальною психологією, зародження СПЕ
IV етап – з 60-х рр. XX ст. до нашого часу	офіційне визнання СПЕ як інструментарію в юрисдикційному процесі

Як свідчать наукові джерела [111; 156; 215; 292 та ін.], **перший етап** характеризується спробами виділення зв'язку між нормативно-правовим регулюванням та індивідуальними особливостями людини, характеризуються особливості допиту різних процесуальних осіб, аналізуються психологічні аспекти показань свідків.

Як і в будь-якому процесі становлення, спочатку було висунуто багато дискусійних чи просто ненаукових теорій та уявлень. Так, К. Лафатер започатковує вчення про фізіогноміку, сутність якого полягала в спробах визначити психічний стан і психічний тип людини за фізіологічними особливостями будови обличчя [145]. Це послужило основою для розвитку психодіагностики та застосування психологічної діагностики в судовій практиці.

Австрійський лікар і анатом Ф. Галь започаткував основи френології. Згідно цієї теорії, конфігурація кори головного мозку (опуклості та впуклості) людини визначає форму її черепа, оже, вивчення черепа дозволяє зробити припущення про певні здібності особистості. Йому належить малюнок своєрідної «карти» головного мозку, де за кожен властивість поведінки людини відповідала певна ділянка мозку.

На **другому етапі** становлення юридичної психології різноманітні спроби раннього виявлення схильності до злочинної поведінки поширилися настільки бурхливо, наскільки це не відбувалося до чи після цього етапу. Зокрема:

- засновник антропологічної школи Ч. Ломброзо висуває теорію «вродженого злочинця»: припущення, що до вчинення злочину людину спонукають певні вроджені атавістичні риси. Попри численну критику, поява теорії спричинила й позитивні наслідки: в кримінології вперше починають визнавати самостійним об'єктом вивчення особу правопорушника; був започаткований інститут словесного портрету;

- представник соціологічної школи Е. Дюркгейм аргументує, що спонукальними чинниками злочинної поведінки є виключно причини соціального характеру[147];

- англійський лікар і фізіолог В. Карпентер розвиває тезу про підсвідому роботу мозку, що послужила поштовхом для дослідження проблеми впливу психічних реакцій на фізіологічні функції організму [145];

- німецький вчений Г. Фехнер закладає початки психофізики. У своїй роботі «Елементи психофізики» він припускає детермінізм психічних явищ, що може бути виражений математично.

У 1898 р. Ганс Грос оприлюднює роботу «Кримінальна психологія», яка вважається першим систематизованим науковим джерелом з юридичної психології, тобто юридична психологія оформлюється як наука [12; 60; 158]. На допомогу спостереженню приходить експериментальний метод дослідження. Зокрема, В. Вундт започаткував застосування експериментального фізіологічного методу, за допомогою якого паралельно досліджувалися впливаючі стимули й психічні переживання.

На цьому етапі вперше починають говорити про судову психологію як науку. Про це свідчать роботи Д. Дриля «Психофізичні типи в їх співвідношенні зі злочинністю і її різновидами (окрема психологія злочинності)», «Злочинність і злочинці (кримінально-психологічні етюди)» [145]. Досягнення експериментальної психології вже використовуються в судовій практиці (зокрема, В. М. Бехтерєв та його учень А. Л. Щеглов). Зростає кількість наукових публікацій, відкриваються лабораторії, основне завдання яких – вивчення психології правопорушника, розробка практичних засобів застосування наукових знань у галузі психології.

Третій етап розвитку юридичної психології характеризується зростанням зацікавлення науковців до експериментальної психології. Зароджується новий вид експертного дослідження – судово-психологічна експертиза, здійснюються перші кроки з її використання для потреб правосуддя. Серед важливих подій відмітимо те, що у 1902 р. В. Штерн застосовує експеримент для дослідження достовірності показань свідків й приходить до висновку, що такі показання не є на 100% достовірними, оскільки завжди наявний фактор суб'єктивності сприйняття. В Росії перша спроба провести судово-психологічну експертизу в кримінальній справі мала місце ще в 1883 р.

Однак лише у 20-30 рр. XX ст. СПЕ поступово почали застосовувати в кримінальному судочинстві. У 1907 р., на основі досліджень

західноєвропейських вчених, О. Єлістратов та О. Завадський видають книгу «До питання про достовірність показань свідків (досліди А. Біне і В. Штерна)». У Харкові в 1929 р. виходить праця О. Брусиловського «Судово-психологічна експертиза. Її предмет, методика і межі», в якій надано опис перших спроб проведення СПЕ для потреб кримінального процесу.

У великих містах відкриваються спеціалізовані інститути, кабінети та лабораторії, де основна увага приділяється вивченню особистості злочинця, а також інших учасників кримінального процесу.

Активне захоплення СПЕ на ранніх етапах її розвитку призвело до максималізму у визначенні ролі судово-експертного дослідження [113; 292]. Вважалося, наприклад, що експерт-психолог не лише має право, але й повинен замінити ту чи іншу сторону в кримінальному процесі шляхом встановлення в судово-психологічному дослідженні наявності чи відсутності вини підсудного.

Окрім цього, розвиток психологічної науки, так само як і СПЕ, відставав від вимог юридичної практики. Це відображалося на якості і науковій обґрунтованості судово-психологічних досліджень. У зв'язку з цим, СПЕ набула статусу ненаукової та суб'єктивістської одиниці виміру.

Четвертий етап становлення юридичної психології характеризується поновленням уваги до СПЕ та запровадженням науково обґрунтованих методів дослідження в її межах. У 1968 р. прийнято Постанову Пленуму Верховного Суду СРСР «Про внесення доповнень до Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР №6 від 3 липня 1963 р. «Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх», в якій СПЕ офіційно визнана засобом доказування. Тобто, підтверджується доцільність запрошення до судового процесу спеціаліста в галузі психології як експерта у справах про злочини неповнолітніх з метою визначення:

- наявності/відсутності ознак розумової відсталості;
- здатності до усвідомлення (повного чи часткового) значення своїх дій і керування ними.

В 1980 р. Прокуратура СРСР ввела в дію методичний лист «Призначення і проведення судово-психологічної експертизи», який на довгі роки залишався базовим для застосування цього виду дослідження в кримінальному процесі [31, 30].

Отже, пройшовши всі етапи становлення разом із юридичною психологією, на чинному етапі розвитку СПЕ досягла рівня регламентованої законом діяльності експерта-психолога, до професійної оцінки якого суд звертається задля встановлення психологічних проявів людини. Одержані результати у формі висновку експерта стають одним із засобів доказування, що забезпечують встановлення об'єктивної істини у справі [109; 249; 250; 286 та ін.].

Підставою для проведення судової експертизи в нашій країні у теперішній час є «Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5).

Згідно п 1.1 «Інструкції», призначення судових експертиз та експертних досліджень здійснюються в межах законодавчого поля України, положення якого відображені в табл. 4.2.3.

Таблиця 4.2.3

Законодавче регулювання призначення СПЕ

Законодавчий акт	№ та назва ст., чинної на 2018 р.
Кримінальний процесуальний кодекс	Ст. 242 Підстави проведення експертизи
Цивільний процесуальний кодекс	Ст. 103 Призначення експертизи судом
Господарський процесуальний кодекс	Ст. 99 Призначення експертизи судом
Кодекс про адміністративні правопорушення	Ст. 273 Експерт

Кодекс адміністративного судочинства	Ст. 102 Призначення експертизи судом
Митний кодекс	Ст. 515 Експертиза та висновок експерта

Окрім того, призначення СПЕ регулюється положеннями законів України «Про судову експертизу», «Про виконавче провадження» та іншими нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності. Проаналізувавши зазначені нормативні положення, ми виокремили загальні підстави, на які спираються суб'єкти юрисдикційної діяльності щодо призначення СПЕ.

1. Суд призначає експертизу за сукупності таких умов:

- для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;
- надані висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності, або ж вони не надані взагалі.

2. У разі необхідності суд може призначити декілька експертиз, а також додаткову чи повторну експертизу.

3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою. У разі відсутності згоди, експерта чи експертну установу визначає суд.

4. Питання, стосовно яких має бути проведена призначена судом експертиза, визначаються судом.

5. Сторони мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їх думку, потребує висновку експерта.

6. Питання, які ставляться експерту, і його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта, який попередньо інформує про межі своєї компетентності.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що проведення СПЕ доцільне у всіх справах, сутністю яких є міжособистісні відносини. Сучасний стан розвитку психологічної науки дозволяє говорити про досить великі можливості цієї сфери прикладного використання психологічних знань.

Для з'ясування особливостей ставлення до феноменів психологічної природи юристами і психологами нами було проведене *емпіричне дослідження*, в основу якого покладене з'ясування відмінностей позицій представників юридичної та психологічної професійної спрямованості. Іншими словами, наскільки співпадають оцінки щодо психологічної значущості того чи іншого поведінкового прояву (правопорушення) у юристів та психологів?

Відповідь на це питання, на нашу думку, дозволяє аргументувати:

- актуальність СПЕ для сучасного юрисдикційного процесу;
- наявність/відсутність необхідності проведення СПЕ профільними експертами з психології, які володіють спеціальними психологічними знаннями, чи для отримання достовірних відповідей достатньо лише юридичних знань;
- рівень зацікавленості спеціалістів юридичного профілю у співпраці з психологами щодо спільного вирішення завдань юрисдикційного процесу.

В результаті вивчення та аналізу доступних психодіагностичних засобів ми дійшли висновку, що досліджувані нами параметри можуть бути виявлені за допомогою співставлення того, як різними фаховими групами респондентів інтерпретуються: 1) матеріал, що надається для проведення СПЕ, 2) отримані внаслідок проведення СПЕ висновки.

Для перевірки цього припущення ми запропонували оцінити ситуацію ДТП з тяжкими наслідками та необхідність визначення розміру моральної шкоди постраждалої особи (див. додаток Б). *Критерії оцінювання ситуації* респонденти визначали самостійно. Оцінювання доповнювалося спостереженням та бесідою, що дозволило ретельно проаналізувати вимірювані нами показники.

Узагальнення відповідей на запитання та діагностичний контент-аналіз полягав у тому, що ми здійснили вибірку всіх елементів контексту та порівняли результати представників двох вибірок.

Для дослідження нами було обрано дві групи респондентів загальною кількістю у 306 осіб, з них:

1) 154 студенти-бакалаври за спеціальністю «Психологія» Інституту права та психології Львівської політехніки, віком 19-21 рік;

2) 152 студенти-бакалаври за спеціальністю «Право» Інституту права та психології Львівської політехніки, віком 19-21 рік.

Відповіді респондентів не диференціювалися залежно від статі, враховуючи гендерний паритет у вибірках. Студентська аудиторія була запрошена до дослідження у зв'язку з вивченням можливостей підвищення ефективності навчального процесу відповідного сектору.

Аналіз одержаних відповідей та проведених з респондентами бесід дозволили узагальнити аргументацію (тенденції) обраних ними позицій та визначити відмінності між показниками вибірок. Отримані показники підтверджують, що майбутні психологи набагато глибше зрозуміли діагностичну ситуацію.

Зокрема, переважна частина психологів (87%) змогла запропонувати для оцінки наступні шість психологічних показників (усереднені дані):

- темп протікання психічних процесів у досліджуваних осіб;
- наявність підвищеної психічної виснажливості;
- особливості довірливої уваги (чи є увага постраждалої особи достатньою за обсягом та концентрацією, стійкою, добре розподіляється та переключається);
- продуктивність мнестичної діяльності (в межах норми чи ні);
- чи є мислення нормальним за темпом, логічним, цілеспрямованим, з орієнтацією на суттєві ознаки інформації, з продукцією адекватних асоціативних образів;
- рівень процесів узагальнення та абстрагування.

Відповіді другої вибірки, яку складали студенти-правники, суттєво відрізнялися. Критерії, якими оперували майбутні юристи, були представлені скоріше юридичною, ніж психологічною площиною, що не може вважатися достатнім для визначення моральної шкоди постраждалої особи. Зокрема, більшість респондентів-юристів (93%) запропонували наступне діагностичне поле з трьох складових (усереднені дані):

- ситуація ДТП є психотравмуючою;
- психотравмуючий характер ситуації обумовлений загрозою здоров'ю та соціальному благополуччю;
- безпосереднє переживання ДТП супроводжувалося інтенсивними емоціями (розгубленість, тривога, збудження).

Безумовно, що наведені правниками критерії – значущі, хоча їм і не притаманні ті тонкощі та відтінки, які відзначили респонденти попередньої вибірки, та які важливі при визначенні розміру моральної шкоди, понесеної потерпілим.

Після проведеного оцінювання респонденти виступили у ролі експертів щодо встановлення розміру заподіяної постраждалій особі моральної шкоди. При цьому представники вибірки за спеціальністю «Психологія» запропонували розмір покарання, що становить в середньому 217 неоподаткованих мінімумів доходів громадян; за спеціальністю «Право» – 201 неоподаткований мінімум. Це ілюструє, на нашу думку, різницю впливу систематизованої психологічної та правової освіти.

Для зручності ми представили результати проведеного діагностичного дослідження у табл. 4.2.4.

Таблиця 4.2.4

Порівняння результатів проведеного експертного оцінювання

	Психологи	Правники
Середній розмір визначеної моральної шкоди	217 НМДГ	201 НМДГ
Кількість оцінюваних	6 пунктів	3 пункти

критеріїв моральної шкоди		
Кількість спільних (співпадаючих з групою) відповідей	87%	93%

Проведені з респондентами бесіди дозволяють коментувати одержані результати наступним чином:

- студентам-юристам притаманний більш формальний підхід до перебігу юрисдикційного процесу, ніж студентам-психологам. Перші оцінюють сутність моральної шкоди в цілому, не заглиблюючись у деталі; другі схильні, скоріше, до деталізації самого феномену як психологічного, ніж до окреслення його матеріалізованої складової;

- аналіз емоційного компоненту одержаних результатів засвідчує, що респонденти обох вибірок більше зорієнтовані на врахування загальних правових принципів, ніж особливостей конкретних ситуацій взаємодії в діаді «правопорушник – потерпілий».

Під час бесід зі студентами було з'ясовано, що необхідною умовою бажання застосовувати у професійній діяльності і, навіть в модельованій навчальній ситуації, спеціальні психологічні знання (наприклад, призначати СПЕ) є правова поінформованість про механізми реалізації законодавчих положень.

Також проведені бесіди дозволили виявити загальну для всіх респондентів особливість: студенти схильні до активних проявів розвитку власної психологічної обізнаності, але в реальному професійному житті вони піддаються тиску соціально-психологічних чинників, що гальмують ці прояви. Наприклад, вважається допустимим ігнорування даних СПЕ за наявності прямих матеріальних доказів, які суперечать її результатам. При цьому вони називаються як один із вагомих доказів при прийнятті рішення суддею. Тобто, наявна проблема формальної декларованості необхідності застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі.

Тут маємо відзначити необхідність систематичного спонукання студентів до прагнення вдосконалити правову діяльність. Таке прагнення, на наш погляд, буде сприяти формуванню бажань свідомо розв'язувати професійні завдання на максимально ефективному, а не найпростішому (найбільш доступному) рівні. Відповідно, такий підхід формує рефлексивні риси особистості з високим рівнем домагань, що важливо для громадян сучасного українського суспільства [165, с. 124]. Відповідно, приділяючи увагу становленню особистості фахівця вже в процесі навчання у ВЗО, ми здатні суттєво вплинути на формування їх правової та громадянської активності.

В ході емпіричного дослідження нас також цікавила наявність у респондентів прагнення до поглиблення та розширення правових знань. Більшість опитаних обох вибірок висловили вербальну готовність до самовдосконалення (91% опитаних студентів-психологів та 89% студентів-правників) у процесі самоосвіти та спеціально організованого навчання.

Зазначимо, що це вельми втішні показники, оскільки для майбутніх психологів та юристів постійний саморозвиток є обов'язковою умовою ефективного виконання професійних функцій. Особливо враховуючи те, що наша держава сама по собі перебуває у стані постійного формування та витоку механізмів соціально-правової взаємодії.

Таким чином, судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі характеризується наступним:

- СПЕ формувалася та вдосконалювалася разом з розвитком юридичної психології – з кінця XVIII ст. й до нашого часу. Офіційне визнання вона отримала лише у 60-х рр. XX ст., до того часу на радянських теренах був тривалий період стагнації психологічної науки у зв'язку з законодавчим мораторієм на неї від 1936 р.;

- підставами для призначення СПЕ є «Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», вони здійснюються у порядку, визначеному Кримінальним процесуальним, Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами України, Кодексом

України про адміністративні правопорушення, Кодексом адміністративного судочинства України, Митним кодексом України, Законами України «Про судову експертизу», «Про виконавче провадження» та ін.;

- кваліфіковане проведення СПЕ може забезпечувати лише фахівець-психолог, який використовує в ході дослідження апробовані та верифіковані методи та методики;

- проведення СПЕ дозволяє уникнути помилкового трактування психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей процесуальної особи, розміру понесеної нею моральної шкоди тощо;

- студенти-психологи при опрацюванні тотожних ситуаційних завдань здатні до більш глибокого аналізу ситуації та мають вищий рівень рефлексії щодо інтенсивності переживань постраждалої особи, ніж студенти-юристи;

- майже всі (89-91%) опитані нами студенти висловлюють прагнення до самовдосконалення в площині професійної діяльності, зокрема, щодо застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі; втім, спроби конкретизації такого прагнення засвідчують, що воно є швидше декларованим, аніж реальним.

4.3. Психолог-консультант в юрисдикційному процесі

На сучасному етапі розвитку української держави складно собі уявити висококваліфіковане розслідування чи юрисдикційний процес у суді без застосування спеціальних психологічних знань. Ми підтримуємо дослідників, які стверджують [123; 288; 290 та ін.], що використання наукових досягнень психології сприяє більш якісному та ефективному правосуддю, зміцненню законності та правопорядку в нашій країні.

Питання щодо використання фахових знань психологів в якості консультанта в юрисдикційному процесі є надзвичайно актуальним й потребує подальшого вивчення з метою застосування в практичній діяльності. У статті

360 КПК України зазначено, що під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі їх спеціальних знань.

Доречність цього положення, окрім іншого, визначається й тим, що правопорушення, будучи актом свідомої, цілеспрямованої людської діяльності, так чи інакше зумовлене різноманітними особливостями осіб, які обирають саме антисоціальну форму поведінки [3, с. 13]. У зв'язку з цим, на нашу думку, отримання знань про особистість правопорушника, злочинця, характерних їх особливостей і якостей, складає обов'язкову передумову для застосування можливостей психолога-консультанта в будь-якому виді юрисдикційного процесу.

Психологічна консультація – це роз'яснення фахівцем психологічних сторін правопорушення, поведінки підсудного, потерпілого, свідка, позивача, відповідача й інших осіб, їхніх особистісних особливостей, а також сутності окремих психологічних теорій і підходів, що можуть бути застосовані на практиці. Психологічна консультація може бути як усною, так і письмовою. Остання, будучи належним чином оформлена, долучається до кримінальної справи як документ [123; 150].

На основі відповідних джерел та спираючись на здобутки судової практики [161; 187; 253 та ін.], ми склали перелік складових досудової практики, де участь психолога-консультанта була б корисною (див. табл. 4.3.1).

Отже, психологічна консультація може стати важливим і непересічним джерелом інформації для працівників правоохоронних органів стосовно розуміння поведінки і особистості злочинця, потерпілого, іншої процесуальної особи та слугує виробленню їх внутрішньої позиції (переконання).

**Складові досудової практики,
де можлива участь психолога-консультанта**

Чинники, що потребують психологічного аналізу:	Процесуальні дії, при підготовці до яких можлива участь консультанта
тлумачення змісту заяви або повідомлення про злочин	допит
характеристика особи заявника	допит
мотиви поведінки злочинців та їх жертв	допит, допит двох чи більше осіб
особливості вчинення злочину	огляд, відтворення обстановки і обставин події
особливості самого злочинця	допит, пред'явлення для впізнання

Психологічна консультація може мати процесуальний і непроцесуальний характер.

Непроцесуальна консультація – надається учасникам процесуальної діяльності (слідчим, адвокатам, позивачам тощо) і зводиться до роз'яснень психологічної науки і практики; вона може випереджати призначення психологічної експертизи і полягати у наданні допомоги зацікавленій особі у формулюванні питань для психолога-експерта, визначенні предмета психологічного дослідження тощо [12, с. 398].

Процесуальна психологічна консультація можлива на всіх стадіях процесу (досудового розслідування, судового розгляду, поновлення кримінального провадження, поновлення кримінального провадження у зв'язку зі знову відкритими обставинами). У цьому випадку вона повинна мати офіційний характер, даватися у письмовій формі на письмову вимогу органу дізнання, слідчого, адвоката, суду. А перелічені суб'єкти юрисдикційного

процесу, зі свого боку, надають для процесуальної консультації необхідну інформацію – матеріали провадження, документи, висновки експертиз тощо.

Висновок психолога-консультанта, на наш погляд, відіграє роль важливого доказу при обґрунтуванні сторонами своїх позицій, що допомагає отримати найбільш виважені результати; здатен внести необхідну ясність у обговорення дискусійних аспектів поведінки процесуальних осіб. Тому він може стати одним із базових аргументів для прийняття судового рішення.

Відповідно, психологічна консультація може стосуватися будь-яких аспектів взаємодії слідчого, особи, яка проводить дізнання, адвоката з іншими людьми або з продуктами діяльності цих людей:

- у першому випадку психологічний чинник присутній у «чистому вигляді» як психологічні особливості конкретної людини, які потрібно стимулювати з метою отримання інформації про злочин та особу (осіб), що його вчинила;

- у другому випадку – він трансформований у продукти діяльності, предмет злочинного посягання, засоби та знаряддя його здійснення [12, с. 400].

Ми підтримуємо дослідників, які вказують [187, с. 24; 217, с. 49; 229, с. 87 та ін.], що найбільш доцільною робота психолога-консультанта в суді є тоді, коли цей фахівець бере безпосередню участь у розгляді справ. Так, розповсюдженими формами його участі є констатація психологічного стану досліджуваних осіб. Зокрема, висновок психолога для суду корисний:

- під час розгляду спірних питань спілкування дитини з одним зі своїх батьків;

- в ситуаціях, коли потрібно визначити, з ким будуть проживати діти після оформлення розлучення їх батьками;

- при судовому розгляді майнових угод, коли виникає необхідність оцінки психологічного стану людини;

- в судовій практиці, коли необхідно упевнитися в адекватності чи неадекватності сприйняття та оцінювання людиною певних подій;

- при визначенні ступеня правдивості досліджуваних осіб, тощо.

Таким чином, врахування думки психолога-консультанта дає можливість розробити рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності:

- досудового та судового розгляду;
- самої культури судового засідання;
- виховного впливу на всіх його учасників.

Зазначимо, що у контексті нашого дослідження, ми розглядаємо психологічну консультацію як роз'яснення фахівцем психологічних аспектів правопорушення, поведінки підсудного, потерпілого, свідка, позивача, відповідача й інших осіб, їх особистісних особливостей, а також сутності окремих психологічних теорій та підходів, що можуть бути застосовані на практиці.

Порівняємо основні риси психологічної консультації процесуального та непроцесуального характеру (табл. 4.3.2).

Таблиця 4.3.2

Непроцесуальна та процесуальна психологічна консультація

	Непроцесуальна	Процесуальна
надається	учасникам процесуальної діяльності (слідчим, адвокатам, позивачам тощо)	є складовою психологічного інструментарію, що використовується в суді
форма	усне роз'яснення положень психологічної науки і практики	письмове роз'яснення психолога
полягає	у визначенні передумов призначення СПЕ, допомозі зацікавлених осіб у формулюванні питань для психолога-експерта	в аналізі впливу на поведінку перенесених психічних і соматичних захворювань, затримки розвитку, особливостей соціальної адаптованості
визначає	предмет психологічного дослідження	психологічні особливості досліджуваних осіб, можливі варіанти їх дій залежно від ситуації та її учасників

Тобто, психолог-консультант в юрисдикційному процесі здатний надати консультацію з таких питань:

- основні напрями та досягнення в галузі загальної, вікової, юридичної, соціальної психології;
- міжіндивідуальні психологічні відмінності, типологія осіб, специфічні прояви поведінки і діяльності окремих психологічних типів;
- вікові особливості психічного розвитку особи, зміни динаміки і темпу пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення і розвитку особи [39];
- психологічний зміст виконуваних людиною трудових операцій, можливі помилки на психологічному ґрунті, типологія таких помилок, взаємовплив особистісних і ергономічних чинників праці;
- окремі психологічні феномени, стани, процеси, їх наявність чи відсутність у ситуації вчинення злочину;
- рекомендації щодо засобів психологічного впливу на особу з метою встановлення психологічного контакту.

Відповідно, консультант-психолог аналізує інтелектуальні, емоційні та вольові особливості підсудного, потерпілого та інших учасників юрисдикційного процесу, сприяє формуванню адекватного уявлення про внутрішній світ досліджуваних осіб. Для можливості здійснення цього, професійним консультантом-психологом повинна виступати особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями, має вищу психологічну освіту або практичний досвід роботи у сфері психології, та яку в належній процесуальній формі запрошено судом до участі в розгляді кримінального провадження [9].

Зазначимо, що на теренах нашої країни й досі існує дещо скептичне ставлення до психологів. Часто їм відмовляють в тій повазі до їх професійних знань, з якою ставляться до представників більш традиційних та усталених професій, таких юрист чи економіст («Я сам не гірший психолог, ніж ота дівчина з дипломом»). Раніше ми вже зверталися до витоків такого ставлення. Додамо лише, що наслідком такого упередження є необхідність долати

негативні стереотипи щодо доцільності участі консультанта-психолога в юрисдикційному процесі та підвищена відповідальність щодо дотримання психологом вимог процесуальної коректності.

Ми вирішили перевірити, наскільки актуальними є ці негативні стереотипи у працівників сучасного українського суду. Це дозволить виявити ймовірність запрошення психолога як консультанта та ступінь впливу таких консультацій на формування внутрішнього переконання судді. Для вирішення такого завдання нами проведене емпіричне дослідження, яке складалося з трьох послідовних частин: 1) опитування суддів; 2) співставлення психологічних висновків суддів та психологів; 3) професійна рефлексія консультантів-психологів [41, с. 255].

У *першій частині* емпіричного дослідження було опитано 123 судді районних судів Львівської обл., віком 36-47 років, гендерне співвідношення респондентів приблизно однакове.

Обрання респондентами суддів було обумовлено тим, що вони, згідно Закону України «Про статус суддів» [206], є посадовими особами судової влади, які відповідно до Конституції України наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Законодавець вказує на те, що судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежними, підкоряються тільки законові і нікому не підзвітні. Суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої [206].

На наш погляд, авторитет судової влади в суспільстві, її ефективність багато в чому визначаються особистістю суддів: їх сприйняттям новітніх розробок у наукових галузях та готовністю до співпраці з відповідними спеціалістами у випадках, які цього потребують.

Відповідно, думка практикуючих суддів щодо питань, порушених у

нашому дослідженні, надзвичайно важлива. Їх відповіді значною мірою відображають сучасний стан ставлення до застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі України. Тобто, чи є в нашій державі психологія чинником впливу на загальний стан дотримання правових норм, які забезпечують права і свободи людини?

Також, ми сподівалися отримати дані, які дозволять запропонувати рекомендації щодо внесення корективів у навчальні плани ВЗО стосовно можливих небажаних наслідків розвитку юриста як професіонала (на основі проблемних аспектів розвитку особистості, виявлених у фахівців із досвідом роботи).

Ми запропонували суддям питання, розраховані на довільні висловлювання респондентів, які б засвідчували їх емоційне ставлення та професійні переконання щодо доцільності участі психолога-консультанта в юрисдикційному процесі:

- чи доцільна, на Ваш погляд, участь психолога-консультанта в юрисдикційному процесі?
- чи запрошували Ви психолога-консультанта для співпраці у межах професійних завдань, які Вам доводиться вирішувати?
- чи допомагають Вам спеціальні психологічні знання такого консультанта?
- якій саме формі надання результатів консультації Ви віддаєте перевагу (висновку, довідкам тощо)?

У ході проведеного опитування встановлено, що більшість суддів (61,0%) вважають за доцільне участь психолога-консультанта в юрисдикційному процесі та зверталися за такою консультацією, при цьому майже половина (42,5%) вказали, що думка психолога не співпадала з їх власними уявленнями.

Інші 39,0% у різних варіантах заявили, що участь психолога-консультанта в юрисдикційному процесі має виключно формальний характер та не несе практичної користі. Ми об'єднали отримані від них різні епітети у думку, що ця

частина респондентів вважає участь психолога-консультанта лише декорацією європейського зразку, що «не підігнана» під вітчизняні реалії.

З усіх форм використання спеціальних психологічних знань респонденти найбільшою мірою звертаються до СПЕ (48% опитаних). Ще 32,5% мають досвід консультування з психологом (усно у формі пояснень). Інші відповіли, що застосовують спеціальні психологічні знання самостійно.

Незважаючи на наявний скепсис частини респондентів щодо порушених в опитуванні проблем, можна зробити висновок про досить активне використання суддями спеціальних психологічних знань. Але при цьому постає тема двозначності високої їх впевненості стосовно своєї психологічної компетентності:

- з одного боку, вони мають можливість надати оцінку якості роботи психолога-консультанта;
- з іншого – переважна частина суддів вважає власну думку більш вагомою, ніж думку консультанта «зі сторони».

Відповідно, напрошується висновок про доцільність існування «третьої» особи, яка б вирішила таку суперечливість. Такою особою міг би стати штатний судовий психолог, про доцільність введення посади якого вже неодноразово йшлося у наукових публікаціях [280, с. 113; 288, с. 15; 301, с. 217 та ін.].

Друга частина емпіричного дослідження. На наступному етапі дослідження ми вирішили з'ясувати, чи насправді думка суддів щодо необхідності застосування спеціальних психологічних знань завжди є більш виваженою, ніж це стверджується науковцями у межах прикладної юридичної психології. Незважаючи на передбачуваний результат, нам видається суттєвою можливість врахування відповідей на це питання самих суддів.

Тому ми зібрали висновки/довідки психологів-консультантів у вже завершених кримінальних провадженнях упродовж останніх 10 років (таких знайшлося 18). Ці матеріали були трансформовані як підготовлені студентами-психологами ситуаційні завдання, що будуть обговорюватися на практичних заняттях.

Декларованою метою цієї частини нашого дослідження була оцінка суддями якості освіти своїх потенційних колег. Реальними (прихованими) цілями визначено:

- встановлення наявності/відсутності упередженості ставлення суддів стосовно залучення психолога-консультанта до юрисдикційного процесу;
- співставлення оцінки суддями «студентської творчості» з вагомістю наданої психологом консультації по вже завершених кримінальних провадженнях;
- зниження рівня суддівської упередженості щодо психологів-консультантів та підтвердження актуальності співпраці з носіями спеціальних психологічних знань як з колегами, котрі здатні позитивно впливати на ефективність перебігу юрисдикційного процесу.

Результати оцінки суддями вищезазначених ситуаційних завдань надані у табл. 4.3.3.

Таблиця 4.3.3

Співставлення висновків суддів та психологів-консультантів

Наявність/відсутність збігу висновків	Аргументи
48,8% респондентів визнали висновок психолога належним доказом	брак спеціальних психологічних знань, що не дозволяє повною мірою оцінити зміст констатуючої частини висновку
33,3% респондентів не погодилися висновком психолога	наявність у висновку помилкових та невиправданих оціночних суджень
17,9% респондентів погодилися з висновком психолога частково	обраний психологічний інструментарій є нерелевантним щодо поставлених завдань чи надлишковим

Отже, переважна частина (48,8%) суддів виявила неупередженість щодо результатів роботи психолога-консультанта в юрисдикційному процесі; третина (33,3%) – оцінила роботу психолога негативно, тобто завідомо заперечувала необхідність співпраці із ним; найменша частина (17,9%) – запропонували

інший підхід до відповіді на поставлені запитання. На наш погляд, така ситуація є доволі сприятливою, хоча й потребує певної корекції у бік збільшення довіри до психологів-консультантів як до носіїв спеціальних психологічних знань.

На *завершальному етапі* емпіричного дослідження ми довели одержані результати до респондентів, пояснивши при цьому сутність застосованого тактичного прийому виявлення їх ставлення до співпраці з психологами. Нас цікавила, передусім, реакція тих 33,3% суддів, які не погодилися з висновками психологів, незважаючи на вже доведену їх обґрунтованість.

Свої враження від того, що вони виявили тенденцію до завідомо упередженого ставлення до участі психолога-консультанта в юрисдикційному процесі, ця частина суддівської вибірки висловила наступним чином:

- посилялися на «несерйозність» наданих ситуаційних завдань і запевняли, що у разі реальної необхідності їх судження були б більш виваженими;
- наполягали на своїй позиції, згідно з якою у висновках дійсно були необґрунтовані судження, не оцінені судом належним чином;
- акцентували увагу на «ігровому» характері оцінювання, неповноті наданих матеріалів тощо;
- лише незначна частина цих респондентів (близько 7%) визнали факт своєї упередженості стосовно взаємодії з психологами у формі консультацій.

Безумовно, що специфіка діяльності в юридичній сфері (професія «людина – людина») потребує застосування психологічних знань, в тому числі – як спеціальних, на будь-яких рівнях юрисдикційного процесу, особливо в судовому розгляді. Разом з тим зазначимо, що виявлена тенденція до упередженості, окрім окреслених вище чинників, спричиняється не завжди достатнім професійним рівнем самих психологів. Такий висновок ми робимо на основі аналізу даних, отриманих при опитуванні 25 психологів, які мають досвід консультування в юрисдикційному процесі (вік – 32-54 роки, стаж професійної діяльності – не менше п'яти років).

Розглянемо такі результати більш детально.

Респондентам-психологам було запропоновано поділитися враженнями від:

- ставлення до себе як до професіонала з боку учасників процесу;
- можливості реального впливу суджень психолога на суддівське рішення;
- наявності спроб впливу на зміст висновку «третіх» сторін;
- визначеності процесуального статусу, прав та обов'язків психолога-консультанта в юрисдикційному процесі.

Перше, на що вказали респонденти, це сумніви щодо можливості неправильного застосування спеціальних психологічних знань суб'єктами процесуальних відносин. Окрім того, зацікавлені особи часто чекають від них порад стосовно ефективних засобів психологічного впливу на «протилежну сторону» чи на судовий процес в цілому.

Оскільки такі вимоги не завжди доречні, етичні, а то й просто протиправні, психолог змушений «маневрувати», аби не наразитися на небажані наслідки. Відповідно, на психологів-консультантів в юрисдикційному процесі одночасно тиснуть два чинники:

- недостатня повага до їх професійного рівня;
- неетичні вимоги надати ті самі спеціальні професійні знання, в повазі до яких їм відмовляють.

До чинників такого тиску опитані нами психологи-консультанти віднесли наступні:

- статусна залежність. Професійний імідж психолога залежить від оцінки його роботи у суді іншими учасниками юрисдикційного процесу. Тому, він змушений ставати перед вибором: погоджуватися з загальною думкою щодо висновків по справі, йти на поступки чи відстоювати свою точку зору, ризикуючи репутацією;

- моральна залежність. Психолог надає консультацію, результати якої можуть бути використані для обмеження прав інших осіб, що накладає на нього певну відповідальність;

- посадова залежність. Психолог в юрисдикційному процесі може відчувати тиск як з боку безпосереднього керівника, так і судді;
- вплив різних видів позапрофесійної взаємодії з учасниками юрисдикційного процесу (адвокати, прокурори, спеціалісти-експерти тощо).

Серед недоліків, які рефлексували у себе респонденти, було назване прагнення давати поради. Між тим, на думку фахівців [67, с. 50; 117, с. 69 та ін.], психологу в юрисдикційному процесі слід утримуватися від цього поза межами тих професійних завдань, для виконання яких його було запрошено.

Тобто, наші респонденти вказують на те, що постійно ризикують здійснити втручання в життя будь-якого учасника юрисдикційного процесу. Окрім загального етичного кодексу, тут присутній фактор потурання позиції неприйняття відповідальності за себе з боку осіб, які сподіваються перекласти її на психолога.

Відповідно, в юрисдикційному процесі психолог має лише висловити свою думку щодо ситуації, не нав'язуючи свого рішення. Між тим, висловлювання респондентів засвідчують, що інколи вони вдаються до самоствердження за рахунок інших осіб, наприклад, піддаються спокусі залякувати або безпідставно обнадіювати їх, відчуваючи себе господарем чужих емоцій. На наш погляд, така поведінка психолога не тільки не допомагає, але й всіляко шкодить його професійній діяльності, перетворюючись на основну мету. В юрисдикційному процесі подібне ще й загрожує небажаними рішенням щодо інших осіб.

Додамо, що частина опитаних нами (12%) вказала на особистісне неприйняття позиції законодавця щодо окремих непересічних подій. Наприклад, йдеться про заперечення відповідальності за перевищення меж необхідної оборони, тобто про переконаність у некоректності самого поняття «перевищення оборони» через уявлення про безумовну безневинність самооборони за будь-яких умов.

З одного боку, психолог-консультант має право на власну думку, з іншого, в юрисдикційному процесі першість належить позиції законодавця.

Категоричне неприйняття цінностей законодавчих норм заважає продуктивній праці. Відповідно, якщо взаємодія на умовах жорсткого дотримання норм чинного законодавства викликає роздратування консультанта – такому спеціалісту, на наш погляд, краще змінити сферу діяльності.

Загалом, підсумовуючи результати опитування респондентів-психологів зазначимо, що одним із основних чинників ефективності виконання ними своїх професійних обов'язків в юрисдикційному процесі виступає усвідомлення виключної важливості своєї ролі, навіть якщо цього не визнають оточуючі.

Таке розуміння надає можливість консультанту прийняти виважене рішення щодо продовження або припинення своєї діяльності. Також, на нашу думку, успішне вирішення професійно-етичних ситуацій залежить не лише від моральних якостей особистості та її професійного рівня, але й від способу та характеру вирішення психологом спірних ситуацій, аргументованості відстоювання своїх професійних висновків та прийняття необхідності пріоритету законодавчих норм стосовно провадження юрисдикційного процесу, навіть якщо це суперечить власним переживанням.

Таким чином, роль психолога-консультанта в юрисдикційному процесі, характеризуються наступним:

- доцільністю залучення даного фахівця до всіх етапів досудової практики: при розкритті і розслідуванні злочинів (аналіз змісту заяви і повідомлення, особи заявника, мотивів поведінки злочинців та їх жертв, особливостей вчинення злочинів, особливості самого злочинця); під час проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (допит, допит двох і більше осіб, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки і обставин події тощо);

- корисністю участі у судовій практиці: пояснення психологів-консультантів можуть стати важливим доказом, висвітлюючи різноманітні психологічні аспекти правопорушення, поведінки підсудного, потерпілого тощо;

- непевним авторитетом відносно інших спеціалістів через історично скептичне ставлення до психології на теренах пострадянських країн, де тривалий час існувала заборона на розвиток психологічної науки.

- результати нашого емпіричного дослідження (опитування суддів, співставлення психологічних уявлень суддів та психологів, професійна рефлексія психологів-консультантів) показали, що:

1) 61,3% опитаних суддів підтримують необхідність участі психолога-консультанта в юрисдикційному процесі, хоча 42,2% з них вказали, що не завжди згодні з думкою психолога. Найчастіше вони звертаються до такої форми психологічних знань як судово-психологічна експертиза, при цьому віддаючи пріоритет власним переконанням, а не одержаним від психолога висновкам;

2) співставлення суджень суддів та психологів-консультантів за вже завершеними кримінальними провадженнями засвідчує, що лише половина суддів виявляє неупередженість стосовно результатів роботи психологів-консультантів;

3) опитані нами психологи-консультанти вказали, що часто стикаються з несприйняттям своєї позиції та спонуканнями до «правильних» суджень. Вони вказали на хиткість свого становища в судовому процесі через статусну, моральну, адміністративну залежність від інших учасників юрисдикційного процесу. Також було виявлено наявність особистої незгоди психологів з декотрими законодавчими положеннями та дискомфорт, який супроводжує їх роботу у таких випадках.

4.4. Участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі

В умовах розбудови українського суспільства, трансформацій соціального та економічного розвитку, творення правової держави надзвичайно збільшується роль науки в усіх сферах життєдіяльності. Вона виступає

важливим засобом забезпечення економічного розвитку країни, приведення в дію ринкових механізмів та духовних резервів українського народу, активізації людського фактору [117].

Ми підтримуємо думки провідних вчених [1, с. 190; 148, с. 94; 245, с. 309 та ін.], які вказують на те, що значну роль у забезпеченні реформи правоохоронних органів, їх діяльності, пов'язаної із захистом інтересів і прав людини, а також у формуванні громадянського суспільства, розширенні демократичності процедури розслідування і судового розгляду кримінальних, цивільних і адміністративних справ відіграє співпраця з носіями спеціальних наукових знань.

Наголошуємо на цьому тому, що тільки юридична наука повністю забезпечити потрібними знаннями працівника-юриста не може. Таким чином, вона вимушена інтегруватися з іншими науками [117]. Щоб уможливити подальший розвиток суспільства, зміцнити й розширити його демократичний вектор, юридична наука має інтегруватися з низкою гуманітарних наук, які ми згрупували відносно їх соціальної спрямованості (див. табл. 4.4.1).

Таблиця 4.4.1

Вектори інтегрального наукового розвитку юридичної науки

	Для вдосконалення системи правоохоронних органів	Для підвищення правової культури в цілому
Доцільність інтеграції з:	філософією	етикою
	теорією управління	психологією
	соціологією	педагогікою
	політологією	медициною

Вважаємо, що інтеграційні процеси в межах юриспруденції посиляться, якщо:

- а) залучити знання інших, не юридичних наук до встановлення і розкриття сутності й форми виявлених правопорушень;
- б) виявлять закономірності сукупностей правопорушень як соціальних явищ;
- в) встановлювати шляхи впливу на негативні соціальні явища з метою їх нейтралізації або зниження поширеності.

Згідно з першоджерелами [14; 16; 25; 292 та ін.], психологічні науки інтегруються з юридичними для забезпечення всіх напрямів соціальних, економічних і політичних трансформацій в Україні. Проте, на наш погляд, найбільшого значення психологія набуває у сфері зміцнення законності та протидії правопорушенням.

Тобто, реформування діяльності правоохоронних органів, як і взагалі всього державного апарату, – це «інтелектуальна трансформація», пошук сучасних підходів до вирішення питань, що виникають, нове оцінювання подій та фактів, більш продумане призначення мір покарання, з урахуванням нинішніх умов соціального і суспільного життя та розвитку національного законодавства [117].

Вказані обставини означають, що процес реформування правоохоронної і судової діяльності потребує активного залучення суміжних з юридичними наук, в тому числі – психологічних. При цьому юридичні науки повинні відігравати роль базових для проведення структурних і функціональних змін, а психологічні науки стають інструментом для більш глибокого і повного вивчення:

- врегульованих правом соціально-психологічних явищ;
- психолого-правових характеристик суспільно-значущих подій;
- визначення тенденцій розвитку права у суспільстві;
- можливості корекції й управління соціальними змінами в країні в цілому.

На основі отриманих у попередніх підрозділах нашого дослідження даних, можемо стверджувати, що в юрисдикційному процесі великого значення

набувають психологія та психологічні знання. Беззаперечною є закономірність, згідно з якою злочинність має певні загальні ознаки, а кожний окремий злочин і правопорушення, наділені як загальними, так і специфічними ознаками, притаманними тільки даному окремому діянню. Саме в цих специфічних особливостях найбільш повною мірою виявляються психологічні властивості та якості людини, яка вчинила злочин/правопорушення.

Тут і постає необхідність участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі: виявлення психологічних особливостей злочину досягається завдяки психологічній підготовленості юридичного психолога. Акцентуємо увагу саме на профільній належності психолога до юриспруденції через специфічність поставлених перед ним професійних задач.

Науково-практичні узагальнення останніх років вказують на наявність цікавої тенденції [11; 15; 130; 148; 161 та ін.]: зі зростанням психологічної підготовленості, освіти і культури юристів більш глибоко усвідомлюється сенс залучення до юрисдикційного процесу професійних психологів. Інакше кажучи, чітко означився розвиток двох напрямів використання психологічного знання, а саме:

- безпосередньо самим юристом у процесі здійснення своїх повноважень;
- опосередковано, шляхом запрошення до участі в юрисдикційному процесі спеціаліста-психолога.

На нашу думку, така тенденція в юрисдикційному (адміністративному, цивільному, кримінальному) процесі не є специфічно юридичним явищем. Реалії сьогодення через різноманітні медіа вказують, що «психологізація» виступає своєрідним виявом більш загальної закономірності та виступає чинником «віяння часу», характерним для всієї науки і практики на сучасному етапі державного розвитку.

Безумовно, що процеси інтеграції та диференціації наукового знання, а також зростання загальної кількості інформації призвели до збільшення питомої ваги вузькоспеціалізованої інформації, яка потребує врахування. До того ж, така

інформація стає все складнішою і малодоступною через брак часу для більшості для практичних працівників.

Тому між наукою і практикою постає певний інформаційний бар'єр, котрий, на наш погляд, можна долати двома шляхами:

- за рахунок створення інформаційних підрозділів в установах, організаціях, на підприємствах (що нині стало нормою);
- шляхом залучення спеціалістів до сфери науки і техніки, які здатні забезпечити безпосереднє застосування наукових досягнень на виробництві чи у соціальній практиці [117], чим усунути відставання у впровадженні відповідних наукових досягнень.

Враховуючи, що ми розглядаємо участь психолога в юрисдикційному процесі, зазначимо наступне. Згідно з науковими джерелами [35, с. 604; 74, с. 39 та ін.], в юридичній практиці вживають терміни «експерт» і «спеціаліст», а види діяльності, які вони здійснюють, – «експертиза» й «участь спеціаліста». У теорії юрисдикційної діяльності обґрунтовують наявність ще й третьої форми використання спеціальних знань – консультації через залучення до кримінального, цивільного та адміністративного процесу консультанта визначеної спеціалізації.

При цьому терміни «експертиза» і «консультація» трактуються так само, як і в науковому значенні, а «участь спеціаліста» може розглядатися як своєрідна «розширена» консультація з одночасним наданням технічної допомоги у практичному застосуванні знань, що передаються у процесі безпосередньої взаємодії. У цілому ж, в юриспруденції, як і в інших сферах науки і практики, залучення спеціального знання потрібно, на нашу думку, визначати як використання методу експертних оцінок [117].

Ми вирішили ознайомитися з формами залучення психологічного знання до юрисдикційного процесу. На основі джерел [78, с. 67; 250, с. 88 та ін.] та проведеного раніше емпіричного дослідження ми переконалися, що метод експертних оцінок – другий, після СПЕ, до якого вдаються фахівці в галузі психології в юрисдикційному процесі. Тобто, за його допомогою та в поєднанні

з СПЕ здійснюється опосередковане і безпосереднє вивчення особистості правопорушника.

Метод експертних оцінок у контексті нашого дослідження може бути представлений двома формами:

- експертні оцінки щодо окремих аспектів психічної діяльності (її норми й патології) правопорушника;
- експертні оцінки ситуації правопорушення, психологічних спонукань, особливостей та станів психіки, що сприяють здійсненню правопорушень.

Практично участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі виглядає наступним чином. Виступаючи в ролі фахівця, психолог працює разом з працівником юстиції й під його керівництвом. Він оцінює психічний стан правопорушника, викриває симуляцію психічних захворювань і дефектів тощо, а також може надавати юристу рекомендації (виходячи з вікових і психологічних особливостей, стану здоров'я правопорушника тощо) щодо особливостей встановлення ефективного контакту та застосування відповідних методів психологічного впливу на правопорушника.

Спеціаліст-психолог також може рекомендувати працівникові ставити вимоги пред'явлення додаткових документів, звертати увагу на особливості, стосовно яких можна допитати свідків, викликати нових свідків, які допоможуть установити особистісні особливості правопорушника або особливості його поведінки в криміногенній ситуації.

Вивчивши думки провідних науковців [44, с. 35; 267, с. 98; 280, с. 134; 285 с. 6 та ін.], ми виділи ряд напрямів, в яких, на наш погляд, найбільш важлива участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі (див. табл. 4.4.2).

Між тим, вивчаючи матеріали судових проваджень та спілкуючись із правниками різних рівнів, ми весь час зустрічалися з, скоріше, «формально-паперовим» уявленням про участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі, ніж практично-дієвим. Хоча вважаємо, що ефективність діяльності з відправлення правосуддя істотно зросла б, якби учасники юрисдикційного процесу активно використовували психологічні знання.

Напрями участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі

Напрями	Зміст роботи
професійна психодіагностика	психологічне діагностування кандидатів на посади суддів і осіб, які претендують на зайняття інших посад державної служби в судовій системі
професійна психопрофілактика	психологічне забезпечення діяльності судді та працівників апарату суду, не пов'язаної безпосередньо з відправленням правосуддя
психологічне забезпечення діяльності по відправленню правосуддя	консультування працівників, вивчення соціально-психологічного клімату тощо

Для досягнення цієї мети ми можемо запропонувати перелік **рекомендацій** щодо:

- участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі;
- юрисдикційного процесу загалом.

Рекомендація 1. Спеціалісту-психологу доцільно спостерігати за поведінкою учасників процесу з метою окреслення коректної чи некоректної експресії мовлення та його невербального супроводження. Критерієм успіху тут має виступати не лише завершеність справи, але й рівень особистісного задоволення від роботи, який теж має аналізувати спеціаліст-психолог.

На основі цього можна проводити як групові заняття, так й індивідуальні консультації щодо опанування навичками рефлексії, позитивного мислення (наприклад, аналізуючи поведінку конкретної особи, визначати тактику більш ефективної комунікативної взаємодії [108; 238; 244]).

Рекомендація 2. Спеціаліст-психолог не має права робити висновки про правильність допиту неповнолітнього, допиту взагалі чи будь-якої іншої

процесуальної дії. Але він вправі звертати увагу учасників юрисдикційного процесу на їх психологічно недоцільну поведінку та пропонувати відповідні методи відпрацювання вмінь і навичок ефективної комунікації.

Рекомендація 3. Вітчизняне законодавство передбачає участь спеціаліста-психолога у провадженнях щодо неповнолітніх лише під час допиту. На нашу думку, неповнолітня особа потребує такого опікування при проведенні всіх процесуальних дій.

В повсякденному реальному житті, поза межами юрисдикційного процесу, батьки або опікуни супроводжують дитину в усіх ситуаціях офіційних контактів. Тому логічним є припущення, що в екстремальній ситуації такий супровід є необхідним апріорі. Юрисдикційний процес – безумовно екстремальна ситуація, в якій спеціаліст-психолог має виступати заспокійливо-застережною інстанцією, що має процесуальні можливості захисту неповнолітнього від психотравмуючих впливів. Зокрема, йдеться про попередження психологічної шкоди (психологічної травми), яка може виникнути внаслідок юридичних відносин – так званої «номогенії» (від гр. *nomos* закон + *gennaio* породжую) [37, с. 174].

Узагальнимо основні види використання знань спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі (див. табл. 4.4.3).

Таблиця 4.4.3

**Види використання знань
спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі**

Механізми взаємодії	Зміст роботи
сприяння	виявлення і закріплення доказів
звернення уваги	на психологічно значущі обставини
надання пояснень	зі спеціальних питань, що виникають при проведенні процесуальних дій

Одним із найважливіших завдань юрисдикційного процесу, у вирішенні якого суттєву роль може відігравати участь спеціаліста-психолога, є діагностика

і нейтралізація брехливих та помилкових свідчень.

При цьому слід враховувати, що мотиви повідомлення неправдивої інформації досить різноманітні: страх викриття (для свідків і потерпілих – певних непорядних вчинків і особливостей віктимної поведінки); страх осуду членів референтної групи через специфічне розуміння «зрадництва»; страх помсти з боку злочинців; бажання приховати компрометуючі факти або інтимні сторони власного життя; явна або прихована антипатія до працівників чи правоохоронних органів загалом. Окрема категорія – акцентуйовані та психопатизовані, інтелектуально незрілі та інфантильні особи. Мотивами надання неправдивих свідчень тут можуть бути: компенсація комплексу неповноцінності, прагнення до самоствердження, впевненість у своїй «винятковості», негативізм або підвищений рівень навіюваності.

Неправдиві показання зумовлюються також: бажанням уникнути можливих негативних наслідків для себе та своїх близьких; впевненістю у неможливості розкриття злочину та покарання винних; характером взаємин із обвинувачуваним або потерпілим (образа, суперництво, помста, родинні, дружні або ворожі відносини); співчуття до обвинувачуваного та його родини; ставлення до взаємодії зі слідчим/суддею як обтяжливого обов'язку, небажаної процедури, пов'язаної лише з втратою часу, судовою тяганиною; релігійні і національні почуття, кругова порука; несприятлива процесуальна обстановка, зокрема, некоректна поведінка слідчого/судді тощо.

Значною мірою виникнення негативних мотивів спричиняється чинниками об'єктивного та суб'єктивного характеру. До перших належать, насамперед, несприятлива процесуальна обстановка та тиск (умовляння, підкуп, шантаж, погрози) зацікавлених осіб; до других – негативна спрямованість особистості, її низький морально-правовий розвиток, правова непоінформованість, тощо.

При визначенні витоків надання неправдивих свідчень слідчому/судді слід враховувати, що процес сприйняття міг відбуватися в критичних для людини ситуаціях та супроводжуватися своєрідною сукупністю інтенсивних емоційних

реакцій напруженості і розгубленості: людина перебуває в стані напруженості, але при цьому всі її психічні процеси немов би загальмовані (астенічна форма реагування, що супроводжується моторикою за збудливим або гальмівним типом). За такого варіанту перебігу подій увага особи прикована лише до джерела небезпеки, відповідно, знижується повнота й точність адекватності оцінки ситуації в цілому.

Як засвідчує проведене нами узагальнення, ознаками мовної (вербальної) поведінки, за допомогою яких оцінюється неправдивість показань, можуть бути:

- їх невідповідність вже встановленим та підтвердженим доказам;
- схематизм відповідей, відсутність подробиць викладення;
- вживання невластивих допитуваному мовленнєвих форм (невідповідність особистості та її мовлення), а також суджень, що проголошувалися іншими особами;
- «забування» обставин, які суб'єкт повинен напевне пам'ятати (з урахуванням його вікових, мнемічних, професійних особливостей);
- дезадаптивні форми поведінки, що виникають у зв'язку з уточнюючими питаннями чи пред'явленням доказів.

Як відомо, людина здатна набагато краще контролювати своє мовлення, ніж рухи тіла. При цьому всі жести можна поділити на три групи: 1) ілюструючі (illustrators) – супроводжують мовлення та підтверджують (підсилюють) сказане; 2) емблематичні (emblems, shrugs) – символічні, жести, що передають невпевненість, сумнів; 3) маніпулятивні (manipulators) – функціонально невиправдане торкання рукою певної частини тіла, почухування чи потирання. Встановлені наступні закономірності: при виголошенні неправдивих повідомлень зменшується кількість ілюструючих і збільшується кількість емблематичних жестів; кількість маніпулятивних жестів залишається незмінною.

Неправда як умисне спотворення істини з психологічної точки зору є свідомим і цілеспрямованим продуктом мисленнєвої діяльності. Відповідно, у

свідомості особи, яка надає неправдиві показання, немов би співіснує два варіанти ситуації: справжній і вигаданий («легенда»). Як показують дослідження фізіологів, «ситуація правди» не просто залишається в пам'яті, але й домінує над «ситуацією неправди»: реальні події завжди відображаються в свідомості більш чітко, ніж вигадані. Більше того, неправдивому суб'єктові доводиться здійснювати набагато більше мисленнєвих операцій, фіксуючи увагу і пам'ять на правді та неправді. Від цього порушується внутрішня гармонія особистості та підвищується рівень її напруженості. Тому особа, яка висловлює неправдиві свідчення, знаходиться в «зоні ризику» обмовок та проговорів, що полегшує викриття неправди.

З часом особа дедалі більше буде заплутуватися в своїй фальсифікації, прагнучи переконати слідчого/суддю в істинності наданої інформації. Таке прагнення доцільно підтримувати – накопичення неправди полегшує її викриття. Важливо лише перевершити допитуваного в ступені рефлексії, зрозуміти послідовність його міркувань і результат, до якого він прагне, після чого пред'явити серію уточнюючих запитань, котрі стосуються хибної інформації. Чим більш послідовними будуть запитань слідчого/судді, тим більш ефективним стане застосування методу розгортання неправди.

Окрім зазначено, в наукових джерелах з юридичної психології описані й інші методичні прийоми викриття неправди, зокрема, метод повторного допиту (повторної постановки запитань, але у трохи іншому контексті), метод формування перебільшеного уявлення про поінформованість слідчого/судді, метод постановки непрямих запитань, метод стимулювання позитивних якостей допитуваного та метод використання його «слабких місць» (завищеної самооцінки, тривожності, емоційної нестійкості, зниженого рівня інтелектуального розвитку), метод групового допиту. Всі вони не суперечать чинному кримінально-процесуальному законодавству, оскільки не порушують загальні права особи, а стосуються лише особливостей комунікативної поведінки з метою викриття брехні та обману.

Як зазначалося вище, одним із напрямів діяльності спеціаліста-психолога

є профілактика психоемоційної напруженості. Психоемоційна напруженість – психічний стан, що виникає за наявності внутрішньоособистісного протиріччя, яке сприймається людиною як значуща для неї проблема та спричиняє сукупність свідомих зусиль та/чи неусвідомлених захисних механізмів, спрямованих на її нейтралізацію. Найбільш типовими причинами виникнення психоемоційної напруженості у суб'єктів юрисдикційного процесу, на нашу думку, є:

- 1) ставлення до окремих об'єктів та ситуації вчинення правопорушення/злочину в цілому, оцінка та прогнозування розвитку подій;
- 2) когнітивні репрезентації, тобто особливості розуміння значення ситуацій комунікативної взаємодії;
- 3) зіткнення інтересів учасників з вимогами реальної ситуації.

Детермінанти психоемоційної напруженості, на нашу думку, представлені взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають її подоланню. До зовнішніх детермінант належать: обмежені терміни вирішення ситуації; невідповідність наявних засобів ступеню складності завдання та його передбачуваності; наявність ризику для здоров'я, а за певних умов – і для життя людини; протистояння оточення, створення ним перешкод при розслідуванні правопорушень/злочинів чи судовому розгляді; несприятливий збіг обставин та ін.

Внутрішні детермінанти представлені на двох рівнях: індивідуально-психологічному та соціально-психологічному.

В якості індивідуально-психологічних чинників можуть бути виділені, на нашу думку, наступні: обмеженість особистісних можливостей працівника, що призводить до стресу, фрустраційних станів, психічних травм, депресій; відчуття власного безсилля, усвідомлення неможливості подолання складної ситуації; складність процес пошуку найкращого рішення (оптимального варіанту з числа наявних); боротьба мотивів («хочу і можу», «бажаю і повинен»); психічна перевантаженість, виснаженість, брак емоційно-вольової готовності до дій; негативні психічні стани (невпевненість у собі, психологічна

неготовність, пригніченість, апатія тощо); функціональна неготовність до реалізації мети (недостатність знань, умінь, навичок).

Серед соціально-психологічних чинників можна виокремити: надходження великої кількості інформації одночасно з необхідністю її ретельної перевірки на достовірність; суперечливі вимоги керівництва; висока відповідальність за кінцевий результат («тягар відповідальності»).

Високий рівень психоемоційної напруженості у працівника може мати місце і через травматичний характер професійної діяльності, пов'язаний із загрозою для власного життя, життя його рідних, близьких і колег по службі. Навіть нейтральні за змістом процесуальні дії наповнені психічною напруженістю і містять ризик «психологічного вибуху», що може перерости в найгостріше протистояння.

Психологічна готовність до подолання психоемоційної напруженості дозволяє працівникові виявляти: витривалість до тиску осіб, які намагаються впливати на перебіг юрисдикційного процесу; стійкість в процесі конфліктної взаємодії з особами, які порушили закон; самоконтролі і самовладання в провокаційних ситуаціях; уміння приймати адекватні рішення в екстремальних умовах. Як бачимо, загалом така готовність сприяє збереженню психічного і фізичного здоров'я особи, позитивно впливає на ефективність професійної діяльності.

Психоемоційна напруженість – одна з найбільш вагомих характеристик загального функціонального стану працівника та рівня його працездатності. Функціональний (психофізіологічний) стан здатен або ж забезпечити ефективну діяльність, або ж серйозно цьому перешкоджати. Отже, функціональний стан чинить безпосередній вплив на ефективність діяльності і виступає як інтегральний показник психоемоційної напруженості.

Виділяють наступні різновиди функціональних станів:

- активація психіки (глибокий сон – поверхневий сон – дрімота – пробудження – пасивне неспання – активне неспання – емоційне збудження – надзбудження);

- працездатність – монотонія – стомленість;
- розслаблення – спокій – емоційний стрес – психічне напруження.

Загалом умови, що здатні спричинити психоемоційну напруженість в юрисдикційній діяльності, характеризуються:

- новизною, незвичністю, раптовістю виникнення;
- складністю завдання, дефіцитом часу, прискоренням темпу дій або монотонністю, невизначеністю ситуації;
- конфліктністю (наявністю перешкод з боку інших осіб).

Тривала психоемоційна напруженість породжує специфічні форми трансформації особистості. Перша з них проявляється як замкненість, уособленість, відчуження, відчуття власної неспроможності, невпевненість, психастенічність і шизоїдність; друга – як підвищена афективність, чутливість, дратівливість; третя – як заперечення наявності конфліктів, невиправданий оптимізм та надмірна комунікабельність; четверта – як невротична декомпенсація. Окрім того, відбувається перебудова системи мотивів: мотиви досягнення витісняються мотивами уникнення або самозбереження.

Тривале перебування працівника у стані психоемоційної напруженості призводить до формування «синдрому професійного вигорання» [165; 189], тобто механізму психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій при впливові психотравмуючих подій. Цей синдром характерний для всіх представників професій типу «людина – людина», в тому числі – в юрисдикційному процесі, він становить собою певну чотирьох-вимірну конструкцію [165; 189]:

- емоційне виснаження – зниження емоційного тону та втрата інтересу до оточуючого світу, або ж надмірна емоційність, агресивні реакції (спалахи гніву);
- деперсоналізація – деформації в відносинах;
- редукція особистісних досягнень, пов'язану з усвідомленням обмеженості своїх можливостей;
- залежність від психоактивних хімічних речовин (алкоголізм,

тютюнопаління), спричинена втомою, порушеннями сну, дратівливістю.

У законодавчому полі України положення щодо участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі регулюються нормами, перелік яких ми надаємо у табл. 4.4.4.

Як бачимо, законодавець майже в усіх випадках прямо вказує на участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі. Лише в КУпАП замість «спеціаліст» міститься поняття «експерт», хоча регуляторна функція ст. 273 враховує позицію не лише експерта, а й спеціаліста.

Таблиця 4.4.4

**Законодавче регулювання участі спеціаліста-психолога
в юрисдикційному процесі**

Нормативно-правовий документ	Стаття (чинність станом на 2018 р.)
Кримінальний процесуальний кодекс	Ст. 71 – Спеціаліст
Цивільний процесуальний кодекс	Ст. 74 – Спеціаліст
Господарський процесуальний кодекс	Ст. 71 – Спеціаліст
Кодекс адміністративного судочинства	Ст. 70 – Спеціаліст
Митний кодекс	Ст. 327 – Залучення спеціалістів та експертів для участі у здійсненні митного контролю
Закон України «Про виконавче провадження»	Ст. 14 – Учасники виконавчого провадження та особи, які залучаються до проведення виконавчих дій

Розглянемо детальніше, у чому полягає різниця між поняттями «експерт» та «спеціаліст». На основі аналізу наукових першоджерел [15; 116; 146; 280 та ін.] та висвітлених нами раніше особливостей проведення експертизи в юрисдикційному процесі, можемо відмежовувати проведення експертизи від участі спеціаліста за наступними ознаками:

- процесуальні функції: експерт має здобувати нову інформацію (докази) в ході дослідження, спеціаліст – допомагає в здійсненні конкретної процесуальної

дії, надає інформацію довідкового чи емпіричного характеру, що не потребує проведення дослідження;

- спеціаліст не проводить спеціального дослідження, спрямованого на встановлення нових фактів, до цього не відомих суду;

- результатом діяльності експерта є надання висновку, який є джерелом доказів, а результати діяльності спеціаліста доказового значення не мають та не закріплюються в окремому документі – висновку спеціаліста (хоча пояснення спеціаліста довідкового чи емпіричного характеру, які надаються в письмовій формі, мають доказове значення і можуть використовуватися судом як доказ).

Тобто, спеціаліст-психолог в юрисдикційному процесі є суб'єктом процесуальної діяльності, який володіє певною процесуальною правосуб'єктністю та виконує на основі своїх професійних знань офіційну функцію допомоги і сприяння слідчому та суду під їх керівництвом і контролем. В юрисдикційному процесі можуть виникати питання, вирішення яких через їх вузьку спеціалізацію і неправовий характер знаходиться поза межами компетенції слідчого або судді. У таких випадках запрошуються інші особи, які володіють спеціальними знаннями, достатніми для кваліфікованого розв'язання виниклої проблеми: експерти, спеціалісти, консультанти.

Найбільш нормативно деталізовано представлена участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі у КПК України. Так, передбачена можливість залучення спеціалістів під час досудового розслідування – при пред'явленні особи для впізнання (ст. 228), обшуку (ст. 236), огляді (ст. 237), слідчому експерименті (ст. 240), отриманні зразків для експертизи (ст. 245), огляді і виїмки кореспонденції (ст. 262), дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів (ст. 266), а також під час судового провадження – для дослідження речових доказів (ст. 357), документів (ст. 358), звуко- і відеозаписів (ст. 359), огляду місця події (ст. 361).

У всіх зазначених нормах вказано, що завданням спеціаліста є допомога в збиранні та дослідженні доказів, а також, що крім відображення в протоколах процесуальних дій процедури й результатів роботи спеціаліста, він може давати

письмові пояснення, які є додатками до протоколів (ст. 105 КПК України) [128]. В протоколі фіксуються наочні, очевидні дані, що сприймали всі учасники слідчих дій. Відповідно, на нашу думку, в поясненнях доцільно вказувати не тільки особливості використання технічних засобів, але й умовиводи спеціаліста, винесені за результатами попередніх досліджень, зроблених на місці проведення слідчої дії.

Отже, виходячи із загального змісту участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі, визначимо **чинники**, які характеризують його процесуальне положення:

- володіння спеціальними знаннями у галузі психології (теоретичної та практичної);
- офіційність діяльності спеціаліста;
- похідний характер правосуб'єктності спеціаліста від компетенції слідчого і суду і прийняття ними процесуальних рішень;
- виконання спеціалістом специфічних, допоміжних функцій забезпечення кримінального судочинства.

Також, спираючись на наукові публікації, визначимо основні **функції** спеціаліста-психолога [153, с. 130; 259, с. 226; 281, с. 69]:

- брати участь у процесуальних діях;
- використовувати свої спеціальні знання і навички для допомоги слідчому і суду у виявленні, закріпленні та вилученні доказів;
- звертати увагу слідчого і суду на обставини, пов'язані з виявленням і закріпленням доказів;
- давати показання з приводу спеціальних питань, що виникають під час проведення процесуальних дій.

На основі викладеного констатуємо достатньо широкі можливості участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі. Також важливою у цьому контексті є норма ст. 360 КПК України – «Консультації та роз'яснення спеціаліста», згідно з якою спеціаліст дає усні консультації або письмові пояснення при дослідженні доказів в суді.

В ході емпіричного дослідження, основні результати якого ми представили раніше, респонденти – судді та психологи – вказували, що усні пояснення, рекомендації спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі можуть застосовуватись при:

- вирішення питань про призначення судових експертиз;
- формулюванні запитань експерту;
- пошуку можливостей використання певних технічних засобів для виявлення слідів злочину.

На наш погляд, допомога спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі може використовуватися для оцінки висновків судових експертів, оскільки встановлення ступеня наукової обґрунтованості проведених досліджень потребує спеціальних знань. Хоча, зазначимо, що ні письмові, ні усні роз'яснення спеціаліста законом не відносяться до джерел доказів (ч. 8 ст. 95 КПК України). При цьому ст. 71 КПК України прямо не передбачає необхідності виклику до суду спеціаліста-психолога, однак і не містить обмежень із приводу того, яких саме спеціалістів можна викликати. Тому, в разі виклику до суду спеціаліста-психолога, слід керуватися загальними нормами, що передбачають участь спеціаліста в юрисдикційному процесі.

Отже, спеціаліст-психолог **має право** [265]:

- ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду;
- користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням;
- звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;
- знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;
- одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

- заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

Окрім прав, до спеціаліста-психолога висуваються й певні зобов'язання:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади;
- виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань;
- не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків;
- заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК України [148, ст. 69].

Отже, КПК не обмежує кола процесуальних дій, у провадженні яких може брати участь спеціаліст-психолог в юрисдикційному процесі. Він залучається у випадках, коли є необхідність використати спеціальні психологічні знання та вміння при провадженні процесуальної дії. Відповідно, участь спеціаліста-психолога має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що є значною мірою результатом діяльності правопорушника [148, ст. 69]. Останні можуть піддаватися психологічному аналізу, адже в такій діяльності відображаються індивідуальні особливості суб'єкта і суб'єктивної сторони злочинного діяння.

Спеціаліст-психолог може надати допомогу у:

- висуненні версій з приводу механізму і суб'єктів вчинення злочину;
- встановленні психологічного контакту з підозрюваними, обвинуваченими, свідками, потерпілими;
- застосуванні психологічних засобів впливу на допитувану особу;
- встановленні окремих якостей і психологічних особливостей досліджуваних осіб.

Вивчаючи матеріали кримінальних проваджень та аналізуючи різні етапи підготовчих досудових дій, ми дійшли до висновку, що на сьогодні існує певна нормативно-процесуальна дилема. Вона полягає у відсутності відповіді на майже шекспірівське питання: «Залучати чи не залучати спеціаліста-психолога?». Тобто, як саме слід розмежувати випадки, коли для вирішення питань, що виникають в юрисдикційному процесі, цілком достатні психологічні знання, якими володіють правники, а коли відповіді на ці питання вимагають спеціальних психологічних знань, якими володіють тільки спеціалісти-психологи?

На нашу думку, вирішення означеної дилеми потребує врахування наступних обставин:

- власних можливостей осіб, які ведуть юрисдикційний процес, самостійно вирішувати питання, що вимагають психологічних знань, на базі своїх професійних пізнань та досвіду;
- можливостей, якими володіє спеціаліст-психолог і які можна використовувати в юрисдикційній діяльності.

Проте, акцентуємо увагу на тому, що спеціальні психологічні знання не можна ідентифікувати з професійними знаннями слідчого, судді, прокурора, оскільки психологи та юристи невіддільні від базової науки свого фаху (психологічної та юридичної). Однією з основних проблем у контексті нашого дослідження вважаємо те, що на шляху до запрошення спеціаліста-психолога в юрисдикційний процес часто стає низький рівень психологічної підготовленості юристів, що не дозволяє їм оцінити можливості спеціальних психологічних знань. Такий висновок ми робимо як на основі узагальнення відповідних джерел [161; 164; 167 та ін.], так і завдяки результатам проведеного емпіричного дослідження.

Таким чином, участь спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі характеризуються:

- фактором «психологізації» юридичної науки як показником сучасного розвитку юрисдикційного процесу;

- використанням психологічних методів при наданні експертних оцінок;
 - роботою під керівництвом працівника юстиції;
 - необхідністю підвищення ефективності взаємодії психологів та юристів,
- для чого нами запропоновані відповідні рекомендації: 1) створення матеріально-технічних засад та надання психологу необхідних організаційно-правових повноважень для проведення тренінгових занять із суб'єктами юрисдикційного процесу для підвищення їх психологічної компетентності та корекції похибок у професійній взаємодії; 2) обов'язковість здійснення психологічного супроводження неповнолітніх осіб на всіх етапах юрисдикційного процесу;
- нормативно-процесуальною дилемою щодо запрошення спеціаліста-психолога до участі в юрисдикційному процесі.

Висновки до розділу 4

Таким чином, характеристика процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі дозволяє стверджувати, що наявна система організаційно-правових та нормативно-методичних регуляторних механізмів участі психолога не є досконалою, що потребує вжиття відповідних заходів.

На основі проведеного теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження ми дійшли наступних висновків:

- 1) процесуальна форма використання спеціальних психологічних знань — це нормативна система однорідних психолого-юридичних засобів, дій та операцій, які виступають одним із регуляторних механізмів провадження юрисдикційного процесу. Основними цілями її застосування слід вважати: захист прав і законних інтересів осіб і організацій, які потерпіли від злочинів, захист особи від необґрунтованого обвинувачення, обмеження її прав і свобод;
- 2) непроцесуальна форма виконує допоміжні функції і представлена

довідково-консультативною діяльністю психолога. У юрисдикційному процесі використовуються, переважно, процесуальні форми у вигляді СПЕ, висновку експерта, допиту експерта і спеціаліста;

3) СПЕ надає можливість уникнути помилкового трактування особливостей особистості та психічного стану, в якому вона перебувала в досліджуваній ситуації, тощо. Інститут СПЕ має спільне коріння з розвитком юридичної психології ще з кінця XVIII ст. У її становленні за радянських часів була пауза через законодавчий мораторій на психологічну науку (1936 р.), проте на сьогодні – це могутній інструмент реалізації спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі. Законодавство України регулює призначення СПЕ цілою низкою різних нормативних актів в майже усіх сферах юрисдикційного процесу – від кримінального до цивільного;

4) узагальнення результатів емпіричного дослідження щодо визначення психологічної складової в контексті певного правопорушення психологами та юристами дозволяє стверджувати, що уявлення студентів-психологів більш повні та різнобічні, ніж у студентів-правників. Також, виявлений вищий рівень емпатійності при визначенні розміру моральної шкоди потерпілого. Було підтверджено гіпотезу про формальність ставлення майбутніх юристів до застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі;

5) доцільно запрошувати психолога-консультанта в юрисдикційний процес на всіх етапах досудової та судової практики, що на сьогодні відсутнє через недоліки процесуального регламентування та недовіру до професіоналізму психологів взагалі;

6) зіставлення професійної рефлексії суддів та консультантів-психологів засвідчує, що більшість опитаних суддів позитивно ставляться до залучення спеціальних психологічних знань. Проте, в практичній площині неупередженість притаманна лише 49% респондентів суддівської вибірки. Респонденти-психологи додають до зазначеного вказівку на амбівалентність сприйняття їх фахової спроможності: високі вимоги поєднуються з низьким рівнем поваги до якості їх роботи.

РОЗДІЛ 5.

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ОКРЕМИХ ВИДАХ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі, на наш погляд, базується на психолого-правовому аналізі системи психологічної та правової інформації. У разі встановлення значущості психологічних показників для розуміння сутності вчиненого діяння, правова інформація використовується для підтвердження/спростування факту наявності або відсутності правопорушення.

Тобто, психолого-правовий аналіз сприяє виявленню невідповідності між психологічними показниками та їх правовим трактуванням, що дозволяє висунути обґрунтовані оперативно-розшукові та слідчі версії про можливі способи вчинення того чи іншого виду злочинів. Різні відхилення можуть вказувати на ознаки можливих правопорушень.

Виділення в процесі аналізу різних груп психолого-правових цінностей дозволяє, на нашу думку, ще на початковому етапі визначити правові об'єкти, що вимагають першочергової уваги в контексті виявлення ознак протиправних діянь. Вважаємо, що початкові дані, отримані в ході психолого-правового аналізу, повинні бути в подальшому перевірені за допомогою спеціальних психологічних методів і засобів або процесуальних дій. Це дозволить конкретизувати зміст протиправних дій й коло осіб, підозрюваних у їх вчиненні.

5.1. Використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі

Згідно наукових першоджерел [12; 19; 31; 111; 115; 123; 292 та ін.], корисність і доцільність практичного застосування в кримінальному процесі

спеціальних психологічних знань стала очевидною з кінця XIX ст. На той час набуло поширення проведення психологічної експертизи, яка виступала основним, а часто й єдиним засобом використання досягнень психологічної науки.

Доволі іронічним тут є те, що за понад 100 років незмінним у сенсі нашого дослідження залишився факт: наявність скептичного ставлення значної частини юристів до психологів та результатів їх праці. На нашу думку, «корінь зла» тут у суб'єктивності ставлення суспільства до психологічних явищ: кожна людина інтерпретує їх по-своєму, й інші погляди часто вважаються помилковими.

Перше задокументоване використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі на теренах нашої країни представлене роботою В. М. Бехтерева «Психіка і життя» (1902 р.), в якій він проаналізував можливості експериментального психологічного вивчення особистості та особливостей злочинців. Представлені результати спонукали до утворення спеціальної комісії для вироблення програми експериментального дослідження злочинності і злочинів у суспільстві. Трохи згодом, у 1907 р. був створений Психоневрологічний інститут, в навчальній програмі якого був передбачений курс судової психології.

Ми вважаємо важливим той факт, що досліджуючи особливості показань свідків-дітей, вчені початку минулого століття велике значення надавали початковому опитуванню очевидця, тобто, ще до визначення його процесуального статусу як свідка. Такий підхід ґрунтувався на переконанні: чим пізніше особа допитується з приводу того, що сталося, тим більш її показання перетворюються не в пригадування баченого, а в спогади про надані раніше показання [60; 86; 103; 109; 130 та ін.].

На наш погляд, такі побоювання були досить перебільшуваними, особливо у роботі з неповнолітніми свідками (але не підозрюваними!). Вивчення кримінальних справ спонукає нас вважати, що повторювати (заучувати напам'ять) надані показання схильні лише злочинці. Свідки ж,

навпаки, часто мимовільно, домислюють картину у прагненні надати допомогу.

Радянська ера в нашій країні законодавчо окреслила використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі в ст. 67 КПК України від 22 травня 1922 р. Стаття передбачала обов'язковий виклик експертів для визначення психічного стану обвинуваченого або свідка в тих випадках, коли у суду або слідчого з цього приводу виникали сумніви. Таке ж положення містилося і в ст. 63 КПК України від 15 лютого 1923 р. [4, с. 607]. Через два роки (1925 р.) в Москві був відкритий Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця – перший у світі спеціалізований заклад даного напрямку; його філіали організовані в усіх великих містах СРСР.

Поступово використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі ставало популярним у Європі. В зарубіжному кримінальному процесі дослідники також «робили ставку» на встановлення ступеня достовірності показань. Зокрема, розвивалися такі напрями:

- методологія і методики проведення судово-психологічних експертиз;
- вивчення особистості учасників кримінального процесу, зокрема, психологічних особливостей обвинувачених, свідків, потерпілих.

Проаналізовані нами джерела свідчать про те, що перші збірки висновків зарубіжних експертів-психологів з подібної тематики з'явилися на початку ХХ ст. (Штерн В. «Психологія показань свідків», «Свідчення юних свідків у справах про статеві злочини», Марбе К. «Психолог як судовий експерт в кримінальному та цивільному процесі»).

У попередніх розділах дослідження ми вже розглядали основні етапи розвитку використання спеціальних психологічних знань в історичному ракурсі. Тому зараз приділимо увагу сучасному стану речей.

Так, 18.02. 2013 р. Міністерство юстиції України затвердило роз'яснення під назвою «Використання спеціальних знань відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України» [42]. У вказаному документі визначено, що цей процесуальний закон докорінно змінює систему кримінального судочинства України та може стати орієнтиром подальшого

реформування правової системи в частині процесуального законодавства, системи правоохоронних органів, судів та інших сфер суспільних відносин. На меті ставиться досягнення найефективнішого забезпечення захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина [42].

У контексті нашого дослідження це цікаво тим, що зазначений документ змінив орієнтири стосовно використання спеціальних психологічних знань. Зокрема, висновки по справі на основі спеціальних психологічних знань з боку обізнаних осіб розглядаються на сьогодні як джерело доказу, тобто, це надає сторонам кримінального провадження значно ширших можливостей застосування інституту судової експертизи в кримінальному процесі.

Також, згідно з чинним КПК, експерта, у тому числі експерта-психолога, може залучати як сторона обвинувачення, так і сторона захисту. Відповідно, законодавець позитивно, на нашу думку, вплинув на реалізацію одного з загальних принципів сучасного кримінального процесу – змагальності сторін. Що, у свою чергу, гарантує рівні права сторонам кримінального провадження у зверненні до використання спеціальних психологічних знань як доказу в кримінальному процесі (наприклад, надання висновку експерта-психолога).

Аналізуючи законодавчі новели, констатуємо, що згідно ст. 242 КПК, використання спеціальних психологічних знань у вигляді експертизи проводиться за зверненням сторони кримінального провадження (не лише за дорученням слідчого судді чи суду, як це було раніше). А згідно зі ст. 243 КПК передбачено, що сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Тобто, сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК). Вважаємо, що це значний крок у напрямі захисту прав потерпілих осіб.

Разом із тим, експерт-психолог може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та в порядку, передбачених ст. 244 КПК, що також відображає:

- з одного боку, розширення можливостей захисту своїх прав всіма сторонами кримінального процесу;
- з іншого боку, підвищення уваги до значущості ролі використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі взагалі.

Відповідно, під час кримінального процесу в якості доказу може бути надано одночасно два висновки, виконані різними експертами-психологами з одних й тих питань (зі сторони обвинувачення та зі сторони захисту). На нашу думку, це максимально сприяє виваженому розгляду справи та винесенню обґрунтованого рішення щодо доленосних для зацікавлених осіб рішень.

Зазначимо також, що чинний КПК України передбачає навіть такі способи додержання меж об'єктивності, як опитування запрошених сторонами експертів-психологів щодо питань, відповіді на які можуть бути корисні для протилежної сторони кримінального процесу, ніж та сторона, яка запросила цих експертів. Таким чином, на наш погляд, забезпечується повнота дослідження усіх матеріальних об'єктів, психологічних явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи.

Продовжуючи аналізувати можливості використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі, бачимо, що визначення поняття висновку експерта та його змісту в КПК України регулюється наступним чином:

- у ст. 101 КПК встановлено, що висновок експерта (відповідно, й психолога-експерта з його спеціальними психологічними знаннями) – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки. А також, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка запросила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи;

- у ст. 102 КПК міститься перелік основних складових змісту висновку експерта, серед яких у п. 6 зазначено, що у висновку повинно бути викладено докладний опис проведених досліджень, тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка.

Отже, суд оцінює два висновки з аналогічних питань, представлені

різними експертами, що можуть бути подані як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. Відповідно, у разі їх розходження, оцінка коректності і релевантності застосованих експертом методів матиме вирішальне значення для врахування та покладення результатів експертизи в основу рішення.

Також, вартим особливої уваги нам видається те, що чинним КПК України скасовано дослідчу перевірку матеріалів про вчинення злочину. Це прискорило можливість використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі, оскільки, наприклад, у попередньому КПК підставою проведення експертизи була постанова органу дізнання та слідчого, яка виносилась після порушення кримінальної справи. На сьогодні використання спеціальних знань у кримінальному процесі у вигляді судової експертизи може бути здійснено одразу ж після внесення інформації про кримінальне правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань.

Також, згідно ч. 2 ст. 332 КПК України, суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі чи експертам незалежно від наявності клопотання сторін кримінального провадження або потерпілого. Це особливо актуально у випадках, коли суду надані декілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності.

Звернемо увагу, що з 15 березня 2018 р. вступили в силу зміни до КПК України в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 [128]. Відповідно, будь-яку експертизу, в тому числі судово-психологічну, призначатиме слідчий суддя, але тільки в межах кримінального провадження, тобто лише після реєстрації повідомлення про кримінальне правопорушення. Відтепер слідчий суддя самостійно визначає експерта або експертну установу для проведення експертизи (ст. 244 КПК України).

Були внесені зміни до:

- змісту клопотання про використання спеціальних психологічних знань у вигляді проведення психологічної експертизи;
- підстав задоволення слідчим суддею клопотання про проведення

психологічної експертизи.

Також, введено нову підставу для доручення судом проведення експертизи, незалежно від наявності клопотання сторони захисту у кримінальному провадженні або від сторони потерпілого (доповнено п. 3 ст. 332 КПК України). У випадках, коли слідчий звертається до слідчого судді з клопотанням про призначення експертизи, воно розглядається негайно.

Отже, на сьогодні суду надано можливість призначити навіть повторну експертизу. На наш погляд, «слабким місцем» залишається те, що не визначено, які саме питання повинні бути вирішені експертом взагалі та експертом-психологом, зокрема. Ймовірно, суд має відштовхуватися від об'єктів, які підлягають дослідженню, проте, визначати ці об'єкти має, знов таки, сам психолог. На сьогодні такі об'єкти визначає суд, хоча від зміни експертного завдання та вихідних даних залежать результати, які будуть отримані експертом.

Зазначимо, що важливість повторної експертизи підкреслюється у ст. 4 Закону України «Про судову експертизу». Зокрема, стаття містить посилання на те, що правильність висновку судового експерта забезпечується можливістю призначення повторної експертизи, яка доручається іншому експерту, експертам⁵.

Аналізуючи викладене, констатуємо, що на сьогодні використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі спирається на визначення мети та особливостей проведення первинної, додаткової та повторної експертизи. Незважаючи на таке різнобарв'я, вважаємо, що дотримання цих нормативів має значення для реалізації принципів судово-експертної діяльності – законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження.

Також привертає увагу й те, що чинний КПК передбачає можливість проведення експертизи, у тому числі психологічної, не тільки одним, але декількома експертами. Позитивні моменти очевидні: надається можливість

⁵ Призначення повторної експертизи передбачено в інших процесуальних кодексах: ст. 150 ЦПК, ст. 85 КАС, ст. 42 ГПК.

перевірки та співставлення отриманих результатів. Проте, чимало й сумнівних аспектів. Зокрема:

- законом не врегульовано статус (ієрархія, компетенція, відповідальність тощо) кожного експерта;
- не визначено межі окремих повноважень експертів;
- відсутній чіткий (навіть, жодний) порядок організації проведення таких експертиз;
- не передбачені випадки складання експертами спільного чи окремих висновків;
- відсутні норми для врегулювання можливостей вирішення експертних завдань, для яких необхідне залучення експертів з різних галузей знань (комплексна експертиза).

На наш погляд, остання ситуація значуща у випадках необхідності проведення окремих ґрунтовних досліджень та для підвищення ефективності використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі.

Таким, що потребує доопрацювання, нам видається й питання єдиного підходу до нормативного розуміння суті спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі. Дослідниками було, навіть, подано на законодавчий розгляд відповідний проект Закону №3679 від 22.11.2013 р. про доповнення частини 1 ст. 3 КПК України (щодо визначення поняття «спеціальні знання»).

Вказаним законопроектом пропонувалося визначити, що спеціальні знання – це система незагальновідомих, незагальнодоступних, науково обґрунтованих і практично апробованих знань, теоретично і прикладного характеру, в галузі науки, техніки, мистецтва. Такі знання отримуються за допомогою спеціальної підготовки, підвищення кваліфікації, самоосвіти, наукової діяльності, досвіду практичної роботи за спеціальністю.

Також автори пропонували акцентувати увагу на тому, що спеціальні знання не становлять професійних знань суб'єкта доказування і використовуються з метою одержання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальному провадженні у випадках і

в порядку, визначеному КПК України.

На нашу думку, доволі вдале визначення. Проте 27.11.2014 р. законопроект було відкликано за невідомих нам причин й термінологічні дискусії тривають. Для того, щоб визначити слушні пропозиції щодо визначення спеціальних знань (під якими розуміються й психологічні), ми зібрали найбільш вагомі у контексті нашого дослідження дефініції, узагальнили їх формулювання та визначили відмінності. Пропонуємо наступні варіанти розуміння цього поняття [97, с. 103; 104, с. 88; 123, с. 78; 229, с. 94 та ін.]:

- спеціальні знання в кримінальному процесі – система відомостей, отриманих в результаті наукової та практичної діяльності в певних галузях і зафіксованих в науковій літературі, методичних посібниках, рекомендаціях, інструкціях і т. ін. (В. Т. Нор);

- спеціальні знання – такі, що отримані відповідними особами в результаті теоретичного і практичного навчання певному виду діяльності, за якого вони придбали також необхідні вміння і навички для її здійснення (В. Д. Арсеньєв і В. Г. Заблоцький);

- спеціальні знання – це продукт систематизації та узагальнення сукупних умінь і навичок певного виду діяльності, закріплений в науковій або методичній літературі (В. А. Гусєв);

- під спеціальними слід розуміти знання, що не є загальновідомими, загальнодоступними, не мають масового поширення, знання, якими володіє обмежене коло фахівців (А. А. Ейсман);

- спеціальні знання виходять за рамки загальноосвітньої підготовки та життєвого досвіду, якими володіє більш-менш вузьке коло осіб (Ю. К. Орлов);

- спеціальні знання в кримінальному процесі – це знання, властиві різним видам професійної діяльності, за винятком знань, що є професійними для слідчого і судді та використовуються при розслідуванні злочинів і розгляді кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини у справі у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством (В. Н. Махов);

- спеціальні знання – це система науково обґрунтованих і практично апробованих знань теоретичного і прикладного характеру (крім спеціальних знань в області права, пов'язаних із кримінально-правовою оцінкою обставин кримінальної справи і з прийняттям рішень процесуального характеру) і спеціальних умінь, які використовуються досвідченими особами в порядку і цілях, встановлених кримінально-процесуальним законом (І. І. Трапезникова).

Наша пропозиція щодо визначення поняття *спеціальних психологічних знань* в кримінальному процесі наступна. Вважаємо, що це *такі знання, які виступають внутрішньо диференційованою сукупністю уявлень про психологічну дійсність досліджуваної ситуації*. Процес використання цих знань – це творча професійна діяльність відповідних фахівців, які досліджують:

- не лише цілі і мотиви людських дій, але й психічні стани, у яких перебували підозрювані/обвинувачені, свідки, потерпілі в процесі реалізації тих чи інших дій;

- сутність взаємозв'язку між психологічними об'єктами;
- закономірності розвитку процесів, що мають правове значення;
- психологічні детермінанти й наслідки протиправних дій.

Зазначимо, що статистично, серед загальної маси кримінальних справ, найчастіше використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі має місце у справах, де фігурують неповнолітні особи [65; 142; 168; 192 та ін.]. Здебільшого, це відбувається у формі СПЕ, проте, на нашу думку, не стільки через необхідність саме СПЕ, а через брак інших валідних технологій вирішення поставлених завдань.

Між тим, вважаємо, що проблема не в обмеженості можливостей інших форм використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі. Скоріше, труднощі спричиняються відсутністю чіткого переліку сукупності процесуальних дій, строго регламентованих законом, як це має місце щодо СПЕ. Окрім того, висновок СПЕ виглядає найбільш переконливим результатом залучення психології в площину юриспруденції.

Цей висновок спонукав нас запропонувати певну ієрархію, яка визначає

на сьогодні рейтинг форми, у межах якої відбувається використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі (див. табл. 5.1.1).

Таблиця 5.1.1

**Рейтинг форм використання спеціальних психологічних знань
в кримінальному процесі**

Форма спеціальних психологічних знань	Форма прояву
найбільш популярний варіант – СПЕ (майже єдиний – у справах щодо неповнолітніх)	як складова сукупності процесуальних дій
розповсюджений варіант – висновок експерта-психолога	як спеціальне дослідження
поширений варіант – довідково-інформаційне психологічне забезпечення	як допоміжна функція у доказовому праві

На наш погляд, окрім нормативного алгоритму, відмінності у розповсюдженості використання різних форм спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі обумовлені акцентуванням на презентацію різних сторін певного явища. Вважаємо, що майже кожний дотик психолога до кримінального процесу має об'єднувати в собі всі перелічені ознаки. Проте статусу доказу таке дослідження набуде лише в тому випадку, коли воно призначається і проводиться у повній відповідності до вимог процесуального закону та для досягнення поставлених правових завдань.

Алгоритми цих дій ще мають бути опрацьовані дослідниками – психологами та юристами – для знайдення балансу між долями дослідницької та процесуальної діяльності.

Проілюструємо зазначене на прикладі. Як ми вже зазначали, в кримінальному процесі спеціальні психологічні знання, частіше за все, використовуються у справах, де задіяні неповнолітні особи. Роль експерта-

психолога тут повинна полягати, насамперед, у психологічному супроводженні допиту неповнолітнього (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка), тобто у всіх випадках, коли неповнолітня особа дає показання про відомі їй події [257, с. 97; 267, с. 215]. Саме від цих процесуальних дій, від правильного розуміння сутності одержаної інформації залежить оцінювання вчиненого діяння.

Наприклад, у справах про зґвалтування або сексуальні домагання щодо неповнолітніх максимальна тактовність та делікатність особи, яка проводить допит, є запорукою його ефективності; вміння «розговорити» дитину щодо теми, якої вона соромиться, відрізнити реальність від вимислу чи навіювання – є, на наш погляд, передумовою успішності розслідування злочину. Тобто, використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі такого спрямування безпосередньо пов'язане з особистісними особливостями допитуваного і допитувача, особливостями психічної взаємодії між ними.

Порядок поводження з неповнолітньою особою в кримінальному процесі регламентується ст.ст. 226, 227, 354, 484-486, 491 КПК України. Аналіз цих статей засвідчує, що особливі процесуальні правила допиту дітей покликані забезпечувати:

- охорону їх прав і законних інтересів;
- отримання достовірних свідчень про обставини, які підлягають доказуванню;
- збереження юридичної сили доказів, отриманих при допиті, та уникнення можливості визнання їх неприпустимими;
- створення належних умов для провадження самого кримінального процесу;
- захист дитини від неправомірних дій або зловживань з боку інших учасників кримінального процесу.

Підкреслимо, що однією з характерних особливостей допиту дитини (підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого) є завідомо передбачена ст. 491 КПК України можливість участі в ньому психолога, тобто, використання

спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі законодавчо закріплене як необхідний чинник його законності.

Розглянемо *нетрадиційні психологічні методи розкриття і розслідування злочинів* як альтернативу спеціальним психологічним знанням. Проаналізуємо, чи можливе їх використання в кримінальному процесі?

1. Застосування гіпнозу при опитуванні в оперативно-розшуковій діяльності та при допиті – при розслідуванні злочинів. Науковці вказують, що гіпноз – не лише метод специфічної психотерапії, але й може бути застосований, наприклад, у вигляді гіпнорепродуктивного опитування для візуалізації й отримання показань щодо певної ситуації [13, с. 78].

Гіпноз є зміненим станом свідомості людини, якому притаманне явище часткової сенсорної депривації. Домінуючим зовнішнім сигналом, що сприймається суб'єктом, є слово гіпнолога (раппорт). Словесний вплив гіпнолога викликає яскраві сцени, і за допомогою слова він може управляти відтворенням минулого досвіду особистості. Саме цей аспект, на нашу думку, створює спокусу для зловживань з боку зацікавлених у скорішому, але не обов'язково об'єктивному розкритті справи, осіб. Тому гіпноз не може вважатися повноцінним методом застосування спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі. У КК та КПК України про застосування гіпнозу не згадується, отже, інформація, одержана шляхом гіпнорепродукції, придатна для використання лише як орієнтуючо-пошукова.

Втім, ми вважаємо, що існує єдине виключення, яке дозволяє розглядати цей метод як перспективний для використання в кримінальному процесі – це право обвинуваченого доводити свою невинність (ст. 42 КПК України). Йдеться про ситуації, коли реципієнт сам активно сприяє розкриттю злочину, добровільно бажає повідомити значущу для працівників органів правопорядку інформацію, але внаслідок забування не може її згадати.

Відповідно, лише особиста зацікавленість у доведенні своєї невинуватості може слугувати, на наш погляд, достатньо вагомим аргументом для застосування гіпнозу. При цьому для уникнення зловживань необхідно

забезпечити високий рівень перевірок об'єктивності гіпнолога та особи, що буде користуватися отриманими даними.

2. Використання екстраординарних психофізіологічних можливостей, тобто підвищених ментальних здібностей людини, її спостережливості, розвиненої дедукції. Йдеться про надію знайти психолога-детектива (на кшталт Шерлока Холмса), який встановить істину завдяки своєму розумовому потенціалу. Незважаючи на «кіношність» таких надій, вважаємо, що за наявності відповідного експерта, можливо спробувати вирішити наступні завдання:

- експрес-діагностика кримінальної ситуації;
- пошук злочинця;
- встановлення причин події;
- пошук зниклого об'єкта.

Зрозуміло, що використання нетрадиційних методів потребує подальшої розробки та перевірки. Проте у пошуках правосуддя, на нашу думку, слід постійно освоювати нові горизонти та розширювати існуючу зону комфорту у застосуванні офіційно визнаних психологічних методик. Хтосьна, можливо саме новітні психологічні способи підходу до кримінального процесу потенційні для подолання злочинності в цілому.

Таким чином, використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі характеризується наступним:

- наявністю затверджених Міністерством юстиції України рекомендацій «Використання спеціальних знань відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України», що надало можливості: залучати експерта-психолога обома сторонами кримінального процесу (захисту та обвинувачення), порівнювати висновки різних експертів-психологів щодо однієї справи та ін.;

- змінами до КПК України від 15.03.2018 р. (в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р.), відповідно з якими СПЕ призначається в межах кримінального провадження незалежно від наявності клопотання зі сторін кримінального провадження;

- невизначеністю статусу та повноважень експертів у разі призначення судом повторної експертизи, неврегульованістю процедури створення комісії для проведення комплексної експертизи.

5.2. Використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі

В Цивільному процесуальному кодексі України вказівка на використання спеціальних психологічних знань відсутня [275]. Але при цьому, безумовно, що такі знання належать до загального поняття «спеціальні знання». Тому ми узагальнили окремі положення щодо застосування спеціальних знань, процесуальні особливості використання яких регулюють і застосування спеціальних психологічних знань, у табл. 5.2.1.

Таблиця 5.2.1

Використання спеціальних знань згідно ЦПК України

Номер та назва статті	Зміст норми
ст. 72 – Експерт	особливості застосування спеціальних знань, необхідних для з'ясування відповідних обставин справи
ст. 74 – Спеціаліст	особливості надання консультативної допомоги
ст. 102 – Вимоги до висновку експерта	процесуальні особливості проведення експертом досліджень
ст.ст.103-113 – Особливості призначення судом експертизи	опис сукупності умов, необхідних для призначення експертизи та чинників, які слід з'ясувати (наприклад, встановлення психічного стану особи)

На нашу думку, такий перелік є доволі вичерпним. Однак, як свідчать джерела [34; 276 та ін.], в кожному конкретному цивільному процесі виникає запитання: як визначити необхідність, потребу в спеціальних психологічних знаннях? Щоб відповісти на нього, потрібно виявити спеціальні підстави призначення психологічного обстеження (експертизи), яке в цілому є похідним від наукової компетенції психологічного експертного дослідження.

Тобто, загальний предмет використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі має одночасно враховувати:

- психологічну (експертну) значимість результатів психологічного дослідження;
- потенційну юридичну (доказову) значимість результатів такого дослідження.

З огляду на названі критерії, можна надати наступне визначення спеціальних підстав для використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі – це наявність у суду (судді) обґрунтованих сумнівів щодо здатності особи (конкретного учасника процесу) правильно відображати:

- зовнішню і внутрішню сторони подій, що розглядаються в цивільному процесі;
- обставин, що мають значення для виваженого розгляду і вирішення даної справи.

Слід також відзначити, що спеціальні психологічні знання необхідно відмежовувати від змістовно близького різновиду спеціальних знань – психіатричних. Тобто, йдеться про визначення низки критеріїв, що дозволяють диференціювати сфери застосування цих знань (див. табл. 5.2.2).

Таблиця 5.2.2

**Відмінності між спеціальними психологічними
та спеціальними психіатричними знаннями**

Спеціальні психіатричні знання дозволяють виявити здатність	Спеціальні психологічні знання дозволяють виявити наявність
трактувати обставини, що мають значення для справи	приховування або перекручування обставин, що мають значення для справи
адекватно запам'ятовувати і відтворювати інформацію	викривлення фактів замість реальних відомостей, свідому дезінформацію
повною мірою усвідомлювати фактичний зміст своїх дій	впливу станів зміненої свідомості (стресу, фрустрації, афекту тощо) на сприйняття досліджуваних подій, постінтоксикації, тощо
здійснювати свідоме, вольове	щирої помилки або свідомої омани

Втім, як вказують експерти, призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи є доволі зручним варіантом (ч. 3 ст. 103 ЦПК), проте не дуже поширеним в цивільному процесі через необхідність залучення фахівців різних державних чи приватних закладів [144, с. 72].

Досліджуючи порушені питання, ми дійшли висновку, що використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі (наприклад, призначення психологічної експертизи) часто залежить від наявності **обґрунтованого сумніву** [276, с. 44]. У контексті нашого дослідження, ми розглядаємо обґрунтований сумнів як доказовий привід для визнання особи винною на засадах правової системи змагального судового процесу. Загалом використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі на вказаних підставах спирається на інформацію об'єктивного характеру щодо відповідних відомостей про певний емоційний, психічний стан, особливості психічних процесів досліджуваних осіб.

Вважаємо, що використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі потребує наявності особливих підстав. При цьому в кожній конкретній справі існують свої власні обставини, орієнтуючись на які суд визначає наявність/відсутність таких підстав. Інакше кажучи, крім підстав до призначення, наприклад, психологічної експертизи (які мають до певної міри формалізований, узагальнений характер), існують й конкретні приводи для використання спеціальних психологічних знань.

Акцентуємо увагу на тому, що привід у даному контексті – це не синонім підстави, він завжди індивідуальний. Так, приводом до призначення психологічної експертизи виступають сумніви у психічній адекватності, відповідно – дієздатності досліджуваної особи в конкретній ситуації [119, с. 509]. Зокрема, це може бути інформація про певні обставини психологічної природи, характеризуючі здатність особи адекватно відображати зовнішню і внутрішню сторони ситуацій, що мають юридичне значення.

Узагальнення наукових першоджерел щодо спеціальних психологічних знань в цивільному процесі [1; 34; 144; 276 та ін.] дозволяє визначити найбільш поширені приводи для їх залучення:

- визначення здатності певної особи правильно сприймати обставини, що мають значення для справи;
- дослідження спроможності правильно запам'ятовувати і відтворювати певною особою важливу інформацію, якою вона володіє;
- вивчення даних про характерологічні особливості, властиві певній особі (схильності до фантазування, підвищеної сугестивності тощо);
- встановлення виду та рівня інтенсивності незвичайного емоційного стану особи в момент сприйняття нею досліджуваної ситуації, ступеня його впливу на адекватність свідчень;
- виявлення ступеня впливу певних зовнішніх умов на сприйняття обставин, що мають значення для справи (швидкоплинність події, наявність перешкод в її сприйнятті, труднощі виділення події з загального фону сприйняття, тощо).

Зазначимо, що в ЦПК України приділяється значна увага питанню дієздатності особи. В контексті нашого дослідження важливо визначити не лише правові, але й психологічні її аспекти, зважаючи на те, що останні суттєво впливають на загальний стан людини. Ми узагальнили різні варіанти розуміння цивільної та психічної дієздатності і пропонуємо наступне визначення: *змістом психічної дієздатності* є здатність особи самостійно керувати своїми діями у межах визначених прав та обов'язків, а також нести відповідальність у разі їх невиконання.

Кажучи іншим словами, використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі має на меті встановлення особистісних проявів досліджуваних осіб та ступеня їх впливу на перебіг і результати цивільно-релевантної ситуації.

Законодавець вказує на різні рівні дієздатності [274; 275]:

- за віком (дієздатними у повному обсязі визнаються особи, які досягли

18-ти років; інші, які характеризуються винятковими умовами, визнаються частково або неповно дієздатними);

- обмежено дієздатними визнаються особи лише за рішенням суду, якщо особа страждає на психічний розлад, що істотно позначається на її здатності усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними;

- недієздатною може бути визнана судом особа, яка внаслідок душевної хвороби або недоумства не розуміє характеру або значення своїх дій або не може керувати ними. Над нею встановлюється опіка і всі угоди з приводу її майна від її імені та в її інтересах укладає опікун. Якщо ж така особа видужає, то вона може бути відновлена судом у дієздатності.

Для зручності ілюстрування різних аспектів такого специфічного різновиду використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі, як посилання на дієздатність особи, ми виокремили ті статті ЦПК України, де міститься вказівка на цю обставину. На нашу думку, перелік цих статей є символом значущості та обов'язковості використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі (див. табл. 5.2.3).

Таблиця 5.2.3

Вказівки на дієздатність особи в ЦПК України

Номер та назва статті	Зміст статті
ч. 2-3 ст. 13 – Диспозитивність цивільного судочинства	судовий захист осіб, визнаних судом недієздатними
ст. 47 – Цивільна процесуальна дієздатність	особливості цивільної процесуальної дієздатності
ч. 3 ст. 57 – Процесуальні права органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб	вплив процесуальної дієздатності на судовий розгляд
ст.ст.59, 60, 63 – Представники	процесуальні можливості запрошення до суду представників недієздатних осіб
ч. 1 ст.70 – Особи, які не можуть бути допитані як свідки	недієздатність як перешкода участі свідка в судовому розгляді

ч. 1 ст. 165 – Підстави для відмови у видачі судового наказу	відсутність процесуальної дієздатності як підстава для відмови у видачі судового наказу
ч.4 ст. 185. Залишення позовної заяви без руху, повернення заяви	ігнорування позовних заяв недієздатних осіб
ч. 1 ст. 257 – Залишення позову без розгляду	ігнорування позову недієздатних осіб, відхилення позову за самовідводом дієздатних позивачів
ч. 2 ст. 293 – Окреме провадження	визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності
ст. 295-304 – Підсудність	особливості справ про наявність/відсутність дієздатності
ст. 350-2 – Особи, які можуть бути заявниками	інтереси недієздатних осіб
ст. 357 – Залишення апеляційної скарги без руху, повернення апеляційної скарги	ігнорування апеляційної скарги недієздатних осіб
ст.ст. 362, 363, 396 – Закриття апеляційного, касаційного провадження	ігнорування відповідних позовів від недієздатних осіб
ст.ст. 459, 478 – Підстави для скасування рішення міжнародного комерційного арбітражу	процесуальні наслідки, якщо одна зі сторін недієздатна

Отже, без використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі він повинен бути оцінений як вельми обмежений у своїх можливостях. Багато різноманітних зв'язків існує нині та пов'язує психологію і право в нерозривний союз.

Зазначимо, що на відміну від правоздатності, яка рівною мірою визнається за всіма фізичними особами, дієздатність однаковою для всіх бути не може: для того, щоб громадянин міг власними діями набувати і здійснювати права, створювати і виконувати обов'язки, необхідна низка умов, які не потрібні для володіння правоздатністю (наприклад, здатність розумно міркувати).

Ми вивчили відповідні джерела [51; 65; 88; 129; 130 та ін.] й дійшли висновку, що оцінювання наявності/відсутності даного правового статусу

традиційно проводиться за двома основними чинниками: вік та стан психічного здоров'я особи. Проте маємо констатувати, що первинним і найважливішим у цьому аспекті законодавець визнає саме вік. Відповідно, тут йдеться про суто біологічні (паспортні) дані, для встановлення яких спеціальні психологічні знання не потрібні.

Розглянемо психологічні приводи, які індивідуалізують підстави використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі. Ми проаналізували та об'єднали показники, що визначають межі, за якими використання спеціальних психологічних знань не є коректним. Безумовно, це досить загальні характеристики, проте вони допомагають:

- окреслити сфери компетенції експерта або спеціаліста-психолога в цивільному процесі;
- попередити можливість виходу за межі вказаної компетенції;
- орієнтувати суд при оцінці доказової сили результатів роботи експерта або спеціаліста-психолога.

Отже, на нашу думку, використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі буде науково та практично виправданим, якщо спиратиметься на три універсальні критерії: *юридичний, гносеологічний та етичний* [24; 116 та ін.]

Розглянемо їх детальніше. Так, *юридичний критерій* передбачає, що перед психологом у цивільному процесі не можуть бути поставлені питання правового характеру, у сфері компетенції даного спеціаліста – тільки психологічні аспекти. Тобто, психолог у цивільному процесі не має права переймати на себе функції адвоката чи прокурора, залишаючись суто на власних професійних позиціях.

Відповідно, використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі не встановлює юридичні факти, не надає правової оцінки психологічним обставинам та не оперує юридичними категоріями. Лише власне психологічні здобутки праці психолога у цивільному процесі, оцінка виявлених ним психічних явищ, властивостей, станів складають ту доказову психологічну базу, якою можуть користуватися інші учасники процесу.

Тобто, йдеться про результати роботи психолога як про засіб (інструмент) встановлення певних юридично значущих фактів. Проте процесуальне право користуватися цим інструментом належить юристам. Така ситуація, на нашу думку, необхідна для збереження об'єктивності результатів психологічних досліджень.

Зокрема, неприпустимим для психолога в цивільному процесі є міркування про наявність/відсутність вини, бо відповідь на це запитання складає виключну компетенцію суду. При вирішенні питання про проживання дитини з одним із батьків, експерт-психолог не повинен визначати, дотримуються чи порушуються інтереси дитини кожною з сторін. Але цілком правомірно доручити психологу провести відповідне дослідження та надати власні висновки, правове трактування яких здійснить суд.

Безвідносно до намірів експерта-психолога, результати його роботи слід визнати неприйнятними у якості судового доказу, а наданий висновок – некоректним, за наявності спроб вплинути на рішення суду через надання у висновку правової оцінки встановлених фактів психологічної природи, оскільки це є виходом експерта за межі його компетенції.

Відповідно, юридичний аспект використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі диктує усталений характер відносин психолога та суду, й задає «ієрархічний тон» постійно та невідворотно.

Наступний критерій використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі – *гносеологічний*. Можемо констатувати, що гносеологічний аспект меж компетенції експерта певною мірою протилежний юридичному. Зокрема, він:

- динамічний, залежить від об'єктивного стану розвитку науки і практики;
- його зміст зумовлюється рівнем розвитку психологічного інструментарію;
- залежить від форми використання спеціальних психологічних знань (СПЕ, участь спеціаліста, консультація).

Проте є й певна його схожість з формалізованим юридичним підходом.

Так, гносеологічний критерій означає, що експерт-психолог у цивільному процесі може:

- досліджувати лише такі ті процеси, стани, властивості, яким вже надане адекватне наукове пояснення. Тобто, він повинен визначити лише наявність відповідності обставин конкретної справи тому алгоритму показників психологічних оцінок, згідно яких має право оцінювати подібні явища;

- оцінювати та пояснювати лише ті психологічні обставини справи, для оцінки й трактування яких вироблені валідні наукові методики, що відповідають вихідним постулатам сучасних психологічних напрямків наукового пізнання (наприклад, методики виявлення основних мотиваційних спрямувань особистості, їх структури тощо).

Тобто, характерною особливістю гносеологічного критерію використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі є те, що, з одного боку, експерт-психолог сам визначає процедуру та методики проведення дослідження; з іншого – він може братися за розв'язання лише тих психологічних завдань, які відповідають рівню теорії та методології на даному етапі розвитку психологічної науки в цілому.

Наступний, *етичний критерій* використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі є найбільш широким та невизначеним, що відображає положення про альтернативний характер моральних норм у суспільстві. При цьому основним його орієнтиром слід вважати перестороги для суб'єктивізму експерта. Наприклад, суд не цікавлять соціально-моральні погляди психолога на обставини справи або його моральна оцінка особистості учасників процесу.

Також етичний критерій, як і гносеологічний, передбачає, що даючи психологічну характеристику особи, експерт-психолог має констатувати лише:

- специфіку психологічних властивостей і якостей у контексті протиправного діяння;

- установки, потреби, систему цінностей особи з позицій психолого-методичного оцінювання;

- узагальнену психологічну інтерпретацію властивостей особистості.

Проте, як і стосовно попередніх двох критеріїв, експерт-психолог не має права давати соціальну або правову оцінку особистості чи її дій. У цьому одна з виняткових особливостей саме етичного критерію: акцент на неприпустимості ототожнення соціальної та психологічної оцінки. Ми вважаємо, що підвищена увага до дотримання етичного критерію при використанні спеціальних психологічних знань в цивільному процесі спричинена негативним досвідом минулого, коли особисті моральні уподобання експертів або суду впливали на юридичні наслідки при розгляді справ. Наприклад, трактування в політичному контексті морального обличчя людини або спроби на основі осуду особливостей особисто-інтимного життя людини оцінювати її права на батьківські стосунки з дитиною (посилання на гомосексуальність одного з батьків як на заваду виховання дитини [299, с.467]).

Звичайно, на сьогодні ставити перед експертом-психологом завдання оцінки моральних якостей особистості – це, на нашу думку, очевидне свідчення професійної неспроможності судді. Проте наведені вище приклади засвідчують важливість дотримання етичного критерію в цивільному процесі.

Відповідно, можемо констатувати, що дотримання перелічених критеріїв використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі є важливою підвалиною в реалізації прав та свобод людини.

Окремо розглянемо такий дискусійний момент як відмова особи від проведення психологічного дослідження в цивільному процесі, наприклад, від проведення СПЕ. Видається, що в таких випадках йдеться не про етичність (бо ми виходимо не з соціальних стосунків пересічних громадян, а з контексту їх занурення у цивільний процес), а про ефективність психологічного обстеження особи, яка цього не бажає.

Дотичним тут є питання щодо припустимості чи неприпустимості примусової СПЕ. Зазначимо, що ми чітко диференціюємо відмінність між поняттями «обов'язковість» та «примусовість» використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі: обов'язкове призначення не означає

можливості примушування. Відмова особи від проведення психологічного обстеження є її безумовним правом. Окрім того, психологічний примус в таких випадках не може мати успіху. Ця думку спирається на те, що порівняно з будь-якої іншою експертизою, об'єкт психологічного дослідження занадто унікальний – це психіка людини, уявлення про яку спотворюється при її небажанні бути відвертою.

Також, примус як інструмент використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі є, по суті, обмеженням прав людини, тобто сам по собі містить склад правопорушення, неприпустимого у межах здійснення правосуддя.

Узагальнення наукових джерел та ознайомлення з цивільними справами дозволяє нам запропонувати власне бачення щодо використання спеціальних психологічних знань у цивільному процесі. На нашу думку, це ємне поняття, представлене наступними складовими:

- результат пізнання, в процесі якого сформувалися вміння і навички особи в галузі психологічних знань, що можуть бути корисними в цивільних справах;

- використання цих знань для дослідження явищ цивільно-психологічної діяльності правових суб'єктів з метою виявлення відхилень від законних правовідносин, а також попередження і розкриття правопорушень у сфері цивільного права.

Щоб віднайти інформацію психологічного характеру, юрист (за наявності відповідної професійної підготовки) може спробувати особисто застосовувати психологічний інструментарій та методики досліджень. Але для цього він (оперативний працівник, слідчий, експерт) має володіти різнопрофільними знаннями, практичним досвідом роботи та значною науковою психологічною обізнаністю.

Зокрема, результативність їх діяльності багато в чому залежить від знання не лише загальної, але й юридичної, кримінальної, вікової та інших напрямів психологічної науки. Вважаємо, що підготувати настільки різнобічного

професіонала занадто складно, особливо враховуючи необхідність постійно підтримувати та підвищувати свою кваліфікацію за всіма напрямом роботи. Тому доцільніше звернутися за допомогою до фахівця, який має не лише відповідні психологічні знання, але й занурений саме в обраний психологічний напрямок, не розпорошується на інші види професійної діяльності.

Ми погоджуємося з науковцями (психологами та юристами), які наголошують [74; 89; 116; 138; 148; 161; 192 та ін.], що спеціальні знання включають такі наукові, технічні та практичні знання, які придбані особою в результаті: 1) професійного навчання; 2) роботи за певною спеціальністю. Носій цих знань і залучається до юридичної практики в якості спеціаліста або експерта.

Такі професіонали, як бачимо з матеріалів судових справ, широко використовуються майже в усіх різновидах юрисдикційної діяльності нашої країни. Зазначимо також, що використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі дозволяє:

- визначити психологічні чинники, що впливали на поведінку особи в досліджуваній ситуації;
- усвідомити зміст відображених операцій, оцінити їх відповідність даним, відображеним в інших ланцюжках подій, визначити методи перевірки сукупності даних.

Також вважаємо, що спеціальні психологічні знання в цивільному процесі можуть бути реалізовані для проведення психолого-правового аналізу з метою підвищення ефективності функціонування цивільного законодавства в цілому.

Таким чином, використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі характеризується наступним:

- спеціальною підставою для залучення психолога є наявність у суду обґрунтованого сумніву в здатності особи правильно відображати події та обставини справи, а також необхідність встановлення психологічних особливостей особи, яка є носієм потрібної інформації, на предмет можливості ефективної взаємодії з нею;

- змістом цивільно-психологічної дієздатності особи є здатність самотійно керувати своїми діями у межах своїх цивільних прав та обов'язків, а також нести відповідальність у разі їх невиконання;

- критерії, які окреслюють межі використання спеціальних психологічних знань: юридичний, ґносеологічний та етичний. В цивільному процесі вони необхідність коригування запитань до експерта у площині психологічної науки, використання апробованих та затверджених методів і методик роботи, формулювання висновків, що не містять морально-оціночних суджень;

- спеціальні психологічні знання в цивільному процесі є результатом пізнання, в процесі якого сформувалися вміння і навички особи в галузі психологічних знань, що можуть бути використані для дослідження явищ цивільно-психологічної діяльності правових суб'єктів з метою виявлення відхилень від законних правовідносин, а також попередження і розкриття правопорушень у сфері цивільного права.

5.3. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі

Як і попередній підрозділ, почнемо з аналізу чинного законодавства та визначимо, в яких саме випадках законодавець України вважає за необхідне використання спеціальних знань в адміністративному процесі. Проаналізувавши Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), ми виявили, що окремі вказівки на саме спеціальні психологічні знання там відсутні. Тому будемо вважати, що поняття «спеціальні знання» включає й «спеціальні психологічні знання».

В КУпАП України вказівка на «спеціальні знання» лише одна – це ст. 273 – «Експерт», де вказується, що експерт призначається тоді, коли виникає потреба в спеціальних знаннях, у тому числі для:

- визначення розміру майнової шкоди, заподіяної адміністративним

правопорушенням;

- суми грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, які підлягатимуть конфіскації.

Вказана стаття також містить аналогічні вже наведеним нами раніше положенням відомості щодо вимог до кваліфікації та обов'язків експерта, які містяться й в інших нормативно-правових документах України.

В Кодексі адміністративного судочинства України (КАС) спеціальні знання розглянуті детальніше (див. табл. 5.3.1).

Таблиця 5.3.1

Вказівки на використання спеціальних знань в КАС України

Номер та назва статті	Зміст статті
ч. 2 ст. 38 – Підстави для відводу (самовідводу) секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача	усунення від роботи експерта, якщо з'ясування обставин, що мають значення для справи, виходить за межі сфери його компетенції
ч. 8 ст. 81 – Огляд доказів за їх місцезнаходженням	зادіяння спеціальних знань для аналізу веб-доказів
ст.ст. 101-113 – Вимоги до висновку експерта	процесуальні особливості проведення експертом досліджень
ст.207 – Роз'яснення прав і обов'язків експерта, присяга експерта	опис сукупності умов, необхідних для призначення експертизи та факторів, які слід з'ясувати;
ст.ст. 221, 224, 233, 234, 237, 361 – Дослідження висновку експерта, перевірка доказів	особливості дослідження висновку експерта як самостійного доказу по справі

На нашу думку, доволі вичерпний перелік. Проте наявність всього однієї статті з посиланням на використання спеціальних знань в КУпАП та аналіз спеціальної літератури [6; 104; 149 та ін.] змушує визнати, що практика застосування психологічних знань в адміністративному процесі допоки

залишається досить скромною.

Також ми виявили, що в адміністративному законодавстві немає чітко визначених обставин, за яких має бути призначена судова експертиза. Процесуальною підставою для її проведення виступає лише можлива ухвала суду з цього приводу.

Аналіз адміністративних справ засвідчує, що часто ухвали про призначення судової експертизи не містять низки важливих, на наш погляд, положень, зокрема:

- чітко сформульованих питань, на які експерту слід надати відповіді;
- не враховуються сучасні можливості експертизи, наприклад, пропонується надати паперовий аналог документів, які зручніше та доцільніше вивчати в електронному вигляді, тощо.

Між тим, вельми позитивним є сам факт того, що законодавець закріпив можливість залучення компетентними органами або посадовою особою у справах про адміністративні правопорушення осіб, що володіють спеціальними знаннями, для вирішення спеціальних питань [176]. Цей нормативний механізм відкриває багато можливостей для підвищення ефективності даного напрямку юрисдикційного процесу.

Також зазначимо, що використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі надає можливість охопити та вплинути на вдосконалення у широкій сфері діяльності, пов'язаній із різноманітними сферами управлінського, виконавчо-розпорядчого, індивідуального характеру. Це особливо значуще на сучасному етапі розвитку України. У контексті порушених у нашому дослідженні питань маємо на увазі:

- зростання складності процесуального провадження і його значення для реалізації законодавчих приписів у справі забезпечення порядку управління, громадського порядку, безпеки [176];
- підвищення відповідальності за прийняті компетентними органами і посадовими особами рішення;
- нагальну потребу залучення в процес розгляду адміністративних

правопорушень осіб, які володіють глибокими професійними, у тому числі, психологічними знаннями.

Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі може стати необхідним в сфері нормотворчої діяльності, пов'язаної з питаннями державного управління, а також і в інших сферах, де невід'ємною складовою є пропозиції, заяви, скарги щодо:

- міжособистісних відносин;
- відносин громадянина і організації;
- інших питань психологічного характеру.

Ми погоджуємося з дослідниками [6; 104; 149 та ін.], які наголошують, що в адміністративному процесі компетентні органи й посадові особи мають приділити більше уваги використанню спеціальних психологічних знань. Зокрема, йдеться про визначення форм і засобів впливу на окремих громадян з урахуванням їх психологічних і соціально-психологічних характеристик. Наприклад, використання спеціальних психологічних знань може бути корисним в адміністративних справах трудового, земельного та фінансового гатунку. Експерт-психолог в таких провадженнях може надати допомогу уповноваженому органу або посадовій особі у визначенні та розкритті змісту суб'єктивних аспектів спірних правовідносини.

Вивчення матеріалів про адміністративні правопорушення дозволяє нам стверджувати, що для використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі, на сьогодні, суттєвих обмежень немає, особливо у випадках, коли мова йде про СПЕ. Переважно, до СПЕ звертаються у наступних випадках [149, с. 74-82]:

- при виникненні в уповноваженої посадової особи або органу сумнівів у відповідності психічного розвитку людини своєму віку;
- для вирішення питання, чи розуміє суб'єкт правопорушення соціальну та моральну сутність своїх дій;
- за наявності інформації про перенесені або наявні тимчасові або хронічні тяжкі соматичні або психічні захворювання процесуальної особи;

- при наявності в особи поведінкових ознак, які свідчать про особливу неврівноваженість, підвищену емоційність, агресивність, неадекватність сприйняття дійсності тощо.

У попередніх розділах нашого дослідження ми аналізували різні види юрисдикційного процесу. На основі цих даних можемо визначити, чим саме розгляд справ про адміністративні правопорушення відрізняється від розгляду інших караних деліктів.

Наприклад, порівняно з кримінальним процесом.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ст. 9 КУпАП вказує, що адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо такі порушення за своїм характером не тягнуть за собою, відповідно до закону, кримінальної відповідальності.

Отже, визначення адміністративного правопорушення схоже з визначенням кримінального правопорушення. Істотна відмінність цих понять – рівень суспільної небезпеки. Також серед осіб, які беруть участь у справах про адміністративне правопорушення, так само як і в кримінальному процесі:

- виділяються потерпілий, законний представник, адвокат-захисник, свідки, експерти, перекладач;
- беруть участь інші задіяні особи, досліджуються докази, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

Окрім рівня небезпеки, відмінність полягає в тому, що в КУпАП немає прямої вказівки на необхідність дослідження особистості правопорушника, на відміну від кримінального процесу. Проте, на нашу думку, аналіз змісту адміністративного законодавства, статей про адміністративні правопорушення

та адміністративну відповідальність, не виключає можливості його проведення.

Відповідно, для винесення максимально об'єктивного та виваженого рішення, використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі може мати місце в тих самих випадках, що й в кримінальних справах: вивчення особливостей особистості і поведінки правопорушника, свідка і потерпілого, ступеня їх здатності адекватно сприймати та відтворювати події тощо.

Суттєвою відмінністю адміністративного провадження справ про правопорушення від інших галузей судочинства є широке коло органів, які їх розглядають. Тому, на наш погляд, перспектив є введення посади фахівця-психолога до складу всіх колегіальних органів, що мають відношення до адміністративного процесу. Наприклад, в якості члена адміністративної комісії експерт-психолог може, на підставі своїх знань, робити висновки та вносити відповідні пропозиції.

Так, традиційно найчастіше експерта-психолога залучають у випадках вчинення правопорушень неповнолітніми. На нашу думку, пріоритет тут має бути на профілактиці, тобто усуненні причин і умов вчинення таких злочинів. Залучення психологічних знань дозволяє більш адекватно і коректно визначати, які факти та обставини навколишньої дійсності найбільше вплинули на формування девіантної поведінки дитини. Участь психолога, відповідно, впливатиме на ефективність роботи соціальних служб по роботі з неповнолітніми, відповідних державних органів і громадських організацій. Сумісна праця всіх цих інституцій щодо протидії злочинності в цілому та злочинності неповнолітніх зокрема, має потенціал більшого впливу на батьків (опікунів) щодо екологічного виховання дітей [48, с. 44-45].

На жаль, на сьогодні значна кількість батьків асоціальних неповнолітніх, скоріше, перешкоджають виконанню адміністративних приписів, ніж сприяють їх виконанню, тобто допомагають дітям уникати відповідальності, чим створюють сприятливі умови для вчинення нових правопорушень. Частина батьків (опікунів) самі підбурюють або залучають неповнолітніх до

антисупільних вчинків (наприклад, жебрацтво чи проституція).

У межах адміністративного впливу, законодавець передбачає можливість проведення психолого-педагогічної експертизи для [176, с. 93]:

- виявлення педагогічної занедбаності, що позначилася на вчиненні правопорушення;
- визначення шляхів ресоціалізації особистості;
- окреслення способів індивідуального впливу на правопорушника з метою його виправлення.

Інший значний пласт, де можуть використовуватися спеціальні психологічні знання в адміністративному процесі – це, на нашу думку, транспортні правопорушення. Видається, що за їх допомогою можливо:

- виявити наявність свідомого наміру чи домінування ситуативних чинників, вплив яких виявився надто інтенсивним стосовно психологічних особливостей учасників події;
- здійснити диференціацію виду правопорушення;
- встановити причини і умови окремого правопорушення або групи правопорушень залежно від територіальної локації;
- визначити засоби оптимального адміністративного впливу на винну особу;
- окреслити шляхи загальної та індивідуальної профілактики правопорушень;
- запропонувати механізми психічного відновлення діяльності людини щодо управління механізмами, апаратами, транспортними засобами.

Отже, використання психологічних знань сприяє підвищенню ефективності превенції адміністративних правопорушень, причому такі знання можуть бути успішно застосовані, навіть, у формі простої бесіди.

Як вказують науковці [63, с. 201; 104, с. 61 та ін.], необхідність у використанні спеціальних знань в адміністративному процесі може виникнути як у процесуальній, так і в непроцесуальній (управлінській) сферах діяльності. Але при цьому в обох випадках відмінність завдань спеціаліста від експерта в

адміністративному процесі полягає, на наш погляд, в тому, що спеціаліст сам не надає доказів, а лише сприяє у встановленні, закріпленні та вилученні важливих для справи фактичних даних.

Проведений нами аналіз адміністративних справ показав, що, на відміну від ситуацій взаємодії психолога зі слідчими/суддями в інших сферах юрисдикції, в адміністративному процесі взаємодія відбувається менш проблемно. Нам видається, що такий стан речей пояснюється більшою готовністю адміністративістів визнати власну некомпетентність в психологічних питаннях, ніж це має місце в кримінальному або цивільному процесі.

На наш погляд, подібна ситуація складається через віддаленість адміністративного процесу від того, що називається «життєвою мудрістю»: суб'єкти кримінального процесу часто вважають, що можуть самостійно виявляти та трактувати психологічні явища; адміністративістам зручніше спиратися на результати роботи експертів-психологів. Хоча, як і в інших сферах юрисдикції, останні не мають процесуальної самостійності.

На думку М. В. Костицького [116, с. 224], до компетенції психологічної експертизи у справах про адміністративні правопорушення належить:

- встановлення стану фізіологічного афекту чи іншого особливого стану суб'єкта в момент вчинення адміністративного делікту;
- визначення психологічної можливості свідка і потерпілого правильно сприймати обставини вчиненого правопорушення і відтворювати їх на вимогу посадової особи чи компетентного органу;
- встановлення інтелектуального розвитку неповнолітнього, відповідності його досягнутому віку; встановлення педагогічної занедбаності, психологічного і психофізичного інфантилізму; визначення структури і змісту відносин між батьками, вчителями, ровесниками, з одного боку, і неповнолітніми правопорушниками – з іншого;
- виявлення особистісних якостей правопорушника, що вплинули на вчинення правопорушення;

- встановлення психологічних особливостей і психічного стану водія транспортного засобу при порушенні ним встановлених правил, а також того, як ці якості вплинули на вчинене правопорушення.

Отже, роль експертиз при розслідуванні адміністративних правопорушень досить значна. Тому маємо підстави вважати, що проведення СПЕ в адміністративному процесі є одним із найбільш складних видів використання спеціальних психологічних знань в процесуальній діяльності. При цьому висновок і показання експерта допускаються адміністративно-процесуальним законодавством в якості доказів в адміністративних справах.

Зазначимо, що залучення фахівців зі сторонніх експертних організацій для проведення СПЕ в адміністративній справі, як правило, пов'язане з певними витратами. Дані витрати вважаються процесуальними витратами і відшкодовуються за рахунок коштів державного бюджету або коштів учасників адміністративного судочинства⁶ [98].

Розглянуті форми і види використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі не носять обов'язкового характеру. Основним критерієм при виборі тієї чи іншої організаційної форми є чітке уявлення їх сутності та можливостей. Незнання і нерозуміння співробітниками контролюючих і правоохоронних органів цієї обставини, на нашу думку, може привести до:

- відмови від використання спеціальних знань, коли в них є потреба;
- формального застосування спеціальних психологічних знань, що компрометує як психологічну практику, так і юрисдикційний процес.

Узагальнення наукових джерел дозволяє стверджувати, що використання спеціальних психологічних знань здатне суттєво впливати на ефективність адміністративного процесу (див. табл. 5.3.2).

⁶На відміну від встановленого порядку безоплатного виробництва експертиз в кримінальних справах, передбачається платне виробництво експертиз в цивільних, арбітражних і адміністративних справах.

**Можливості використання спеціальних психологічних знань
в адміністративному процесі**

Встановлення	Визначення
фізіологічного афекту або іншого особливого емоційного стану суб'єкта в момент вчинення адміністративного делікту	психологічної можливості свідка і потерпілого адекватно сприймати обставини вчиненого правопорушення і відтворювати їх на відповідну вимогу
психологічних особливостей та психічного стану особи при порушенні нею встановлених правил, а також того, як ці її якості вплинули на вчинення правопорушення	рівня інтелектуального розвитку особи, його відповідності віковим та іншим критеріям
структури та змісту взаємовідносин між особою та її соціальним оточенням	освітньої або соціальної занедбаності, психологічного та психофізичного інфантилізму

Цей перелік, не будучи вичерпним, відповідає стану законодавства про адміністративні правопорушення. Так, згідно з «Інструкцією з автоматизованого обліку адміністративних правопорушень» (Документ з1059-16, прийняття від 04.07.2016 р.), серед загальних правил накладення адміністративного стягнення передбачено врахування особливостей особистості правопорушника. Таку характеристику особистості може надати експерт-психолог.

В п 3 ст. 34 КУпАП в якості обставини, що пом'якшує відповідальність, вказується на вчинення правопорушення в стані сильного душевного хвилювання. Відповідно, в психологічному контексті це означає встановлення наявності/відсутності фізіологічного афекту і передбачає використання спеціальних психологічних знань.

У зв'язку зі зростанням значення показань свідків і потерпілих в

адміністративному процесі, на наш погляд, важливим завданням стає визначення достовірності цих показань, їх відповідності фактичним обставинам справи. Знов-таки, стикаємося зі значущістю використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. Бо встановлення достовірності є завданням повноважної посадової особи чи органу, в встановлення можливості особистості, в силу її індивідуальних психічних особливостей, адекватно сприймати події, факти, обставини та відтворювати їх – прерогативою психолога.

Насамкінець наголосимо, що діяльність осіб, які володіють спеціальними знаннями та сприяють отриманню нових доказів, нерідко відіграє ключову роль в процесі доказування в адміністративних справах. Тому на фахівців, які сприяють адміністративному судочинству, може чинитися протиправний вплив з боку винних осіб, їх оточення або певних зацікавлених структур [16; 228; 255; 291 та ін.].

Особливо це стосується ситуацій, де адміністративно-правові делікти є лише опосередкованим відображенням злочинної діяльності, наприклад, вчинення адміністративного правопорушення учасником організованої злочинної групи. У цих випадках нібито банальні та звичні варіанти саботування адміністративного процесу можуть мати ще й суто кримінальне підґрунтя.

Враховуючи можливість протиправного впливу на учасників адміністративного процесу та з метою захисту від зловживань, експерту-психологу слід приділяти особливу увагу ситуаціям, коли має місце:

- зненацька та сумнівна за аргументацією відмова від проведення психологічної (та й будь-якої іншої) експертизи;
- посилення на некваліфікованість спеціалістів;
- наявність вербальних та невербальних ознак нещирості в комунікативній взаємодії та ін.

На забезпечення захисту осіб, які володіють спеціальними знаннями, спрямований Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у

кримінальному судочинстві» від 08.10.2016 р. № 3782-ХІІ. Проте, в ньому йдеться лише про кримінальне судочинство, що унеможлиблює його застосування в межах інших юрисдикційних процесів.

Загальновідомо, що сучасний стан захисту свідків в Україні характеризується тим, що у структурі багатьох правоохоронних органів функціонує спецпідрозділ, який забезпечує захист свідків – Національна поліція, СБУ, НАБУ та ін. Як правило, захист свідків здійснюється шляхом надання їм фізичної особистої охорони. Проте бюджет країни не в змозі матеріально забезпечити всіх потребуючих безпеки учасників юрисдикційних процесів. Так, фахівці вказують, що для захисту однієї особи потрібно чотири-шість професійних тіло-охоронців, які по чергово супроводжують свідка, членів його сім'ї та близьких родичів. Відповідно, навіть у межах кримінального процесу громадяни не завжди отримують потрібний захист від держави. В цих умовах сподіватися на захист для учасників адміністративного процесу, на наш погляд, доволі сумнівно.

Попри це, вважаємо за необхідне нормативно розширити межі надання захисту – на нього повинні мати право учасники будь-якого різновиду юрисдикційного процесу, якщо у цьому є об'єктивна необхідність (погрози, переслідування, залякування тощо). Відповідно, вважаємо актуальним Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» переформатувати на «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у судочинстві». При цьому разом із виключенням конкретизації, якого саме судочинства, доцільно внести уточнення до всіх положень даного закону.

На наш погляд, цим законодавець продемонструє прагнення держави захистити кожного учасника юрисдикційного процесу, що сприятиме підвищенню ефективності судочинства в цілому – люди більш охоче будуть взаємодіяти з правоохоронними органами, відчувачи піклування про них. Такі законодавчі ініціативи мають потенціал до імплементації у національне законодавство досвіду та здобутків країн Європейського Союзу (Фінляндії, Латвії, Естонії) щодо:

- сфери забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у судочинстві;
- приведення чинної системи забезпечення безпеки у відповідність до реалій сьогодення;
- оптимізації використання коштів державного бюджету, призначених на ці цілі.

Таким чином, використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі характеризується:

- відсутністю в КУпАП прямої вказівки на необхідність дослідження особистості правопорушника, чітко визначених обставин, коли воно має бути призначене та його завдань;
- наявністю загальних підстав для проведення психологічного вивчення особи: сумніви у відповідності її психічного розвитку віку; здатність до розуміння суб'єктом правопорушення соціальної та моральної сутності своїх дій; інформація про наявну особливу неврівноваженість, неадекватність сприйняття дійсності, тощо; а також визначення доцільних заходів профілактики правопорушень стосовно неповнолітніх.

5.4. Використання спеціальних психологічних знань в інших видах юрисдикційного процесу

Науковці розглядають юрисдикційний процес за багатьма ознаками [237; 263; 300 та ін.]. Так, його можна поділити відносно наступних підстав:

- згідно правових форм діяльності держави – нормотворчий, правозастосувальний, контрольно-наглядовий та ін.;
- сфери суспільних відносин: законодавчий, виборчий, бюджетний, земельний та ін.;
- процесів судовиробництва: конституційний, цивільний, господарський, адміністративний, кримінальний та ін.

У попередніх розділах дисертації ми розглядали різноманітні аспекти цих

суспільних відносин у контексті використання спеціальних психологічних знань. Завершимо екскурс висвітленням їх можливостей в інших видах юрисдикційного процесу, зокрема, в конституційному та господарському.

Конституційний судовий процес розпочинається на основі таких юридичних фактів, як звернення до Конституційного Суду України з конституційним поданням або конституційним зверненням, завершується – прийняттям підсумкового акту (рішення або висновку) Конституційного Суду України.

На основі відповідних джерел [77, с. 81; 278, с. 69], виділяємо такі стадії конституційного процесу:

- внесення конституційного подання чи звернення;
- його розгляд колегією суддів і винесення процесуальної ухвали про відкриття конституційного процесу чи у відмові в його відкритті;
- розгляд справи на пленарному засіданні Конституційного Суду України;
- прийняття рішення (висновку);
- офіційне оприлюднення рішення (висновку);
- виконання рішення.

Вивчення Закону України «Про Конституційний Суд України» та інших нормативно-правових, які регламентують його діяльність засвідчує, що згадування про використання спеціальних психологічних знань там відсутнє. Тому беремо на себе сміливість стверджувати, що навіть така висока ланка нашого суспільства, як контролюючий саме законодавство правовий інститут, не повинна бути осторонь від сучасних здобутків психології. В практичній площині це можливо за рахунок введення посади (тимчасової для вирішення певних завдань чи постійної) психолога Конституційного суду України.

Проаналізувавши різноманітні аспекти конституційного процесу, вважаємо, що використання спеціальних психологічних знань можливе майже на кожному етапі функціонування даної інституції, зокрема, у наступних аспектах:

- визначення та затвердження понятійного апарату як мови

юрисдикційного процесу з точки зору відповідності пропонованих категорій їх психологічному змісту;

- змагальність сторін в контексті психологічної перевірки конституційності проведення референдумів і виборів, здійснення права народної ініціативи щодо можливостей ментальної погодженості та формального дозволу;

- рівний доступ до правосуддя у контексті психологічної зрозумілості для пересічних громадян глобальних можливостей захисту своїх (людини і громадянина) прав і свобод як в цілому, так і в окремих випадках;

- забезпечення психологічної вираженості послідовності процесуальних стадій та прийнятих рішень, що оформляються документально;

- встановлення відповідності офіційного та психологічного (соціометричного) статусу суддів та інших працівників суду;

- психологічна доцільність регламентації видів доказів, юридичних фактів і способів їх збирання та оцінювання, тощо.

На нашу думку, всі висвітлені нами раніше можливості використання спеціальних психологічних знань в різних видах юрисдикційного процесу є взаємноперехідними, що зумовлено пов'язаністю між собою норм матеріальних галузей права. Наприклад, такому інституту як конституційний устрій притаманні різні види судовиробничого захисту в нормах конституційного і кримінального процесів. Між тим, від початку адміністративно-правовий спір про компетенцію може трансформуватися у спір, віднесений до компетенції Конституційного Суду; податкові спори зі сфери господарського процесу – переміститися в русло інших процесів.

Тобто, використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу має характеризуватися злагодженою і відповідальною діяльністю державного апарату. Особливо це відображається на діяльності юрисдикційних органів, які забезпечують законність і невідворотність юридичної відповідальності.

Інший, допоки не розгорнутий у нашому дослідженні юрисдикційний

процес – *господарський*. Аналізуючи його особливості у контексті теми використання спеціальних психологічних знань, ми розглядаємо його зміст як низку юридичних відносин, зокрема, це спір про право, тобто матеріально-правовий конфлікт між учасниками господарських відносин, що виникає з приводу захисту порушеного, оспоруваного чи невизнаного права [47].

Де саме тут місце для використання спеціальних психологічних знань? На наш погляд, для відповіді на це питання слід виходити з того, що в господарському суді розглядаються справи стосовно різноманітних спорів⁷, отже, емоційність та необ'єктивність зацікавлених учасників тут цілком передбачувана. Тому запрошений психолог може, наприклад, дослідити ті тонкі грані, де закінчуються фактичні відомості по справі та починає домінувати суб'єктивне бажання відстояти свою позицію.

Ми проаналізували ГПК України та згрупували ті його норми, де йдеться про використання спеціальних знань [57]. Як і в попередніх випадках, ми звертаємо увагу на загальне поняття «спеціальні знання», до якого, безумовно, входять й спеціальні психологічні знання (див. табл. 5.4.1).

Таблиця 5.4.1

Вказівки на використання спеціальних знань в ГПК України

Номер та назва статті	Зміст норми
ст. 69 – Експерт	регулювання участі експерта в господарському процесі
ст. 71 – Спеціаліст	умови надання консультування від спеціаліста певної сфери
ст. 98-107 – Висновок експерта	алгоритм проведення експертизи та пов'язаних із нею аспектів

Отже, використання спеціальних знань в господарському процесі регламентоване та алгоритмізоване. Проведене нами узагальнення засвідчує, що

⁷При укладанні, зміні, розірванні господарських договорів і з інших підстав, а також щодо спорів про визнання недійсними актів; справи про банкрутство та ін. До відання господарських судів віднесений також розгляд корпоративних спорів.

психолог може бути запрошений майже на всіх стадіях господарського процесу, зокрема, на наступних:

- порушення провадження у справі;
- підготовка матеріалів до розгляду в засіданні;
- судовий розгляд;
- винесення рішення по суті заявлених вимог;
- припинення провадження у справі чи залишення позову без розгляду.

Відповідно, одним із найважливіших інститутів господарського процесу є судова експертиза. Як свідчать джерела [54; 140 та ін.], формування інституту судової експертизи в даній правовій сфері відбувалося поступово, за допомогою методу «спроб та помилок» стосовно адаптації законодавчих актів в правову дійсність.

Окрім наведених вище положень ГПК України, до правової бази, яка регулює питання організації та проведення судових експертиз в господарському процесі, належить Закон України «Про судову експертизу», а також наступні підзаконні нормативні акти:

- Порядок ведення державного Реєстру атестованих судових експертів;
- Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів.

Ми погоджуємося з думкою дослідників [54, с. 69; 187, с. 201], що незважаючи на наявність зазначених нормативно-правових актів, на практиці не завжди вдається прийти до однозначного висновку про необхідність використання спеціальних психологічних знань в господарському процесі, а також – про ступінь ймовірної корисності їх результатів.

Слід зазначити, що в межах господарського судочинства особливо відчутна психологізованість юрисдикційного процесу, оскільки господарський суд виконує посередницькі (переговорні, медіативні) функції. Без високопрофесійного використання спеціальних психологічних знань неможливо досягнути успіху (оптимізації) в переговорному процесі. Необхідність психологічно виваженого посередництва існує постійно:

- у разі пошуку компромісного рішення;
- у випадках, коли компромісне рішення не знайдене й виникає необхідність безпосереднього врегулювання суперечки між сторонами.

Зазначимо, що господарський процес становить собою постійне балансування між нейтральністю сторін та проведенням переговорів у конструктивному напрямі. Тому психологічна підготовка суб'єктів процесу повинна передбачати формування вмінь і навичок стабілізації емоційного фону сторін, аби обмін інформацією став ефективним, а також вміння зрушити з місця непримиренність позицій сторін та сприяти зниженню (подоланню) проявів ворожості, конфліктності, створення суто ділової атмосфери у взаємодії. Також виділимо такий аспект психологічного забезпечення, як формування здатності зрозуміти проблему з позицій опонента. Вважаємо, що саме це дозволяє визначити об'єктивно можливі та взаємоприйнятні варіанти рішень.

Відповідно, психологічна складова є неодмінною рушійною силою господарського процесу (див. табл. 5.4.2).

Таблиця 5.4.2

**Етапи використання спеціальних психологічних знань
в господарському процесі**

I	II	III
Визначаються можливі напрямки ділових контактів, усвідомлення стратегій і тактики врегулювання суперечливих інтересів	Закріплення перших проявів конструктивної взаємодії, сприяння усвідомленню взаємної вигоди переговорів	Подолання конфліктності, використання прийомів заспокоєння, донесення до розуміння небажаності конфронтації

Серед основних психологічних проблем, що виникають у господарському провадженні, виокремимо наступні: психологічна несумісність учасників,

відсутність вмінь і навичок координації спільних дій, звичка до маніпулювання поведінкою інших людей, намагання домінувати понад усе.

На основі вивчення першоджерел [187; 217 та ін.], представимо наступну низку завдань господарського суду, які є різновидами здійснення психологічного впливу у процесі досягнення мети: укладення нової угоди; підтвердження чинної угоди з перерозподілом повноважень; продовження існуючих раніше домовленостей внаслідок нормалізації відносин.

Отже, на основі проведеного нами теоретичного узагальнення та практичного дослідження проблеми використання спеціальних психологічних знань у різних видах юрисдикційного процесу, можемо стверджувати, що в умовах реформування та розвитку українського суспільства незмірно зростає роль психології в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі – в правовій. Психологічні знання дедалі більше стають потужним правовим механізмом захисту прав людини і громадянина.

Ми вважаємо, що використання спеціальних психологічних знань в *усіх видах юрисдикційного процесу*, виступає важливим засобом:

- прискорення правового розвитку країни;
- приведення в дію організаційно-економічних і соціальних ресурсів сучасної науки;
- активізації потенціалу молодих правників, чий простір для творчості зможе спиратися на психологічні здобутки сучасності.

Також, на нашу думку, використання спеціальних психологічних знань у всіх видах юрисдикційного процесу сприяє вирішенню глобального завдання будь-якого громадянського суспільства: використання всієї сили законів у протидії злочинності та правопорушенням. Провідні юристи та психологи, з якими ми, безумовно, погоджуємося [89, с. 47; 171, с. 197; 239, с. 114 та ін.], вказують, що у вирішенні цього завдання важливе місце належить юридичній науці, розвиток якої на сучасному етапі тісно пов'язаний з науковими досягненнями часу. У контексті нашого дослідження це:

- інтеграція і диференціація наукового психологічного та правового знання;

- розвиток прикладних напрямів психології, зокрема, видів та інструментарію СПЕ, а також форм практичної психології, зокрема, психодіагностики та консультування.

Також, як відомо, в умовах інтенсифікації процесів розвитку суспільства все більшого значення набуває соціальна активність особистості [55, с. 64]. Поступова євроінтеграція України створює, на наш погляд, передумови для всебічного, повного і глибокого аналізу особливостей поведінки особистості як в юрисдикційному процесі, так і поза його межами. Використання спеціальних психологічних знань при цьому містить значний потенціал впливу на стан правоохорони в державі та захисту прав громадян.

Зазначимо, що як узагальнення наукових першоджерел, так і проведені нами емпіричне дослідження дозволяє стверджувати, що психологічна підготовленість юристів, безперечно, за останні роки зростає. Проте рівень розвитку психології і потреби використання психологічного знання в юрисдикційному процесі часто випереджають можливості оволодіння ним суб'єктами цієї діяльності. У зв'язку з цим, в законодавстві й передбачена можливість в разі потреби в спеціальному професійному знанні в різних областях науки залучати осіб, які володіють цим знанням. Ми пересвідчилися, що в юридичній практиці накопичено значний досвід залучення психологів в якості експертів або спеціалістів, що є, безумовно, позитивним здобутком вітчизняного права.

Вважаємо, що використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу слід розглядати як *необхідність*, а не *бажаність*. Така необхідність, окрім іншого, обумовлена й науково-технічною інтернет-революцією, яка значно посилила залежність соціального і правового розвитку від забезпеченості інформацією: з одного боку, на особистість у сучасному суспільстві чиниться значний психологічно-інформаційний вплив, з іншого – вона сама може здійснювати його.

Негативним наслідком прогресу в обізнаності громадян і посадових осіб щодо правових знань стає розширення кола для зловживань. Навіть найбільш

досконале законодавство має «слабкі місця», які можна спробувати використати на власну користь. Стосовно психологічних знань таке найчастіше представлене посиленнями винної сторони на стан сильного душевного хвилювання та інші інтенсивні емоційні стани, що можуть слугувати аргументом для пом'якшення ступеня вини. При цьому представники сторони захисту для обґрунтування таких станів більш охоче користуються визначеннями з популярної літератури, ніж звертаються до фахівців-психологів за кваліфікованим висновком.

Тому використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу видається нам тим «буферним» чинником, який дозволяє відмежовувати вимисел (бажаний стан речей) від реальності в психолого-правовій сфері. Це не виключає, а навпаки актуалізує необхідність налагодження професійно-психологічної підготовки ключових учасників юрисдикційного процесу (суддів, прокурорів, адвокатів та ін.).

Сучасні дослідники в різноманітних сферах суспільного життя визнають необхідність в складних, проблемних ситуаціях людських відносин вдаватися до оцінок експертів-психологів. До таких належать, на нашу думку, наступні:

- управління соціальними процесами і розвитком суспільства як громадянського;
- пропаганда здорового способу життя та підтримання власного життєвого потенціалу серед громадян;
- професійна просвіта, професійна орієнтація та визначення ступеня професійної придатності;
- протидія злочинності загалом та профілактика правопорушень, зокрема, тощо.

Зазначимо, що є спільні моменти використання психологічних знань в перелічених суспільних сферах та в юрисдикційному процесі. Так, обставини, за яких доцільно запрошувати експерта-психолога, на наш погляд, наступні:

- необхідність отримання об'єктивної, незацікавленої оцінки впливу на інших людей прийнятого рішення, здійсненої дії, обраного напрямку, їх справжньої або перспективної якості, ефективності;

- конфліктна ситуація в сфері робочих відносин, управління, здійснення владних повноважень, наявність спірних позицій з певного питання, коли необхідно думка незацікавленого фахівця, здатного надати об'єктивну оцінку ситуації;

- недосвідченість керівництва або непідготовленість установи (організації, підприємства) до реформ та інновацій;

- ситуації, коли межі проблеми в суспільних відносинах ширші, ніж сумарне знання, яким володіють учасники певного процесу.

Проаналізувавши наявний юридико-психологічний базис та результати власного теоретико-емпіричного дослідження, можемо стверджувати, що використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу ґрунтується на ряді принципів, основні з яких наступні:

- експертні оцінки повинні бути отримані від визнаних в певній галузі знань фахівців в максимально систематизованій формі, що дає можливість їх узагальнення;

- для отримання висновків експертів в зазначеній формі необхідно ставити їм чіткі завдання, що передбачає наявність відповідної підготовки замовників;

- вибір експертів, постановка їм завдань, узагальнення їх суджень повинні ґрунтуватися на відповідних методологічних підходах, найбільш ефективним з яких є співставлення різних експертних думок, що передбачає залучення декількох експертів-психологів.

Відповідно, використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу можна визначити як особливий різновид діяльності, що охоплює оцінку, інформаційне забезпечення, діагностику, консультацію і прогноз. Це спеціальна дослідницька діяльність, що потребує наявності необхідних знань, умінь та навичок.

Узагальнюючи сутність різноманітних аспектів використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі, приходимо до думки, що це – сукупність взаємопов'язаних логічних ланок психологічного дослідження, а саме:

- це перевірений практикою та логікою результат процесу професійного пізнання певних аспектів дійсності та адекватне її відображення у вигляді експертних висновків;

- це можливість трактувати певні явища на основі професійного досвіду, який поєднує знання з уміннями і навичками, наявність психологічно значущих властивостей і якостей, що сприяє ефективному вирішенню завдань юрисдикційного процесу.

- це досвід вирішення завдань певного класу, що дозволяє психологу вирішувати й інші аналогічні завдання;

- це можливість завдяки знанням, досвіду та інтуїції експерта-психолога творчо вирішувати відповідні проблеми.

Відповідно, використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі має потенціал до того, щоб змінити та/або сприяти розвитку уявлень про специфічні особливості функціонування різноманітних спірних взаємовідносин, суспільних явищ тощо. Робота психолога в означеній площині може:

- переслідувати стратегічні та оперативні цілі;
- надавати результати особливої неочікуваної складності;
- синтезувати наявну інформацію з позицій якісної оцінки;
- створювати передумови для оптимального вирішення поставленої проблеми.

Слід зазначити, що навіть одноосібна праця висококваліфікованого фахівця-психолога буває достатньою, якщо є потреба в глибокому вивченні певного об'єкта. Проте постійне ускладнення соціальних відносин, зростаюча спеціалізація знань нерідко потребують звернення до фахівців різних галузей знань. Тому проведення комплексних досліджень має бути, на нашу думку, скоріше правилом, ніж виключенням. Комплексний підхід надає можливість урізноманітнити форми і методи вивчення, більш продуктивно опрацьовувати варіанти експертних висновків, мінімізувати витрати часу та коштів, забезпечити колегіальність висловлюваних думок і позицій.

Таким чином, використання спеціальних психологічних знань в інших видах юрисдикційного процесу характеризується наступним:

- участь психолога в роботі Конституційного Суду України та конституційному процесі загалом у теперішній час не передбачена, що не відповідає реаліям сьогодення, зокрема, у зв'язку з необхідністю проведення психологічної експертизи його висновків, що наділені властивостями обов'язковості, квазіпрецедентності та преюдиціальності;

- господарський процес відрізняється від інших видів процесу, насамперед, своєю медіативною природою, що потребує від його учасників наявності вмінь саморегуляції та стабілізації емоційного фону задля ефективного обміну інформацією, вмінь створювати ділову атмосферу взаємодії сторін для пошуку взаємоприйнятних рішень;

- використання спеціальних психологічних знань в усіх видах юрисдикційного процесу можна визначити як особливий різновид діяльності, що охоплює оцінку, інформаційне забезпечення, діагностику, консультацію і прогноз у ситуаціях, що мають виражену психологічну складову, тобто фактично – в усіх проблемних ситуаціях взаємодії в системі «людина – суспільство – право».

Висновки до розділу 5

Таким чином, характеризуючи можливості використання спеціальних психологічних знань в різних видах юрисдикційного процесу, можемо стверджувати, що діюча на сьогодні система законодавчого регулювання та науково-методичного забезпечення цієї сфери потребує доопрацювання з метою підвищення ефективності її функціонування.

На основі проведеного теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження ми дійшли наступних висновків:

- 1) потужним «новим диханням» сучасного законодавства стосовно використання спеціальних знань стало прийняття чинного Кримінального

процесуального кодексу України, про що йдеться, зокрема, у роз'ясненні Міністерства юстиції України «Використання спеціальних знань відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України» від 18.02.2013 р. № п0003323-13: експерта може залучати як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, в тому числі на договірних основах; висновок експерта та його показання, в тому числі усні, одержав статус процесуального джерела; судова експертиза може бути призначена одразу ж після внесення інформації про кримінальне правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань; визначене коло осіб, які можуть бути залучені в якості експертів. Разом із позитивними новаціями, КПК України містить окремі неточності та прогалини, зокрема, відсутнє визначення понять первинної, додаткової, повторної, комісійної та комплексної експертиз; передбачена можливість проведення комісійної та комплексної експертизи, але не врегульовано статус кожного експерта та межі його окремих повноважень, порядок організації проведення таких експертиз та випадки складання ними одного чи окремих висновків; не визначено форми реалізації стороною захисту права самостійного залучення експерта. Зазначене повною мірою стосується психологічних експертиз;

2) результатом використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі є внутрішньо диференційована сукупність уявлень про психологічну сутність досліджуваної ситуації, що набула змістовності внаслідок творчої професійної діяльності експертів у межах поставлених перед ними завдань;

3) межами використання спеціальних психологічних знань є юридичний, гносеологічний та етичний критерії: експерт-психолог не встановлює юридичні факти, не надає правової оцінки психологічним обставинам та не оперує юридичними категоріями; він може досліджувати лише такі ті процеси, стани, властивості, яким вже надане адекватне наукове пояснення; суд не цікавлять соціально-моральні погляди психолога на обставини справи або його моральна оцінка особистості учасників процесу;

4) спеціальні психологічні знання в цивільному процесі – результат

психологічного пізнання у контексті дослідження явищ цивільно-психологічної дійсності, а також діяльності суб'єктів цивільних правовідносин із метою виявлення ступеня їх впливу на вчинення цивільно-правових деліктів;

5) в адміністративному процесі спеціальні психологічні знання можуть залучатися в разі виникнення сумнівів у нормотиповості психічного розвитку певної особи; для з'ясування, чи адекватно вона розуміє правовий контекст власних дій; для визначення ступеня впливу емоційного стану особи на вчинення нею адміністративного правопорушення;

6) фізичного захисту можуть потребувати учасники будь-якого різновиду юрисдикційного процесу, у зв'язку з чим доцільно розширити сферу впливу Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», відповідно, змінивши й його назву на: «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у судочинстві»;

7) перспективним напрямом запровадження психологічних знань у конституційному процесі нам вбачається проведення психологічної експертизи конституційних актів; в господарському процесі – участь спеціаліста-психолога в підготовці, проведенні та оцінці ефективності переговорного процесу;

8) використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі – один із важливих важелів забезпечення підтримки законності в державі та пріоритету принципу гуманізму в суспільстві, тому звертання до них має бути постійним та обов'язковим; це особливий різновид діяльності, яка виступає неодмінним механізмом забезпечення верховенства права в Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і надані практичні науково-обґрунтовані рекомендації та пропозиції щодо вирішення важливої наукової проблеми, сутність якої полягає в розкритті історичних і теоретичних передумов формування юрисдикційного процесу; визначенні методології спеціального пізнання; обґрунтуванні засад використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі; наданні характеристики процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі загалом та можливостей використання спеціальних психологічних знань в окремих його видах, зокрема.

На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Процедура – атрибут будь-якої соціальної (нормативної) регуляції поведінки людей. Правова процедура – особливий, нормативно встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, що гарантує реалізацію норм матеріального права і матеріальних правовідносин, які охороняються від порушення правовими санкціями. Правова процедура має всі ознаки соціальної процедури, а її специфічність обумовлена тим, що вона реалізується в правовому середовищі, регулюється правовими нормами, структурується правовими відносинами, зорієнтована на правовий результат, тощо. Найбільш повно процедурність втілюється в правовому регулюванні, де існують досить самостійні процедурні галузі: цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право та ін. Певні правила процедури, які закріплюються процесуальним правом, охоплюються поняттям «процесуальна форма».

2. Юрисдикційний процес – це комплексна система правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів держави, а також зацікавлених у вирішенні юридичних справ інших суб'єктів права; це сукупність послідовних дій, встановлених в нормативному порядку й направлених на застосування норм матеріального права. Він зумовлюється процедурними і процесуальними

нормами, а його результати мають відображення у відповідних офіційних документах (правових актах). Всі різновиди юрисдикційних процесів мають однорідну природу і зміст, будуються на однакових засадах, отже, повинні відповідати одним основоположним вимогам як структурного, так і функціонального характеру. Разом із тим, специфіка конкретного юрисдикційного процесу визначається особливостями охоронних правовідносин, тобто тими чинниками, які є для нього основними: підставами виникнення, нормативною базою, змістом, цільовим призначенням. Основні ознаки юрисдикційного процесу: стадійність, наявність правозастосовних циклів або процесуальних проваджень, динамічний характер, юридична результативність, послідовність та цілеспрямованість.

3. Методологія юрисдикційного процесу – це рефлексивний опис принципів та методів дослідницького процесу в правовій сфері, тобто певна «самосвідомість» науки. Світова наукова думка виокремила два основних методологічні підходи щодо пізнання у правовій площині – позитивістський та нормативістський. У межах першого право ототожнюється з чинним законодавством, що призводить до обмеження завдань юридичної науки вивченням чинного на даний момент права, нехтування наявністю «ідеального права» та природних і невідчужуваних прав людини. Нормативізм ґрунтується на постулаті «розумності» побудови ієрархічної правової системи, причому право має чинність тільки в кодифікованих юридичних нормах, тобто не може бути права поза нормами (наприклад, природного). Втім, в контексті сучасної неоліберальної української Конституції і позитивізм, і нормативізм є застарілими, оскільки сучасність диктує вже інші реалії. Останнім часом набирає сили цивілізаційний методологічний підхід в юрисдикційному процесі, в якому виділяють два напрямки: теорія стадіального розвитку правової цивілізації; теорія локальних правових цивілізацій. Цивілізаційний методологічний підхід визнає можливість ірраціоналізму, принципу додатковості та плюралізму істини.

4. Пізнання – творча діяльність людини, орієнтована на отримання достовірних знань про світ, тобто одержання нових фактів, встановлення закономірностей їх прояву та механізмів виникнення і розвитку певних явищ. Центральною проблемою теорії пізнання є питання про можливість адекватного відтворення суб'єктом сутнісних характеристик об'єкта, що пізнається. Продуктом діяльності пізнання є отримання особою певного знання, причому останнє може бути як науковим, так і ненауковими.

Теоретичне пізнання і пізнання у юрисдикційному процесі відрізняються за своїм предметом, а саме: в першому випадку предмет нічим не обмежений, він представлений новими сутностями, феноменами та закономірностями їх розвитку; в другому – предмет знаходиться в межах приписів закону, він реалізується в межах притаманних юрисдикційному процесу завдань та виражений в іманентних йому поняттях, таких як подія злочину, вина й інші обставини, що підлягають доказуванню. Характерним для юридичного пізнання також є те, що результат відображення може не тільки не співпадати з реальністю, але й бути викривленням її.

5. Методологія пізнання в правовій сфері є динамічним процесом, на зміст та перебіг якого впливає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, в яких воно відбувається. Вона формується у зв'язку з необхідністю вивчення самої природи пізнання, відношення знання і реальності, суб'єкта і об'єкта пізнання, можливостей і меж пізнання та його критеріїв, розробки і узагальнення принципів, методів і засобів, за допомогою яких можливе вдосконалення юрисдикційного процесу. Виділяють декілька рівнів методології: а) рівень філософської методології як загальний спосіб пізнання правової дійсності; б) рівень загальнонаукової методології – характеризує сукупність методологічних принципів, які можуть застосовуватись в правовій сфері; в) рівень конкретно-наукової методології – сукупність підходів, теорій і принципів, що притаманні і можуть застосовуватися в юридичній галузі; г) рівень технологій, технік і методик дослідження – визначає вимоги процедури та інструментарій, що застосовуються при вивченні конкретного явища.

Методи пізнання поділяються на: загальнонаукові та приватно-наукові; теоретичні та емпіричні; методи наукового дослідження, методи психологічного впливу на особистість та методи судово-психологічної експертизи.

6. Пізнання в юрисдикційному процесі – це сукупний результат взаємодії двох окремих процесів: пізнання і доказування, тобто вони не є окремими сутностями, їх слід сприймати в комплексі через взаємопов’язаність та взаємозумовленість складових. Відповідно, доказування в правовій сфері – певний процес пізнання, що реалізується визначеними суб’єктами як збирання, перевірка й оцінка доказів. Пізнання і доказування не є окремими видами діяльності з подання, дослідження й оцінки доказів, а становлять її інструментарій, що слугує для переведення приписів норм доказового права у практичну діяльність суб’єктів щодо встановлення певних фактичних обставин. Пізнання і доказування в юрисдикційному процесі – це складова механізму процесуально-правового регулювання, яка виражається у знаходженні та використанні валідних доказів, за допомогою чого відбувається отримання знань про факти, що мають значення для певного виду провадження.

7. Спеціальні знання – такі, що отримуються в процесі фахової освіти, практичної діяльності та професійного досвіду, і потребують постійного вдосконалення, аби за своєю повнотою і актуальністю відповідати вимогам сучасного в юрисдикційного процесу; будь-які знання стають спеціальними, якщо вони залучаються до юрисдикційної діяльності для вирішення завдань поза межами своєї безпосередньої наукової галузі. Суб’єктами спеціальних знань є особи, яких залучають сторони процесу й суд для вирішення завдань юрисдикційного процесу. Спеціальні психологічні знання – знання широкого спектру напрямів, зокрема загальної, соціальної, юридичної, клінічної, вікової психології, а також поля їх перетину з суміжними дисциплінами – психіатрією, наркологією, сексологією, віктимологією та ін., що використовуються в юрисдикційному процесі у разі необхідності поглибленого вивчення

особистості процесуальних осіб та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях.

8. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань загалом співпадає з історією розвитку юридичної психології. Перші згадування про психологічний підхід у юрисдикційному процесі мають місце в античності, а його підвалинами слід вважати узагальнені емпіричні дані побутової психології. В епоху Середньовіччя, незважаючи на тотальний релігійний догмат, психологічні знання використовувалося у вигляді емоційної розрядки (очищення) на релігійних сповідах та покайннях. Часи Відродження характеризувалися увагою громадянського суспільства до проблеми злочинності та шляхів її подолання, вперше запропоновані психологічні рекомендації щодо способів проведення допиту різних категорій осіб та прийоми виявлення неправдивих показань. Друга половина XIX ст. ознаменувалася першими психологічними експериментальними дослідженнями злочинців та судово-психологічними експертизами учасників кримінального судочинства. На початку XX ст. науковці починають широко використовувати емпіричні методи дослідження у правовому полі, зокрема, для вивчення ступеня достовірності показань свідків, визначення психічного стану обвинуваченого/підсудного; втім, у зв'язку з певними ідеологічними особливостями розвитку нашої країни, від 30-х років XX ст. здобутки психології до юрисдикційного процесу залучатися перестали. Лише на рубежі 1960-х рр. гоніння на практичну психологію припинилися і розпочалася активна дослідницька робота, спрямована на: створення теоретичних та практичних засад застосування спеціальних психологічних знань; визначення перспектив розвитку судово-психологічної експертизи; впровадження інших форм спеціальних психологічних знань у кримінальне та інші форми судочинства.

9. Методологія спеціального психологічного пізнання – вчення про засадничі позиції застосування досягнень психології в юрисдикційному процесі; теорія – сукупність знань, що становлять собою результат пізнання й

осмислення практики життя і дозволяють будувати конкретні уявлення про досліджувані психічні явища та процеси. Методологія спеціального психологічного пізнання представлена: загальною методологією, що забезпечує правильні і точні уявлення про найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу, а також місце і роль в ньому явищ, які є об'єктом спеціального психологічного пізнання; спеціальною методологією (методологією психології), що дозволяє формувати закони і закономірності, які стосуються своєрідності формування, розвитку і функціонування досліджуваних феноменів; приватною методологією – сукупністю методів, способів, прийомів і методик дослідження в межах спеціального психологічного пізнання явищ, які складають об'єкт і предмет її аналізу. Методи спеціального психологічного пізнання, в більшості випадків, запозичуються з загальної психології та інших галузей психологічної науки, проте деякі з них спеціально розробляються для цілей відповідного юрисдикційного процесу.

10. Форма у контексті використання спеціальних психологічних знань – це визначений законом порядок процесу та його реалізація в юрисдикційній діяльності. Процесуальна форма представлена у чинному законодавстві як безпосереднє залучення психолога як експерта або спеціаліста, непроцесуальна – опосередкованою довідково-консультативною діяльністю психолога, ініційованою суб'єктами юрисдикційного процесу. При цьому перші два фахівці проводять дослідження самостійно і викладають власну позицію з приводу конкретного об'єкта дослідження; консультант – позбавлений процесуальної самостійності, він роз'яснює питання та допомагає замовнику, в тому числі й письмово, сформулювати необхідний запит чи викласти встановлені обставини і факти, тобто його участь має похідний і допоміжний характер. Найбільш поширена у сьогоденні сфера використання спеціальних психологічних знань – кримінальне судочинство, впродовж якого встановлюється та вивчається низка феноменів, що мають юридико-психологічну сутність (мотив, мета, емоційний стан, особливості особистості, рівень інтелектуального розвитку тощо). Їх залучення дозволяє забезпечити

змагальність сторін обвинувачення і захисту щодо оцінювання фактів, які мають психологічний зміст.

11. Судово-психологічна експертиза – науково-практичне дослідження, що відповідає сучасним можливостям психологічної науки і проводиться обізнаною особою у порядку та формі, передбаченій чинним законодавством, з метою вивчення особливостей психіки процесуальних осіб в юридично значущих ситуаціях, експертне встановлення та оцінка яких мають значення для об'єктивного досудового та судового розслідування кримінальних, цивільних, адміністративних та інших проваджень. Предметом дослідження судового психолога-експерта є закономірності і особливості перебігу і структури психічних процесів (психічної діяльності), що мають юридичне значення і спричиняють певні правові наслідки. При цьому суд цікавить не власне діагностика особливостей психіки людини, а наявність чи відсутність таких її властивостей, які визначають їх юридичну значимість, що відображено в праві в якості юридичних критеріїв тієї чи іншої здатності підекспертної особи. Загальною підставою, на яку спираються суб'єкти юрисдикційної діяльності при призначенні судово-психологічної експертизи, слід вважати: з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують залучення спеціальних психологічних знань. Запитання експерту поділяються на: а) запитання, пов'язані з психічними властивостями і особливостями особистості; б) запитання, що стосуються особливостей перебігу психічних процесів у даної особи; в) запитання, що стосуються впливу на психіку різноманітних умов і пов'язаних із ними станів людини в момент юридично значущої події.

12. Психологічна консультація – це роз'яснення фахівцем психологічних сторін правопорушення, поведінки та мотивації процесуальних осіб, їхніх особистісних особливостей, а також сутності окремих психологічних теорій і підходів, що можуть бути застосовані на практиці. Психологічна консультація може мати процесуальний і непроцесуальний характер. В першому випадку вона здійснюється на письмову вимогу слідчого, адвоката, суду, відображається в письмовій формі і ґрунтується на психологічному аналізі матеріалів

провадження та інших документів; в другому – надається учасникам процесуальної діяльності і зводиться до роз'яснень психологічної науки і практики, а також може полягати у допомозі зацікавленій особі у формулюванні запитань для психолога-експерта, визначенні предмета психологічного дослідження, тощо.

13. Однією з новел чинного Кримінального процесуального кодексу України є можливість залучення спеціаліста для надання консультацій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71; ч. 1 ст. 360 КПК України). Фактичне ототожнення статусу спеціаліста і консультанта потребує більш чіткого диференціювання функцій і завдань першого під час досудового і судового провадження. Основними напрямками участі спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі є: психодіагностика (психологічне вивчення кандидатів на посади суддів і осіб, які претендують на зайняття інших посад державної служби в судовій системі); психопрофілактика (сукупність заходів, спрямованих на: нейтралізацію впливу негативних факторів соціального середовища на особистість із метою попередження відхилень у її поведінці; запобігання можливих соціокультурних колізій у окремих індивідів груп ризику; збереження, підтримання та захист психічного здоров'я працівників; тощо). Участь спеціаліста можлива також при підготовці до проведення процесуальних дій та у формі надання допомоги у встановленні ефективного психологічного контакту та застосуванні відповідних методів психологічного впливу.

14. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі – такі, що виступають внутрішньо диференційованою сукупністю уявлень про психологічну дійсність досліджуваної ситуації. Процес використання цих знань – це творча професійна діяльність відповідних фахівців, які досліджують: цілі й мотиви поведінки, психічні стани, у яких перебували підозрювані/обвинувачені, свідки, потерпілі в процесі реалізації тих чи інших дій; сутність взаємозв'язку між психологічними об'єктами; закономірності розвитку процесів, що мають правове значення; психологічні детермінанти й наслідки протиправних дій.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство значно розширило можливості використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі. Експерта-психолога тепер може залучати як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, що позитивно впливає на реалізацію змагальності сторін та гарантує рівні права сторонам кримінального провадження у зверненні до спеціальних психологічних знань як джерела доказу. Відповідно, в якості доказу може фігурувати одночасно два висновки, виконані різними експертами-психологами з одних й тих питань, що сприяє підвищенню вагомості статусу психолога-консультанта та психолога-спеціаліста. Також прискорена можливість використання спеціальних знань, оскільки судово-психологічна експертиза може проводитися відразу після внесення інформації про кримінальне правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань.

15. Загальний предмет використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі має враховувати: психологічну (експертну) значимість результатів психологічного дослідження; потенційну юридичну (доказову) значимість результатів такого дослідження. Підставами для їх залучення може стати наявність у суду (судді) обґрунтованих сумнівів щодо здатності певної процесуальної особи правильно відображати: сутність і перебіг об'єктивних обставин, що визначають сутність цивільно-правових правовідносин; фактів, що важливі для розгляду та аргументованого вирішення справи. Найбільш поширеними приводами слід вважати необхідність: визначення здатності певної особи правильно сприймати юридично значущі обставини; дослідження спроможності правильно запам'ятовувати і відтворювати особою важливу інформацію, якою вона володіє; вивчення даних про характерологічні особливості, властиві певній особі; встановлення виду та рівня інтенсивності незвичайного емоційного стану особи в момент сприйняття нею досліджуваної ситуації, ступеня його впливу на адекватність свідчень; виявлення ступеня впливу певних зовнішніх умов на сприйняття юридично релевантних обставин (швидкоплинність події, наявність перешкод в її сприйнятті, труднощі виділення події з загального фону сприйняття, тощо).

16. Практика застосування спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі допоки залишається досить скромною. Між тим, вона можлива у всіх сферах державного управління, де невід'ємною складовою є: визначення та розкриття змісту суб'єктивних аспектів спірних правовідносин; заяви та скарги щодо міжособистісних відносин, відносин громадянина і організації; необхідність впливу на громадян з урахуванням їх психологічних і соціально-психологічних характеристик. Підставами для їх залучення слід вважати: виникнення в уповноваженої посадової особи або органу сумнівів щодо відповідності психічного розвитку людини її віку; необхідність з'ясування, чи розуміє суб'єкт правопорушення соціальну та моральну сутність своїх дій; визначення відповідності показань свідків і потерпілих фактичним обставинам справи; наявності в особи поведінкових ознак, що свідчать про особливу невірноваженість, підвищену емоційність, агресивність, неадекватність сприйняття дійсності; встановлення фактів та обставин, що вплинули на формування делінквентної поведінки неповнолітнього правопорушника. Інший значний пласт, де можуть використовуватися спеціальні психологічні знання в адміністративному процесі – це транспортні правопорушення, зокрема, для: виявлення наявності свідомого наміру чи домінування ситуативних чинників, вплив яких виявився надто інтенсивним стосовно психологічних особливостей учасників події; здійснення диференціації виду правопорушення; встановлення причин і умов окремого правопорушення або групи правопорушень залежно від територіальної локації; визначення оптимальних засобів адміністративного впливу на винну особу; надання рекомендацій щодо психічного відновлення людини в частині управління механізмами, апаратами, транспортними засобами.

17. Класифікація юрисдикційного процесу згідно сутності судовиробництва передбачає виділення, окрім зазначених вище кримінального, цивільного та адміністративного, процеси конституційний, господарський та ін. В доступних нам джерелах ми не знайшли згадування про можливості використання в них спеціальних психологічних знань. Між тим, найвища

правова ланка нашого суспільства не повинна бути осторонь від сучасних здобутків психології. В практичній площині це можливо за рахунок введення посади (тимчасової для вирішення певних завдань чи постійної) психолога Конституційного Суду України для вирішення наступних завдань: впорядкування понятійного апарату з точки зору наявних в юриспруденції категорій їх психологічному змісту (наприклад, «позбавлення волі», «стан сильного душевного хвилювання», «хуліганський мотив» та ін.); психологічна експертиза законодавчих ініціатив з позицій їх узгодженості з ментальністю та звичаєвим правом українського народу; психологічне забезпечення діяльності суддів та працівників апарату Конституційного Суду України.

Що стосується цивільного, адміністративного та господарського процесів, то необхідність використання спеціальних психологічних знань тут є очевидною, оскільки вирішення спорів в цих процесах становить собою розгляд матеріально-правового конфлікту між учасниками правовідносин, що здатне спричинити їх надлишкову емоційність та суб'єктивність. За таких умов та у зв'язку з запровадженням нової стадії розгляду спорів – врегулювання спору за участі судді, суд фактично виконує посередницькі (медіативні) функції. У зв'язку з цим, суддям необхідно використовувати інноваційні технології переговорів, націлені на прийняття креативних рішень сторонами, і не концентруватися тільки на їх правових та інших позиціях, максимально задовольняючи реальні інтереси та потреби всіх сторін. Важливим є те, що при такому підході сторони самі знаходять шлях вирішення спору, а суддя тільки організовує процес переговорів, перефокусовує увагу сторін з позицій на інтереси, знімає психологічні, структурні та інші бар'єри, які перешкоджають прийняттю спільного рішення, сприяє налагодженню діалогу та встановленню партнерських відносин між сторонами. Тому психологічна підготовка суб'єктів юрисдикційного процесу повинна передбачати формування здатності до стабілізації емоційного фону сторін, сприяння зниженню (подоланню) проявів ворожості та конфліктності, створення суто ділової атмосфери у взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні / Ківалов С. В. та ін.; за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса: Юридична література, 2017. 209 с.
2. Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 23 квіт. 2018 р.) / редкол.: Л. М. Москвич (голова) та ін. Харків : Право, 2018. 504 с.
3. Андросюк В. Г. Психология и педагогика в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие. К. : НИ и РИО КВШ, 1990. 80 с.
4. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К. : Юридична книга, 2002 . Т. 9. Юридична наука радянської доби / упоряд. В. Б. Авер'янов та ін.; відп. ред. В. П. Нагребельний. К. : [б.в.], 2004. 848 с.
5. Ашеров А. Т., Логвіненко В. Г. Методи і моделі оцінки педагогічного впливу на розвиток пізнавальної самостійності студентів. Х.: УПА, 2005. 164 с.
6. Баб'як А. В. Процесуальні строки в адміністративному процесі: процедурні та юрисдикційні провадження. Л.: Каменярь, 2006. 192 с.
7. Барабаш Г. О. Особливості правового регулювання праці суддів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Луганськ, 2011. 186 с.
8. Баранова С. В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2004. 219 с.
9. Баранчук В. В. Система тактичних прийомів установлення психологічного контакту при допиті. Дис. ... к. ю. н. 12.00.09. Харків, 2018.
URL:
http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Baranchuk/d_Baranchuk.pdf

- 10.Бахарев Б. М. Процессуальная форма как гарантия правильного получения и использования доказательств // Вопросы уголовного процесса. Саратов, 1979. С. 51–58.
- 11.Бевзюк І. М. Застосування психологічних знань у діяльності прокурора: навч.-практ. посіб. К.: Нац. акад. прокуратури України, 2017. 236 с.
- 12.Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб.; 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: МАУП, 2003. 436 с.
- 13.Бергер Й. Невидимий вплив. Приховані сили, які формують поведінку / пер. з англ. Анна Іванченко. Київ: Наш формат, 2018. 239 с.
- 14.Берназ В. Д. Психология как средство решения задач следственной деятельности : моногр. Одесса : Изд-во Одес. юрид. ин-та НУВД, 2003. 311 с.
- 15.Берназ В. Д., Погрібний О. О., Смоков С. М. Рефлексія в пізнавальній діяльності слідчого // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. 2005. Вип. 1. С. 67–74.
- 16.Бишевец О. В. Концептуальні засади застосування психологічного впливу у сфері судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / К.: Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 201 с.
- 17.Біленчук П. Д. Криміналістика в питаннях і відповідях: посібник. К.: Вид. Паливода А. В., 2010. 178 с.
- 18.Білецький І. П. Філософія і методологія наукового пізнання: конспект лекцій. Х. : ХДЕУ, 2001. 104 с.
- 19.Бобечко Н. Р., Жолнович І. В., Мазур М. Р. Юридична психологія: навч. посіб. Львів : Колір Про, 2018. 118 с.
- 20.Боева М. В. Тактико-коммуникативная компетентность следователя. М.: Юрлитинформ, 2010. 152 с.
- 21.Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Норинт, 2002. 1453 с.
- 22.Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2011. 21 с.

- 23.Борытко Н. М., Моложавенко А. В., Соловцова И. А. Методология и методы психолого-педагогических исследований: учеб. пособие для студ. вузов. М. : Академия, 2008. 320 с.
- 24.Бочаров Д. О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академія правових наук України, НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. Х., 2006. 201 с.
- 25.Будіянський М. Ф. Використання психологічних знань у розслідуванні злочинів: учб.-метод. посіб. Одеса: Астропринт, 2001. 96 с.
- 26.Букреев В. И., Римская И. Н. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие. М. : Юрайт, 1998. 336 с.
- 27.Булуков О. Ю. Ситуационная обусловленность тактического решения в криминалистике // Актуальні проблеми криміналістики: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 верес. 2003 р. Харків, 2003. С. 111–113.
- 28.Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. Психотерапия. Психологические модели: учебник для вузов. С.-Пб.: Питер, 2007. 480 с.
- 29.Бутенко В. О. Феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи юридичних документів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. ун-т права НАН України. К., 2010. 203 с.
- 30.Васильев А. Н. Правовые категории. М.: Юрид. лит., 1976. 286 с.
- 31.Васильев В. Л. Юридическая психология: учеб. 5-е изд., доп. и перераб. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 656 с.
- 32.Васильева О. А., Корма В. Д. Психологический реагент в криминалистике. М.: Юрлитинформ, 2008. 152 с.
- 33.Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии: моногр. М.: Смысл; Эксмо, 2008. 240 с.
- 34.Ващук Б. Л. Предмет доказування в цивільному позові у кримінальному процесі: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2006. 209 с.

35. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / ред. кол. : Тацій В. Я. та ін. Харків : Право, 2016 . Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / ред. кол.: В. Ю. Шепітько та ін. 2018. 951 с.
36. Великанов С. В. Следственная ситуация и принятие следственного решения // Проблемы законности. Харків, 2000. Вип. 41. С. 217–222.
37. Верховська Н. А. Ставлення до смертної кари як складова професійної свідомості правників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. К., 2009. 232 с.
38. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : моногр. Київ : Правник, 1999. 126 с.
39. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / Скрипченко О. В. та ін. К. : Просвіта, 2004. 413 с.
40. Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики : моногр. Харків : Право, 2010. 168 с.
41. Волошинська Л. В. Специфіка основних аспектів рефлексії // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Київ, 2011. Вип. 33. С. 253–257.
42. Використання спеціальних знань відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України / Міністерство юстиції України URL: <http://www.minjust.gov.ua>
43. Волчецкая Т. С. Роль и возможности ситуационного моделирования в повышении эффективности допроса // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2005. Вип. 5. С. 16–21.
44. Воробьева Е. А. Профессионально-психологические особенности контактности следователей в условиях допроса : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. М., 2003. 266 с.
45. Воронов О. І. Методика діагностування соціально-психологічних впливів на прийняття державно-управлінських рішень в індетермінованих умовах: навч.-метод. посіб. Одеса : Астропринт, 2017. 270 с.
46. Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Смысл, 2005. 1135 с.

47. Вяхірева Х. Поняття, ознаки і зміст юридичного процесу. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00523276_0.html
48. Гапоненко Л. О. Суб'єктно-рефлексивна модель професійної взаємодії практичного психолога з вчителем // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. 2012. Т. 17, вип. 8. С. 38–46.
49. Гвоздева И. С., Степанов В. В. Теория и практика использования специальных знаний при расследовании групповых корыстно-насильственных преступлений несовершеннолетних. М. : Юрлитинформ, 2010. 184 с.
50. Гевко В. В. Використання непроцесуальної інформації під час доказування у стадії попереднього розслідування : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Українська академія внутрішніх справ. К., 1996. 173 с.
51. Гецманова И. В. Особенности предварительного следствия по делам о преступлениях несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Юрид. ин-т МВД России. М., 2001. 180 с.
52. Гловюк І. В. Судова діяльність у досудових стадіях кримінального процесу: теорія і практика : монографія. О. : Фенікс, 2010. 230 с.
53. Горбунов М. В. Гегель – основоположник диалектического материализма. Керчь : Озаркив А. М., 2013. 253 с.
54. Горевиі В. І. Господарський процес. Практикум : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Суми : Університетська книга, 2010. 283 с.
55. Горностай П. П. Личность и роль. Ролевой подход в социальной психологии личности. К. : Интерпресс ЛТД, 2007. 312 с.
56. Господарський кодекс України : станом на 5 січ. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2018. 228 с.
57. Господарський процесуальний кодекс України : від 6 листоп. 1991 р. № 1798-XII : кодифіковано станом на 07.01.2018 р. / Верховна Рада України. Київ : СВД, 2018. 175 с.
58. Грошевий Ю. М., Фомін С. Б. Кримінально-процесуальне доказування та оперативно-розшукова діяльність : навч. посіб. Х. : Право, 2010. 112 с.

- 59.Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект // Університетські наукові записки. 2005. № 4. С. 16–18.
- 60.Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. СПб., 1908. URL: yurpsy.com/files/biblio/gross/gross.htm
- 61.Гуменюк О. Є. Психологія впливу. Т. : Економічна думка, 2003. 303 с.
- 62.Давиденко С. В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2007. 230 с.
- 63.Денисова А. В. Адміністративний нагляд органів виконавчої влади України: генезис, процедури, шляхи новелізації : монографія. Одеса : ОДУВС, 2018. 344 с.
- 64.Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистический анализ) : науч.-практ. пособие. Харьков : Консум, 1999. 160 с.
- 65.Дідківська Г. В. Особливості кримінально-процесуального провадження у злочинах, вчинених неповнолітніми із соціально-неблагополучних сімей / Нац. ун-т держ. податк. служби України. К. : Центр учбової літератури, 2016. 215 с.
- 66.Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України / Автюхов К. А. та ін. ; заг. ред. М. В. Романов. Харків : Права людини, 2015. 477, [1] с.
- 67.Драгомірова І. Концептуальні аспекти формування сучасного спеціаліста. Вища школа. 2002. № 2–3. С. 49–52.
- 68.Драпкин Л. Я., Кокурин Г. А. Организационные и тактические основы поисковой деятельности в расследовании преступлений : учеб. пособие. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. ин-та, 1997. 209 с.
- 69.Дроздович Н. Л. Формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі України : монографія. К. : Науковий світ, 2013. 120 с.

- 70.Дроздовський О. Правове оформлення концептуально-ідеологічної влади у процесі державотворення (монографічне есе на прикладі Канадського домініону) // Процесуенство права в процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матеріали Всеукр. конф. (м. Острог, 2005 р.). Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. С. 14–16.
- 71.Дуда А. В. Обставини, що характеризують особу обвинуваченого, як елемент предмета доказування у кримінальній справі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 246 с.
- 72.Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посібник / ред. В. Г. Гончаренко. К. : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.
- 73.Експертизи у судочинстві України : наук.- практ. посіб. / Бойченко С. Б. та ін. ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 502 с.
- 74.Енциклопедія судової експертизи / Н. І. Клименко та ін. ; за ред. Н. І. Клименко. Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2013. 182 с.
- 75.Європейський Союз у ХХІ столітті: функціонування та розвиток / Загорський В. С. та ін. ; за заг. ред. В. С. Загорського, О. Я. Красівського. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2016. 631 с.
- 76.Європейський Союз: від ідеї до імплементації. Практикум / упоряд.: М. К. Кеда та ін. ; відп. ред. Дятлов В. О. Чернігів : Десна-Поліграф, 2017. 615 с.
- 77.Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України : монографія. Х. : ФІНН, 2010. 180 с.
- 78.Жеребко О. І. Судово-експертна діяльність: сутність, принципи, організаційні основи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2010. 236 с.
- 79.Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львов: ЛГУ, 1980. 145 с.

- 80.Зінич В. М. Дільничний інспектор міліції як суб'єкт профілактики правопорушень: організаційно-правовий аспект; дис... канд. юрид. наук: спец: 12.00.07. / К.: КНУВС, 2007. 211 с.
- 81.Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.
- 82.Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.06 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2010. 514 с.
- 83.Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Х. : ХНУВС, 2012. 300 с.
- 84.Зорин Г. А. Криминалистическая методология. Минск : Амалфея, 2000. 608 с.
- 85.Зорин Г. А. Многовариантные программы допросов: технологии построения и применения. М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. 269 с.
- 86.Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учеб.-практ. пособие. М. : Юрлитинформ, 2001. 320 с.
- 87.Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. Минск : Амалфея, 2000. 416 с.
- 88.Иванова Т. В., Холопова Е. Н. Теоретические и правовые основы судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних обвиняемых. М. : Юрлитинформ, 2008. 160 с.
- 89.Ильина А. М. Обязательное использование специальных познаний в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / МВД России, Урал. юрид. ин-т. Екатеринбург, 2005. 26 с.
- 90.Івакін О. А. Основи епістемології. Теорія і методологія наукового пізнання : навч. посіб. О. : Юридична література, 2000. 112 с.
- 91.Іванов Ю. Ф. Судова влада та правоохоронні органи України : навч. посіб. К. : АМУ ВПЦ, 2010. 172 с.

92. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції : монографія / Шепітько В. Ю. та ін. Харків : Апостіль, 2017. 260 с.
93. Казміренко Л. І., Мартенко О. Л. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять. К. : КНТ, 2008. 183 с.
94. Казміренко Л. І. Етапи розвитку поліграфного дослідження // Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матер. III Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 60-62
95. Кірмач Л. А. Доказування як форма процесуального пізнання та метод розслідування злочинів : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Запорізький юридичний ін-т. Запоріжжя, 2003. 194 с.
96. Клінічна психологія в експертній діяльності: практикум / авт.-уклад. Аймедов К. В., Луньов В. Є., Нікогосян Л. Р. ; заг. ред. Луньова В. Є. Одеса : ОНМедУ, 2015. 300 с.
97. Когутич І. І., Нор В. Т. Використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ : наук.-практ. посіб. Л. : Тріада плюс ; К. : Алерта, 2010. 426 с.
98. Кодекс адміністративного судочинства України : від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. : кодифіковано станом на 07.01.2018 р. / Верховна Рада України. Київ : Сервіс.-вид. центр, 2018. 191 с.
99. Кодекс законів про працю України : станом на 19 січ. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2018. 122 с.
100. Кодекс України про адміністративні правопорушення : станом на 11 січ. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2018. 366 с.
101. Колесникова Г. И. Психологическое консультирование : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. 288 с.
102. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Актуальные проблемы тактики и методики расследования преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. Харьков, 1982. № 2. С. 239–247.

103. Колмаков В. П. Избранные труды по криминалистике. Одесса : Юрид. лит., 2008. 448 с.
104. Коломоєць Т. О., Іванов А. В. Експерт у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. К. : Істина, 2009. 184 с.
105. Коломоєць Т. О., Калінін Р. С. Адміністративні процедури у виконавчому провадженні за законодавством України: теоретико-правовий та праксеологічний аспекти. Херсон : Гельветика, 2013. 199 с.
106. Коломоєць Т. О., Немченко В. О. Внутрішнє переконання судді в адміністративному процесі: теоретико-правовий та праксеологічний аспект формування. Херсон : Гельветика, 2013. 179 с.
107. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС. Харків : Право, 2018. 526 с.
108. Комиссарова Я. В., Семенов В. В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений. М. : Юрлитинформ, 2004. 224 с.
109. Кони А. Ф. Избранное. [Тхт-378k]. Вступ. стаття и прим. Г. М. Миронова и Л. Г. Мироновой. М.: Советская Россия, 1989. Скан, OCR, обработка, формат: Pifat, 2003
110. Коновалова В. Е. Внутреннее убеждение: проблемы следственной и судебной деятельности // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2005. Вип. 5. С. 12–16.
111. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2008. 240 с.
112. Корольчук М. С., Криворучко П. П. Історія психології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Ельга : Ніка-Центр, 2011. 247 с.
113. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. К.: Вища школа, 1990. 259 с.

114. Костицький М. В. Про психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5373/%C3%8C>
115. Костицький М. В. Про стан і завдання юридичної психології як науки і практичної діяльності // Актуальні проблеми юридичної психології: зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, 25 квіт. 2014 р. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 5-11.
116. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. Кн. 1. Чернівці: Рута, 2009. 576 с.
117. Костицький М. В., Луцький М. І., Луцький А. І. Про метод експертних психологічних оцінок. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5448/%CC>
118. Кошинець В. В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі // Європейські перспективи. 2014. № 6. С. 117-126.
119. Кошинець В. В. Поняття пізнання в науці та судовій практиці // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2014. Том 3. № 1. С. 150-156.
120. Кошинець В. В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2014. Том 4. Випуск 6-1. С. 173-178.
121. Кошинець В. В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе // Право и закон (Кыргызская Республика). 2018. № 2. С.22-27.
122. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі // Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 5. С. 134-138.
123. Кошинець В. В., Марчак В. Я. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми : навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2007. 215 с.
124. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза. М. : [б. и.], 1977. 57 с.

125. Кучерук Н. «Ребрендинг» Верховного Суду. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sudova-reforma-10-klyuchovih-novaciya.html>
126. Криміналістика : підручник. / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса : Гельветика, 2017. 556 с.
127. Кримінальний кодекс України : зі змін. та допов. станом на 25 січ. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2018. 305 с.
128. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 17 січ. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2018. 394.
129. Кудрявцев И., Морозова М. Психолого-психиатрическая экспертиза малолетних и несовершеннолетних свидетелей // *Российская юстиция*. 1995. № 6. С. 28–30.
130. Кузнецова С. В., Кобцова Т. С. Тактика допроса несовершеннолетних : практ. пособие. М. : Экзамен, 2004. 96 с.
131. Кузьмін С. А., Карпенко Д. М. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. К. : Вид. Паливода А. В., 2010. 128 с.
132. Кузьмічов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів. Київ : Правник, 2000. 451 с.
133. Кукурудза І. І. Методологія соціально-економічного пізнання : матеріали до лекцій та семінарів. Черкаси : [б. в.], 2003. 160 с.
134. Курпатов А., Алехин А. Философия психологии. Новая методология. М.: Олма Медиа Групп, 2012. 448 с.
135. Кухар В. І., Бондаренко В. П. Креативне судочинство : концептуально-методологічні засади формування та розвитку професійної компетентності суддів та працівників апарату суду (із досвіду Харк. апеляц. госп. суду). Х. : Фактор, 2010. 334 с.
136. Куценко С. І. Процесуальні норми в адміністративному праві України : монографія. Київ : Талком, 2018. 145 с.

137. Кучинська О. П. Кримінально-процесуальні документи. Досудове та судове провадження : навч.-практ. посіб. Акад. адвокатури України. К. : Юрінком Інтер, 2010. 406 с.
138. Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу : моногр. М. : Юрлитинформ, 2009. 224 с.
139. Лебедев И. Б., Родин В. Ф., Цветков В. Л. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособие. М. : Щит-М, 2005. 442 с.
140. Лебеденко В. І., Коніжай Р. О. Господарське законодавство : навч. посіб. К. : Університет «Україна», 2006. 188 с.
141. Лебідь А. Концепт «істина» в аналітичній філософії: монографія. Суми : Сум. держ. ун-т, 2017. 380 с.
142. Левендаренко О.О. Особливості процесу доказування у справах про злочини неповнолітніх : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Донецький ін-т внутрішніх справ при Донецькому національному ун-ті. Донецьк, 2003. 229 с.
143. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. М. : Зерцало, 2008. XII, 340 с.
144. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики) : дис... канд. юрид. наук: 19.00.06 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 182 с.
145. Лемико Р. Я. Судово-психологічна експертиза (історико-правовий аспект). URL: <http://radnuk.info/component/content/article/24751> o.html
146. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1993. 194 с.
147. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс : навч. посіб. Київ : Каравела, 2006. 408 с.

148. Луцький А. І. Використання спеціальних психологічних знань при розгляді кримінальних справ у суді : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2009. 193 с.
149. Луцький М. І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному деліктному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Нац. акад. внутр. справ. К., 2010. 211 с.
150. Лукьянчиков Е. Д., Лукьянчиков Б. Е. Использование специальных знаний по новому УПК Украины // Криминалистика и судебная экспертиза. Вип. 58. Ч. 1. Київ, 2013. С. 61-69.
151. Ляш А. О., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному судочинстві : навч. посіб. К. : Ун-т «Україна», 2006. 186 с.
152. Макаренко И. А. Понятие и условия установления психологического контакта с несовершеннолетним обвиняемым // Уголовное право. 2003. № 1. С. 85–87.
153. Макаренко И. А. Система тактических приемов допроса несовершеннолетнего обвиняемого с учетом следственных ситуаций и психологических свойств допрашиваемого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Башкир. гос. ун-т. Уфа, 1998. 250 с.
154. Макаров М. А. Теорія та практика здійснення судового контролю у кримінальному процесі. Київ : Кафедра, 2017. 433 с.
155. Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному провадженні: монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 339 с.
156. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія : підруч. Київ : Слово, 2018. 446 с.
157. Малевски Г. Проблема соотношения понятий тактики и стратегии в криминалистике и деятельности правоохранительных органов // Криминалисть первопечатный = Криміналіст першодрукований. 2014. № 9. С. 99–120.
158. Малевски Г. Специальные знания – краеугольный постулат концепции криминалистики Ганса Гросса и их современная

- інтерпретація // Криміналість первопечатный = Криміналіст першодрукований. 2012. № 5. С. 108–121.
159. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Сравнительное правоведение : учебно-метод. комплекс. М. : Норма, 2008. 351 с.
 160. Малютин М. П. Тактические приемы в расследовании преступлений : моногр. М. : Юрлитинформ, 2009. 184 с.
 161. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 189 с.
 162. Махній М. М. Історія психології : навч. посіб. К.: Слово, 2016. 468 с.
 163. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. 367 с.
 164. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді: історія і сучасність : монографія. Харків : Право, 2015. 217 с.
 165. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 212 с.
 166. Мельничук С.М. Контрольно-надзорна форма правозастосовної діяльності: особливості теоретичного розуміння // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2016. № 7. С. 62-68.
 167. Милорадова Н. Е. Особливості застосування методів психологічного впливу у професійній діяльності слідчого : дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2005. 221 с.
 168. Михальчук Ю. П. Основные уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты допроса несовершеннолетнего обвиняемого на предварительном следствии : учеб. пособие. Краснодар : Краснодар. акад. МВД России, 2004. 142 с.

169. Мовчан Ю. В. Міжнародно-правове регулювання інтеграційних процесів в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2010. 203 с.
170. Моисеев А. М. Проблемы, связанные с привлечением судебного эксперта к участию в уголовном производстве // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. Симферополь, 2014. Т. 27, № 3. С. 194–203.
171. Моїсєєв О. М. Методологічні проблеми криміналістики і судової експертизи : монографія. Донецьк : Ноулідж, 2013. 293 с.
172. Морозова М. В. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза способности малолетних и несовершеннолетних давать показания: психол. аспект: дис... канд. психол. наук: 19.00.04 / М.: Научная библиотека диссертаций и авторефератов, 1995. dissercat URL: [http://www dissercat.com/content/kompleksnaya-sudebnaya-psikhologo-psikhiatricheskaya-ekspertiza-sposobnosti-maloletnikh-i-ne#ixzz5gBihMXUv](http://www.dissercat.com/content/kompleksnaya-sudebnaya-psikhologo-psikhiatricheskaya-ekspertiza-sposobnosti-maloletnikh-i-ne#ixzz5gBihMXUv)
173. Морщакова Т. Г. Судебное правоприменение в России: о должном и реальном. М.: Валент, 2010. 304 с.
174. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
175. Навроцька В. В. Засади диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України : монографія. Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 440 с.
176. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: учеб. М. Юнити-Дана, 2000. 333 с.
177. Наукові досягнення України: спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність : довідник : у 5 т. / за заг. ред. М. А. Погорєцького. Х. : Д. В. Строков, 2011. 479 с.

178. Національна правова система в умовах формування європейського правового простору : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. : тези наук. доп., 10 жовт. 2012 р. м. Київ. К. : [б. в.], 2012. 315 с.
179. Негребецький В. Використання рефлексивного мислення й управління при перевірці показань на місці // Підприємництво, господарство і право. 2008. № 1. С. 231–241.
180. Нестеренко А. М. Соціально-психологічні особливості професійної діяльності суддів: матер. наук.-практ. Інтернет-конференції «Юридична наука та практика: виклики сучасності (м. Харків, 17 вересня 2015 р.). URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1082%3A170915-12&catid=132%3A6-0915&Itemid=162&lang=en
181. Недоступ Ю. Особливості допиту психічно аномальних осіб // Юридичний вісник. 2000. № 3. С. 127–129.
182. Николина К. В. Належна юридична процедура: теоретичні аспекти визначення. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00282633_0.html
183. Новий тлумачний словник української мови : 42000 слів : у 4 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2000. Т. 1 : А – Є. 910 с.
184. Нові вектори розвитку демократії та інститутів держави і права : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф., 10 груд. 2015 р. : тези наук. доп. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 243 с.
185. Обрізан Н. М. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальному процесі : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2008. 235 с.
186. Овчарук С. С. Адміністративні процедури в умовах формування правової держави: проблеми теорії та практики реалізації : монографія. К. : НУБіП України, 2014. 386 с.
187. Озерецкий Н. И. Трудновоспитуемые дети. Имущественные правонарушения детей и подростков. М. – Л. : Медгиз, 1932. 98 с.

188. Озерський І. В. Використання прокурором психологічних знань при підтриманні державного обвинувачення в суді : монографія. Полтава : Копі-центр, 2008. 366 с.
189. Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України // Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 2. С. 103–106. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf (дата звернення: 01.11.2018).
190. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. К.: Либідь, 2004. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.
191. Організація судових та правоохоронних органів: нормативні акти : збірник / упоряд. А. В. Лапкін. Харків : Право, 2017. 540 с.
192. Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2010. 235 с.
193. Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2009. 226 с.
194. Петухова Л. Г. Основы психологического консультирования: вопросы теории и практики : учеб. пособие. Северодвинск : [б. и.], 2001. 112 с.
195. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Д. : Ліра ЛТД, 2011. 312 с.
196. Плавич В. П., Плавич С. В. Сучасна правотворчість: Проблеми теорії і методології. О. : Астропринт, 2013. 274 с.
197. Поліщук М. М. Організаційні умови застосування технології психологічного впливу в системі владних відносин : дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 248 с.

198. Полстовалов О. В. Современные проблемы криминалистической тактики. М. : Юрлитинформ, 2009. 376 с.
199. Полянський Є. Ю. Теорія і практика призначення покарання у кримінально-правовій доктрині США: монографія. Одеса: Юридична література, 2011. 165 с.
200. Полях А. М. Актуальні проблеми процесуальних форм взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами // Юрист України. 2015. № 3/4. С. 90–96.
201. Полях А. М. Професійна підготовка слідчого: вимоги сучасності // Досудове розслідування : актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару. 27 лист. 2015 р. Харків : Право, 2015. Вип. 7. С. 110-113
202. Попелюшко В. О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі / Національний ун-т «Острозька академія», Академія адвокатури України. К. : Прецедент, 2005. 228 с.
203. Постанова щодо закриття кримінального провадження № 342/538/14-к. Верховний суд України. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73758539> (дата звернення: 29.10.2018).
204. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про медіацію» URL: http://search.ligazakon.net/l_doc2.nsf/link1/GH2TT00A.html
205. Правотворча та правозастосовча діяльність: теорія, практика, професійний досвід : збірн. матер. Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф., 3 берез. 2015 р. : тези наук. доп. Київ : [б. в.], 2015. 175 с.
206. Про судову експертизу. Про екологічну експертизу : закони України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 01 січ. 2019 р. : офіц. текст. Київ : Паливода А. В., 2014. 35 с.
207. Про судоустрій і статус суддів : закон України : станом на 7 трав. 2018 р. / Верховна Рада України. Харків: Право, 2018. 132 с.
208. Проблеми гармонізації національного і міжнародного законодавства: досягнення та перспективи : зб. матеріалів Міжнар. юрид.

- наук.-практ. Інтернет-конф. (19 трав. 2015 р.) : тези наук. доп. Київ : [б. в.], 2015. 199 с.
209. Протасов В. Н. Юридическая процедура. М. : Юр. лит. 1991. 144 с.
 210. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособие / под ред.: Г. В. Дубова, А. В. Опалева. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Щит-М, 2001. 424 с.
 211. Психологический словарь / под общ. ред. Ю. Л. Неймера. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. 640 с.
 212. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів : монографія / Корольчук М. С. та ін. ; за ред. М. С. Корольчука. К. : КНТЕУ, 2014. 275 с.
 213. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. 3-тє вид., стер. Київ : Либідь, 2001. 560 с.
 214. Психологія оперативного спілкування в діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ : навч.-практ. посіб. / за ред. Е. О. Дідоренка. Луганськ : ЛДУВС, 2007. 552 с.
 215. Рассахатская Н. А. Гражданская процессуальная форма: автореф. дис... канд. юрид. наук; спец. 12.00.03 – Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право. Саратовская государственная академия права. Саратов, 1995. 20 с.
 216. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : науч.-практ. руководство. М. : Юрлитинформ, 2001. 352 с.
 217. Результати всеукраїнських опитувань щодо судової системи, судової реформи та сприйняття корупції за 2018 рік: аналіт. звіт. USAID. Проект «Нове правосуддя». Рада суддів України : веб-сайт. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/documents/20> (дата звернення: 19.12.2018).
 218. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2002. 222 с.

219. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття: навч. посіб. Київ : Либідь, 2017. 1053.
220. Роменець В. А. Історія психології XVIII ст. Епоха Просвітництва. К.: Либідь, 2006. 464 с.
221. Роменець В. А. Історія психології XIX – початок XX ст. К.: Либідь, 2007. 832 с.
222. Роменець В. А. Історія психології. Стародавній світ. Середні віки. Відродження. К.: Либідь, 2005. – 333 с.
223. Рязанов М. Ю., Федоров В. А. Загальнотеоретична юриспруденція: інтерактивне навчання: навч.-метод. посіб. для студентів ф-ту Міжнар.-прав. відносин. Одеса : Гельветика, 2018. 111 с.
224. Савка І. М. Установка як чинник кумулятивного фізіологічного афекту у судово-експертному дослідженні : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Нац. акад. внутр. справ. К., 2010. 281 с.
225. Савонюк Р. Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2001. 230 с.
226. Саєнко С. І., Фомін П. П. Процедури реалізації адміністративного нагляду міліції за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. 247 с.
227. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
228. Салтевський М. В. Криміналістика : підруч. У 2 ч. Х. : Основа, 1999. Ч. 2 : Методика і тактика. [Б. м.] : [б.в.], 2001. 528 с.
229. Саморока В., Бородкина Т. О возможности использования специальных знаний в области психологии для проверки достоверности показаний лица в ходе допроса // Уголовное право. 2006. № 3. С. 79–82.
230. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2006. 205 с.

231. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. Автореф. дис. ... к. ю. н. 12.00.10. К., 2003. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00436816_0.html
232. Серeda О. О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2008. 195 с.
233. Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди. Харків : Право, 2014. 190 с.
234. Сімко Р. Т., Шинкарюк А. І. Історія експериментальної психології (від передумов до перших наукових шкіл) : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Друк-Сервіс, 2014. 135 с.
235. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Вид. 3-тє, доп. і перероб. К. : Правова єдність, 2011. 524 с.
236. Скакун О. Ф. Юридическая деонтология : учебник для студ. вузов Х. : Эспада, 2002. 504 с.
237. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації. К. : Знання України, 2009. 251 с.
238. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2010. 536 с.
239. Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф. Шляхи вдосконалення тактики психологічного впливу при проведенні окремих слідчих дій : посібник. К. : [б.в.], 2005. 159 с.
240. Сорокотягина Д. А., Сорокотягин И. Н. Судебная экспертиза : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. 336 с.
241. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх / Ковальова І. І. та ін. ; заг. ред. Г. В. Гребеньков. Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. 188 с.

242. Стахівський С. М. Кримінально-процесуальні засоби доказування : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 414 с.
243. Столітній шлях судової експертизи в Україні, 1918-2018 рр. / авт.-уклад.: Ключев О. М. та ін. ; за ред. О. М. Ключева. Харків : Золоті сторінки, 2018. 335 с.
244. Стеценко Ю. В. Змагальність сторін щодо доказування фактів психологічного змісту // Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матер. наук.-практ. конф., 9 жовт. 2009 р. Одеса, 2009. С. 546-549
245. Стратонов В. М. Психологічний контакт як засіб спілкування // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Харків, 2002. Вип. 19. С. 290–295.
246. Судова реформа в Україні: реалії та перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18 листоп. 2016 р. : зб. доп. і тез / Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. : [б. в.], 2017. 478 с.
247. Судовий допит : наук.-практ. посіб. / Туркот М. С. та ін. ; за заг. ред. І. І. Присяжнюка. Київ : Національна академія прокуратури України, 2017. 173 с.
248. Судові та правоохоронні органи України на шляху до Європи: навч. посіб. / Ненько С. С. та ін. Херсон: Грінь Д. С., 2016. 351 с.
249. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / Ковалів М. В. та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 386 с.
250. Судово-медична експертиза дітей : навч. посіб. / В. Д. Мішалов та ін. ; за ред. В. Д. Мішалова. К. : Здоров'я, 2010. 215 с.
251. Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матеріалів засідання «круглого столу» / Харк. НДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса ; ред. кол.: Ю. Д. Притика та ін. Х. : ХНДІСЕ, 2010. 235 с.
252. Суший О. В. Теоретико-методологічний аналіз цінностей в неокантіанській культурфілософії кінця XIX - початку XX сторіччя : дис...

- канд. філос. наук: 17.00.01 / Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. К., 2005. 205 с.
253. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу. К. : Міленіум, 2008. 216 с.
 254. Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений : моногр. М. : Юрлитинформ, 2011. 152 с.
 255. Теліпко В. Е. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» : наук.-практ. комент. К. : Центр учбової л-ри, 2011. 526 с.
 256. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 17. С. 106–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2015_17_6 (дата звернення: 01.10.2018).
 257. Тертышник В. М., Слинько С. В., Николаенко Ю. А. Допрос на предварительном следствии : учеб. пособие. Харьков : Гриф, 1997. 52 с.
 258. Тетюев С. В. Допрос несовершеннолетнего обвиняемого в стадии предварительного расследования (процессуальный и криминалистический аспекты). М. : Юрлитинформ, 2010. 232 с.
 259. Тимошук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. К. : Конус-Ю, 2010. 296 с.
 260. Тимченко А. В., Христенко В. Е. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : учеб. пособие. Харьков: Одиссей, 2004. 448 с.
 261. Тімченко О. В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України (соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики): дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / МВС України, Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2003. 191 с.
 262. Тіщенко В. В. Вибрані праці. Одеса : Гельветика, 2017. 435 с. 196

263. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : моногр. Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.
264. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : монографія. К. : Київ. ун-т, 2010. 299 с.
265. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики. К. : Заповіт, 1998. 271 с.
266. Удалова Л. Д., Рожнова В. В. Практикум із кримінального процесу : загальна частина. К. : Текст, 2007. 175 с.
267. Удовенко Ж. В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 205 с.
268. Федотов И. С. Расследование насильственных преступлений, совершаемых в отношении малолетних: правовые, теоретические и организационные основы : моногр. М. : Юрлитинформ, 2010. 408 с.
269. Філософія і методологія наукового пізнання / Вільчинський Ю. М. та ін. ; за заг. ред. Ю. М. Вільчинського. Київ : КНЕУ, 2014. 213 с.
270. Філософський словник соціальних термінів / під заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків : Корвін, 2002. 670 с.
271. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 159 с.
272. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. Психология масс и анализ человеческого «Я». Х. : Фолио, 2010. 288 с.
273. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : монограф. Харків : Право, 2008. 144 с.
274. Хабібুলлін В. Шлях до успіху і правничого майбутнього. Радянський Союз / Незалежна Україна. К. : Юстініан, 2008. 207 с.
275. Цивільний кодекс України : станом на 18 січ. 2018 р. : офіц. текст. Харків : Право, 2018. 446 с.

276. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV : кодифіковано станом на 07.01.2018 р. : [з урахуванням змін та допов.]. Київ : Сервіс.-вид. центр, 2018. 223 с.
277. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2004. 213 с.
278. Чалдіні Р. Психологія впливу / пер. з англ. М. Скоробогатова. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 366 с.
279. Чебан В. І. Конституційно-правовий статус суддів в Україні та державах Східної Європи (порівняльно-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Чернівці, 2011. 240 с.
280. Чепурний О. О. Кримінально-процесуальні функції на стадії досудового розслідування : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 195 с.
281. Черновський О. К. Особливості залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду // Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 644: Правознавство. С. 110–114.
282. Черновський О. К. Юридико-психологічні особливості розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 207 с.
283. Чикурова Е. В. Особенности доказывания симуляции психических расстройств подозреваемых, обвиняемых в досудебных стадиях уголовного процесса. М. : Юрлитинформ, 2010. 254 с.
284. Чучукало О. І. Процесуальне та криміналістичне забезпечення доказування на судових стадіях кримінального процесу України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 204 с.

285. Шавкун М. Г. Процесуальний контроль органів судової влади на досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 229 с.
286. Шапиро Л. Г. О формах использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. Саратов, 2004. Вып. 12. С. 3–7.
287. Шевчук В. М. Наукові підходи до розуміння тактико-криміналістичних комплексів та проблеми їх практичного застосування // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Х., 2016. Вип. 16. С. 22–33.
288. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с.
289. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні // Судова експертиза. 2014. № 1. С. 11–18.
290. Шпенюв Д. Ю. Служба суддів в Україні: адміністративно-правові засади: монографія. Харків : Панов, 2015. 501 с.
291. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз : навч. посіб. Х. : Фактор, 2011. 400 с.
292. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами : моногр. Харків : Гриф, 2005. 176 с.
293. Юридична психологія: підручник / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.: заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Вид. 2-є, доопр. та доп. К.: КНТ, 2008. 352 с.
294. Юридическая психология: терминолог. словарь / под ред. А. М. Бандурки. Харьков : Тимченко, 2005. 432 с.
295. Юридическая психология : хрестоматия / сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 480 с.

296. Юриспруденція у формуванні правової держави та громадянського суспільства : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція»: тези (6 жовт. 2016 р.). Київ : АртЕк, 2016. 169 с.
297. Юриспруденція: актуальні проблеми теорії і практики : матеріали Всеукр. конф. студ. та молодих учених, 18-19 квіт. 2011 р. / Бердян. ун-т менедж. і бізнесу. Донецьк : Донбасс, 2011. 142 с.
298. Яценко С. М. Життя. Наука. Правотворчість Київ : Юрінком Інтер, 2016. 215 с.
299. Adler F., Mueller G. O. W., Laufer W. S. Criminology. 2d ed. New York etc.: McGraw – Hill, Inc., 1995. XXIV, 566 p.
300. Fikentscher W. Modes of thought: A study in the anthropology of law and religion. Tubingen : Mohr, 1995. 652 p.
301. Foley L. A. A Psychological View of the Legal System. Dubuque: Brown & Benchmark Publishers, 1993. XI, 384 p.
302. Swenson L. C. Psychology and law for the helping professions. Pacific Grove, Calif. : Brooks/Cole Publ., 1993. 500 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
опитування суддів (32 особи)*Вік:*

32-39 років – 16 осіб (50,0%)

40-49 років – 12 осіб (37,5%)

50 і більше років – 4 особи (12,5%)

Досвід роботи на посаді судді:

2-5 років – 16 осіб (50,0%)

5-10 років – 6 осіб (18,7%)

понад 10 років – 10 осіб (31,3%)

№№ з/п	Запитання	Кількість осіб	Питома вага
1	2	3	4
1	Чи маєте Ви досвід використання спеціальних психологічних знань у межах вирішення професійних завдань - так - ні	32 -	100% -
2	Надайте оцінку доцільності використання спеціальних психологічних знань в судовому процесі: - високий рівень - середня - низький рівень - практична доцільність відсутня - не маю певної думки	28 4 - - -	87,5 12,5 - - -
1	2	3	4
3.	Якій формі використання психологічного знання в судовому процесі Ви віддаєте перевагу (можливо декілька відповідей): - судово-психологічній експертизі - консультації фахівця-психолога - участі спеціаліста-психолога - власним знанням і професійному досвіду	30 24 12 16	93,8 75,0 37,5 50,0
4.	Які методи психологічного впливу Ви вважаєте найбільш доцільними (можливо декілька відповідей): - переконання (аргументація) - надання інформації у певній послідовності - навіювання - звернення до почуттів та емоцій особи - примус (примушування)	16 16 11 18 5	50,0 50,0 34,4 56,3 15,6

Фабула цивільної справи.

До суду звернулася дружина потерпілого внаслідок ДТП К. Р. з метою одержання компенсації моральної шкоди.

З позовної заяви відомо, що приблизно в 21 год. 20 хв. Г. Т., керуючи автомобілем, збив на переході пішохода та втік. К. Р. одержав струс головного мозку, закритий перелом ребра зліва, закритий перелом правої великокульшової кістки і малої великокульшової кістки. Йому зробили три операції, очікує на четверту. В даний час відчуває фізичний біль у всьому тілі, головні болі. Від цього порушився сон, він відчуває себе «розбитим», постійно втомленим. З нормальної здорової людини він став інвалідом. При цьому відповідач не вжив жодних спроб, щоб хоч якось зменшити свою вину.

До ДТП К. Р. служив у поліції, тепер він не може виконувати свої обов'язки в повному обсязі. Його зарплата суттєво зменшилася, а витрати на лікування дуже значні. Він постійно про це думає, переживає.

Службова характеристика позитивна: відповідальний, має належний рівень професіоналізму, дисциплінований, ініціативний, в колективі користується повагою і авторитетом.

Свідок Н-в (лікар) показав, що К. Р. перебував на лікуванні 5 місяців, його доставили у стані травматичного шоку 2-3 ступеню. Були проведені складні реанімаційні заходи через велику втрату крові. Після реанімації хворому проведена за відповідну оплату унікальна операція, що тривала 7 годин. Хворий виписаний в задовільному стані, але шкода для стану його здоров'я оцінюється як значна: ліва нога не згинається, залишилася нейропатія стопи з несприятливим прогнозом.

К. Р. повідомляє, що мав думки про суїцид, якщо не зможе ходити. Став нервовим, з'явилися страхи («боюся переходити дорогу»), переживання з приводу великого боргу (брав кредит, щоб сплатити лікування), швидко виснажується. Не може водити авто, оскільки нога погано рухається, а лава рука не активна, не справляється з елементарними домашніми обов'язками

(наприклад, принести відро води). Погіршилися стосунки з дружиною і дітьми.

Висновки судово-психологічної експертизи.

1. Ситуація ДТП об'єктивно мала інтенсивний стресогенний характер, про що свідчить її екстремальність, неочікуваність, динамічність, реальна загроза для життя і здоров'я. Стресогенність ситуації була поглиблена тим, що К. Р. внаслідок ДТП перебував в тяжкому стані через одержані множинні травми, відчував сильний біль, гостро переживав негативні емоції, пов'язані з усвідомленням факту своєї безпомічності, коли раніше фізично здорова особа не може елементарно себе обслуговувати.

У К. Р. наявні всі ознаки, характерні для посттравматичного стресового розладу (депресивна симптоматика, нав'язливе відтворення психотравмуючої ситуації, реакції страху, «вторгнення» чи «нав'язування», нічні кошмари, нав'язливі почуття, образи та думки.

У К. Р. виявляються ознаки суттєвих змін в наступних сферах.

1. *Здоров'я.*

2. *Особистість.* У К. Р. виявлені індивідуально-психологічні особливості, характерні для людей з обмеженими можливостями (тривожність, переживання фізичного неблагополуччя, пригніченість, невпевненість в собі і в стабільності ситуації, трансформація психологічної тривоги на біологічному рівні в функціональні порушення. Це свідчить про зміни самооцінки, обмеженість адаптивних можливостей.

3. *Сфера праці.* К. Р. став інвалідом, втратив свій статус активного, авторитетного працівника, керівника і командира. Його теперішні індивідуально-психологічні особливості не здатні забезпечувати високу професійну успішність, а з врахуванням тяжкості травм – повернення минулого професійного статусу взагалі малоймовірно.

4. *Сім'я.* К. Р. перестав бути реальним главою сім'ї, перебуває в залежності від інших, не здатен матеріально їх забезпечувати, не може бути реальним їх захисником. Втратив теплі емоційні зв'язки з дочкою, стосунки з дружиною оцінює як критичні.

5. *Соціальні стосунки.* У К. Р. звузилося коло соціальних контактів і знизилися адаптивні можливості. Хронічний стан фрустрації посилює його неблагополуччя та соціальну дезадаптацію. Відмова відповідача визнати свою відповідальність і спричинення моральної шкоди поглиблює наявні негативні наслідки.

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ

**опитування студентів (152 особи за спеціальністю «Правознавство»,
154 особи за спеціальністю «Психологія»)**

№№	Запитання	Юристи	Психологи
1.	Чи була ситуація, пов'язана з травмою чоловіка внаслідок ДТП, психотравмуючою для дружини потерпілого: - так - ні	141 11	134 20
2.	Яка інтенсивність психотравмуючого впливу зазначеної ситуації для позивачки: - високий рівень - середній рівень - низький рівень - психотравма практично відсутня - не маю певної думки	70 66 5 11 -	80 64 10 20 -
3.	Якщо дана ситуація була психотравмуючою, які її аспекти слід враховувати при визначенні розміру моральної шкоди, нанесеної позивачці: - здоров'я - особистість - працездатність - сім'я - соціальні стосунки	60 120 95	80 134 120
4.	Якщо так, то який можливий розмір відшкодування нанесеної позивачці моральної шкоди	201 НМДГ	217 НМДГ

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ
опитування суддів (123 особи)

Вік:

36-40 років – 80 осіб (65,0%)

41-47 років – 43 особи (35,0%)

Досвід роботи на посаді судді:

2-5 років – 48 осіб (39,0%)

5-10 років – 65 осіб (52,8%)

понад 10 років – 10 осіб (8,2%)

№№ з/п	Запитання	Кількість	Питома вага
1	2	3	4
1.	Чи доцільна, на Ваш погляд, участь психолога-консультанта в юрисдикційному процесі: - так - ні - залежить від особливостей проблемної ситуації - не маю певної думки	75 26 22 -	61,0 21,1 17,9 -
2.	Чи маєте Ви досвід співпраці з психологом-консультантом у межах професійних завдань, які доводиться вирішувати: - так - ні	70 53	56,9 43,1
1	2	3	4
3.	Чи вплинули спеціальні психологічні		

	знання такого консультанта на прийняття Вами рішення по справі: - так - ні - частково	57 48 18	46,3 39,0 14,7
4.	Якій формі використання спеціальних психологічних знань Ви віддаєте перевагу: - власним знанням та досвіду - судово-психологічній експертизі - консультації: - усній - письмовій - участі спеціаліста-психолога - залежить від особливостей досліджуваної ситуації - складно визначитися	60 59 40 22 18 23 36 -	48,8 48,0 32,5 55,0 45,0 18,7 29,3 -
5.	У наданому матеріалі висновок психолога: - може вважатися таким, що суттєво впливає на оцінювання проблемної ситуації - не може бути врахований, оскільки не містить вагомих аргументів - не може бути врахований, оскільки суперечить іншим матеріалам справи - може бути врахований лише частково	60 41 30 22	48,8 33,3 24,4 17,9

УЗАГАЛЬНЕНІ РЕЗУЛЬТАТИ

опитування психологів-консультантів (25 осіб)

Вік:

32-39 років – 13 осіб (52,0%)

40-49 років – 12 осіб (48,0%)

Досвід роботи на посаді психолога:

2-5 років – 15 осіб (60,0%)

5-10 років – 6 осіб (24,0%)

понад 10 років – 4 осіб (16,0%)

№№ з/п	Запитання	Кількість	Питома вага
1	2	3	4
1.	На Вашу думку, ставлення до Вас як до професіонала з боку учасників процесу:		
	- позитивне	13	52,0
	- негативне	-	-
	- нейтральне	8	32,0
	- залежить від об'єктивних обставин	2	8,0
	- залежить від особистісних установок таких учасників	2	8,0
	- залежить від вагомості наданих аргументів (змістова складова)	20	80,0
	- залежить від особливостей подання психологом матеріалів (невербальна складова)	15	60,0
	- складно визначитися	-	-
1	2	3	4
2.	Наявність реального впливу аргументів консультанта-психолога на суддівське		

	рішення: - так - ні - впливають лише частково, оскільки визначальним є внутрішнє переконання судді - складно визначитися	17 3 5 -	68,0 12,0 20,0 -
3.	Наявність спроб впливу на позицію консультанта-психолога зацікавлених осіб: - так - ні - особистого досвіду не маю, але з колегами такі ситуації траплялися - складно визначитися	4 13 8 -	16,0 52,0 32,0 -
4.	Оцініть достатність чи ступінь визначеності процесуального статусу, прав та обов'язків психолога-консультанта в юрисдикційному процесі: - регламентований повною мірою - регламентований достатньо - наявні нормативно-правові неузгодженості такого статусу - складно визначитися	10 12 3 -	40,0 48,0 12,0 -

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики та правосуддя

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 04-29/15-491(43932)

АКТ

"05" березня 2019 р.

впровадження результатів дисертаційного дослідження

КОЩИНЦЯ В.В. у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя Князевича Р.П., в.о. керівника секретаріату Комітету Колісника І.В. та заступника керівника секретаріату Комітету Юр'єва С.Є., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук Кощинця Віктора Васильовича на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Комісія вважає, що представлені пропозиції щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (реєстр. № 6232), отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження є науково обґрунтованими, мають високий теоретичний та методологічний рівні, суттєву практичну значущість і враховані робочими групами Комітету в законопроектній роботі за запропонованими дисертантом напрямками уніфікації процесуальних норм, удосконалення процесуальної діяльності суб'єктів юрисдикційного процесу та правового регулювання залучення різних форм спеціальних психологічних знань при розгляді справ у судах, запровадження процедур врегулювання спору за участю судді та інших примирних процедур в процесуальному законодавстві.

Довідку видано для подання за місцем вимоги.

Голова Комітету

Р.П. КНЯЗЕВИЧ

В.о. керівника секретаріату Комітету

І.В. КОЛІСНИК

Заступник керівника секретаріату Комітету

Р. Князевича, І. Колісника
підтверджую:
/ Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
05 03 2019 р.

С.Є. ЮР'ЄВ

Акт

впровадження результатів наукового дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико – методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у практичну діяльність Чернівецького апеляційного суду.

Комісія у складі заступника Голови Чернівецького апеляційного суду – Марчака Віталія Ярославовича, секретаря судової палати з розгляду кримінальних справ та справ з адміністративних правопорушень Чернівецького апеляційного суду Колотила Онуфрія Олександровича та секретаря судової палати з розгляду цивільних справ Чернівецького апеляційного суду Яремка Василя Васильовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються при консультації суддів Чернівецького апеляційного суду та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості осіб, статус яких визначений процесуальним законодавством, та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованої (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань в юрисдикційний процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В.В. Застосування психологічних знань суддею особисто // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. – 2004р. – Вип. XII. – С.219-224.
2. Кошинець В.В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки” Випуск 6-1. Том 4, 2014. – С. 173-178.
3. Кошинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні // Наше право № 8, 2014. – С. 105-112.
4. Кошинець В.В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі // Європейські перспективи № 6, 2014. – С.117-126.
5. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.

6. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

7. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І.Гвоздік, В.В.Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

8. Кошинець В.В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 лютого 2017 р.) / за загальною редакцією д.політ.н., професора Д.В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. – С. 114-118.

9. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. № 2. – С.22-27.

10. Кошинець В.В., Басай О.В., Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства // Проблеми реформування кримінальної юстиції України : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 травня 2018 р. - Чернівці 2018. – С.44-48.

Члени комісії:

Заступник Голови

Чернівецького апеляційного суду

Марчак В.Я.

Секретар судової палати

з розгляду цивільних справ

Чернівецького апеляційного суду

Яремко В.В.

Секретар судової палати

з розгляду кримінальних справ та

справ з адміністративних правопорушень

Чернівецького апеляційного суду

Колотило О.О.

Свідчення суддів Марчак В.Я., Яремко В.В.,
Марчук В.Т., Колотило О.О. засвідчую
В.О. начальника відділу управління персоналом
Чернівецького апеляційного суду
Н.Є. Гостева

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. Голови Шевченківського
районного суду м. Києва

В.М. Циктіч

2019 року

Акт**впровадження результатів наукового дослідження здобувача кафедри
юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
Кошинець Віктора Васильовича на тему «Теоретико – методологічні засади
спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у
практичну діяльність Шевченківського районного суду м. Києва**

Комісія у складі суддів Мартинова Є.О., Сидорова Є.В., Мальцева Д.О. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кошинець Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються під час розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості осіб, статус яких визначений процесуальним законодавством, та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованих (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань у кримінальному, цивільному та адміністративному процесах.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В.В. Застосування психологічних знань суддею особисто // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. – 2004р. – Вип. XII. – С.219-224.
2. Кошинець В.В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки” Випуск 6-1. Том 4, 2014. – С. 173-178.
3. Кошинець В.В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі // Європейські перспективи № 6, 2014. – С.117-126.
4. Кошинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні // Наше право № 8, 2014. – С. 105-112.
5. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.

6. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

7. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І.Гвоздік, В.В.Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

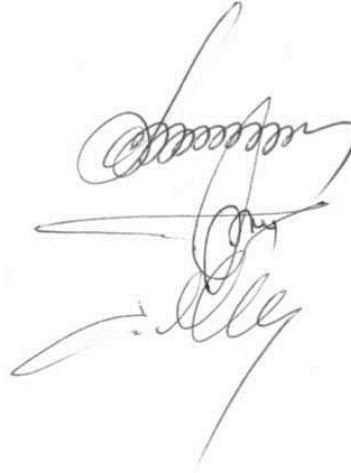
8. Кошинець В.В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 лютого 2017 р.) / за загальною редакцією д.політ.н., професора Д.В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. – С. 114-118.

9. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. № 2. – С.22-27.

10. Кошинець В.В., Басай О.В., Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства // Проблеми реформування кримінальної юстиції України : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 травня 2018 р. - Чернівці 2018. – С.44-48.

11. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі // Наше право № 1, 2019.

Члени комісії:

Є.О. Мартинов

Є.В. Сидоров

Д.О. Мальцев

КИЇВСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ СУД

01133, м. Київ, бульвар Лесі Українки, 26, тел.: /044/ 207-80-90, e-mail: inbox@adm.ko.court.gov.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Голова Київського окружного
 адміністративного суду,
 доктор юридичних наук, доцент

О.В. Басай
 «10» 12 2018 року

Акт

**впровадження результатів наукового дослідження здобувача кафедри
 юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
 Кощинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні
 засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному
 процесі» у практичну діяльність Київського окружного
 адміністративного суду.**

Комісія у складі суддів Київського окружного адміністративного суду. – заступника голови суду, доктора юридичних наук Щавінського В.Р., судді, кандидата юридичних наук Лисенко В.І. та судді, кандидата юридичних наук Лиски І.Г., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кощинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються при консультації суддів та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості осіб, статус яких визначений процесуальним законодавством, та похідних від них особливостей їх

поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованої (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань в юрисдикційний процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В.В. Застосування психологічних знань суддею особисто // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. – 2004р. – Вип. XII. – С.219-224.

2. Кошинець В.В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки» Випуск 6-1. Том 4, 2014. – С.173-178.

3. Кошинець В.В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі // Європейські перспективи №6, 2014. – С.117-126.

4. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.

5. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

6. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І. Гвоздік, В.В. Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

7. Кошинець В.В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 лютого 2017 р.) / за загальною редакцією д.політ.н., професора Д.В. Яковлева. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. – С.114-118.

8. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. №2. – С.22-27.

9. Кошинець В.В., Басай О.В., Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства // Проблеми реформування кримінальної юстиції України : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 травня 2018 р. - Чернівці 2018. – С.44-48.

10. Басай О.В., Кошинець В.В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ // Практика Європейського суду з прав людини в діяльності прокуратури і суду: виклики та перспективи: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (13 червня 2018 року). – Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. – С.12-16.

11. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі // Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 5. – С.134-138.

Члени комісії:

**Заступник голови суду,
доктор юридичних наук**

В.Р. Щавінський

**Суддя,
кандидат юридичних наук**

В.І. Лисенко

**Суддя,
кандидат юридичних наук**

І.Г. Лиска

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Голова Господарського суду
Чернівецької області
Б.Є.Желік
 « 12 » 02 2019 року

АКТ

**впровадження результатів наукового дослідження здобувача кафедри
 юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
 Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико -методологічні засади
 спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у
 практичну діяльність Господарського суду Чернівецької області.**

Комісія у складі судців Господарського суду Чернівецької області - Бутирського Андрія Анатолійовича, Дутки Віталія Володимировича та Швеця Миколи Васильовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються при консультації суддів та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості осіб, статус яких визначений процесуальним законодавством, та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованої (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань в господарський процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В.В. Застосування психологічних знань суддею особисто // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей. - 2004р. - Вип. XII. -С.219-224.
2. Кошинець В.В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки" Випуск 6-1. Том 4, 2014. - С. 173-178.
3. Кошинець В.В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі // Європейські перспективи № 6, 2014. - С.117-126.

4. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в господарському процесі // Актуальні проблеми юридичної психології [Текст] : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квітня 2014 р.) / [ред. кол. : В.В. Черней, М.В. Костицький, О.І. Кудерміна та ін.]. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С.112-115.

5. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.

6. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

7. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І.Гвоздік, В.В.Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

8. Кошинець В.В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24-25 лютого 2017 р.) / за загальною редакцією д.політ.н., професора Д.В. Яковлева. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. – С. 114-118.

9. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. № 2. – С.22-27.

10. Кошинець В.В., Басай О.В., Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства // Проблеми реформування кримінальної юстиції України : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 травня 2018 р. - Чернівці 2018. – С.44-48.

Голова комісії:

суддя Господарського суду
Чернівецької області

А. А. Бутирський

Члени комісії:

суддя Господарського суду
Чернівецької області

В. В. Дутка

суддя Господарського суду
Чернівецької області

М. В. Швець

*Підписи суддів Господарського суду Чернівецької області
Бутирського А.А., Дутки В.В., Швеця М.В. Заступаю.
Нагаєвський Ігор Іванович на роботі з нераскритою та зв'язав з
Господарським Господарського суду Чернівецької області Віктор Ф. Степанов*

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико – методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у практичну діяльність прокуратури Київської області

Довідка видана про те, що результати дисертаційного дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються прокурорами прокуратур Київської області з метою підвищення психологічної готовності до здійснення прокурорської діяльності, необхідності дотримання етичних норм та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості свідків, потерпілих, підозрюваних, підсудних та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення різних форм спеціальних психологічних знань (психологічне консультування, спеціаліст-психолог, судово-психологічна експертиза) в юрисдикційний процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В., Литвак О., Чепелюк О. Органи прокуратури у рішеннях та висновках Конституційного Суду України // Наше право, № 4 ч.2., 2010 рік, С. 5-10.
2. Кошинець В., Кушакова-Костицька Н., Палійчук О. Принципи діяльності та визначення статусу органів прокуратури в контексті рішень Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України, № 2, 2011 рік, С. 93-102.
3. Кошинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні // Наше право № 8, 2014. – С. 105-112.
4. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.
5. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

6. Професійна етика прокурора: збірник нормативно правових актів / упоряд.: Кошинець В.В., Морозов Ю.В., Єрмак О.В., та ін., за заг. ред. О.М.Литвака. – К.: Національна академія прокуратури України, 2015. – 260 с.
7. Організація діяльності прокурора у надзвичайних ситуаціях: наук.-практ. посіб. / [кол. авт.]. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 344 с.
8. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб. / О.І.Гвоздік, В.В.Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.
9. Психологія діяльності прокурора: навчальний посібник / Уклад.: В.В. Кошинець, Р.І. Кирилук, Л.Л. Радухівська, І.М. Бевзюк. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 200 с.

Перший заступник прокурора Київської області

І. Грабець

11.12.18р.

The image shows a circular official stamp of the Office of the Prosecutor of the Kyiv Region. The text around the perimeter of the stamp reads "Прокуратура Київської області" (Prosecutor's Office of the Kyiv Region) and "Офіс прокуратури" (Office of the Prosecutor). In the center of the stamp is the Ukrainian coat of arms. Overlaid on the stamp is a handwritten signature in black ink.

А К Т

про впровадження результатів наукового дослідження Кощинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико – методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у практичну діяльність Адвокатського об'єднання «КПД Консалтинг».

Комісія у складі адвокатів Адвокатського об'єднання «КПД Консалтинг» Калітвенцева Ігоря Миколайовича, Казака Кирила Ігоровича та Кисіля Владислава Євгеновича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кощинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються при підготовці до складання кваліфікаційного іспиту та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості свідків, потерпілих, підозрюваних, підсудних, та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованої (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань в юрисдикційний процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кощинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні // Наше право № 8, 2014. – С. 105-112.
2. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кощинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.
3. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кощинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.
4. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І. Гвоздік, В.В. Кощинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.
5. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит : навч. посібник для осіб, які виявили бажання стати адвокатом : у 17 кн. / зв наук. ред. О.Д. Святоцького [та ін.]. – К. : Ін Юре, 2017 – Кн. 3 : Правила адвокатської етики / В.О. Святоцька, В.В. Кощинець. – 2017. – 120 с. (підрозділи 11-22, С. 53-105).
6. Кощинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. № 2. – С.22-27.

7. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі //Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 5. – С. 134-138

Члени комісії:

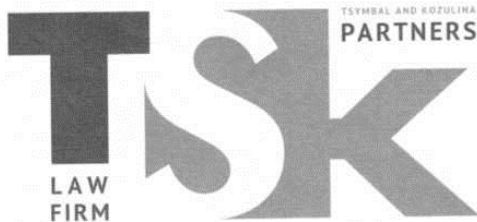

(І.М. Калітвенцев)

(К.І. Казак)

(В.Є. Кисіль)

7. 11. 18р.

адвокатське об'єднання
ЦИМБАЛ · КОЗУЛІНА ТА ПАРТНЕРИ

01042, Україна, м. Київ, вул. Іоанна Павла II
буд. 4/6, корпус "В", офіс 715, 716
+380 (63) 130 81 91 // tsk.partners2017@gmail.com

АКТ

про впровадження результатів наукового дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико – методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» у практичну діяльність Адвокатського об'єднання «Цимбал, Козуліна та партнери».

Комісія у складі адвокатів Адвокатського об'єднання «Цимбал, Козуліна та партнери» в особі керуючого партнера Цимбала Юрія Івановича та старшого партнера Козуліної Аліси Василівни склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Кошинця Віктора Васильовича на тему «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» використовуються при підготовці до складання кваліфікаційного іспиту та для розв'язання завдань юрисдикційного процесу у разі необхідності поглибленого вивчення особистості свідків, потерпілих, підозрюваних, підсудних, та похідних від них особливостей їх поведінки і взаємодії в юридично релевантних ситуаціях; в практиці залучення безпосередніх та опосередкованої (довідково-консультативної) форм залучення спеціальних психологічних знань в юрисдикційний процес тощо.

Безпосередньо використовуються наступні наукові роботи:

1. Кошинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні // Наше право № 8, 2014. – С. 105-112.
2. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.
3. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та інш. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 322 с.

4. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб./ О.І.Гвоздік, В.В.Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

5. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит : навч. посібник для осіб, які виявили бажання стати адвокатом : у 17 кн. / зв наук. ред. О.Д. Святоцького [та ін.]. – К. : Ін Юре, 2017 – Кн. 3 : Правила адвокатської етики / В.О. Святоцька, В.В. Кошинець. – 2017. – 120 с. (підрозділи 11-22, С. 53-105).

6. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. Право и закон. 2018. № 2. – С.22-27.

7. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі //Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 5. – С. 134-138.

Зазначені наукові роботи дають змогу більш ефективно вирішувати питання підготовки процесуального обґрунтування необхідності призначення судових експертиз, підготовки матеріалів для експертного дослідження а також допомагають сформуванню правову позицію адвоката в судовому процесі щодо визнання висновків судових експертиз належними та допустимими доказами. Більше того, наукові дослідження автора допомагають адаптувати спеціальні (експертні) знання до юридичних змістових конструкцій, зрозумілість та визначення яких дає змогу якісно та зрозуміло формулювати правову позицію в судовому процесі.

Члени комісії:

Керуючий партнер

Старший партнер

Юрій ЦИМБАЛ

Аліса КОЗУЛІНА

22.11.18

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор
Національної академії
прокуратури України
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
М.В. Лошицький

6 березня 2019 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ Кошинця Віктора Васильовича
«Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в
юрисдикційному процесі» у навчальний процес Національної академії
прокуратури України**

Комісія у складі начальника відділу підготовки прокурорів з процесуального керівництва та криміналістичного забезпечення досудового розслідування доктора юридичних наук, професора Ю.М. Дьоміна, заступника начальника відділу підготовки прокурорів з організації роботи в органах прокуратури та викладання професійної етики, кандидата юридичних наук В.М.Кравчука, старшого викладача відділу підготовки прокурорів з процесуального керівництва та криміналістичного забезпечення досудового розслідування доктора юридичних наук, доцента, старшого наукового співробітника І.В. Рогатюка склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали підготовлені здобувачем кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кошинця Віктора Васильовича «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» за спеціальністю 19.00.06 юридична психологія.

Результати дисертаційного дослідження відображені у навчально-методичних матеріалах з юридичної психології, процесуального керівництва та криміналістичного забезпечення досудового розслідування для працівників органів прокуратури, що підвищують кваліфікацію та проходять спеціальну підготовку кандидата на посаду прокурора в Національній академії прокуратури України, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. – Чернівці, Книги – XXI, 2007. – 448 с.
2. Проблеми юридичної етики: курс лекцій / М.В. Банчук, Є.М. Блажівський, Н.О.Рибалка, П.В. Шумський, В.В. Кошинець, В.М. Кравчук, В.М. Литовка, В.О. Остапеч. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 220 с.
3. Професійна етика прокурора: збірник нормативно правових актів / упоряд.: Кошинець В.В., Морозов Ю.В., Єрмак О.В., та ін., за заг. ред.

О.М.Литвака. – К.: Національна академія прокуратури України, 2015. – 260 с.

4. Організація діяльності прокурора у надзвичайних ситуаціях: наук.-практ. посіб. / [Кошинець В.В. та кол. авт.]. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 344 с.

5. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб. / О.І. Гвоздік, В.В. Кошинець. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 130 с.

6. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець, Л.Л. Радухівська, Н.О. Рибалка. – К.: Національна академія прокуратури України, 2014. – 232 с.

7. Психологія діяльності прокурора: навчальний посібник / Уклад.: В.В. Кошинець, Р.І. Кирилюк, Л.Л. Радухівська, І.М. Бевзюк. – К.: Національна академія прокуратури України, 2016. – 200 с.

Матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять з предметів «Психологія діяльності прокурора», «Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням», «Криміналістичне забезпечення досудового розслідування».

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені здобувачем Кошинцем Віктором Васильовичем матеріали щодо розроблення на основі законодавства, наукових джерел, результатів узагальнення правоохоронної та судової практики науково обґрунтованих теоретико-методологічних засад спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі виявили належний науковий та практичний рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження законодавчих, наукових та емпіричних джерел.

Члени комісії:

**Начальник відділу підготовки прокурорів
з процесуального керівництва та
криміналістичного забезпечення
досудового розслідування,
доктор юридичних наук, професор**

Ю.М. Дьомін

**Заступник начальника відділу підготовки
прокурорів з організації роботи в органах
прокуратури та викладання професійної етики,
кандидат юридичних наук**

В.М. Кравчук

**Старший викладач відділу підготовки
прокурорів з процесуального керівництва
та криміналістичного забезпечення
досудового розслідування,
доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник**

І.В. Рогатюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор

С.Д. Гусарев

24.02.2019 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології Національної академії
внутрішніх справ Кошинця Віктора Васильовича на тему:
«Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання
в юрисдикційному процесі»
в освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук Дубівки Ірини Володимирівни (голова комісії), професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Медведєва Володимира Степановича та провідного наукового співробітника наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень, кандидата психологічних наук, професора Андросюка Вячеслава Георгійовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кошинця Віктора Васильовича на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» впроваджені в освітній процес академії.

Матеріали дисертаційного дослідження Кошинця В.В. застосовуються в освітньому процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами та слухачами з

навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологічна служба», «Професійно-психологічна підготовка», «Професійна деформація працівників органів Національної поліції», «Проблеми організаційної психології в органах Національної поліції» у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників оперативних підрозділів згідно з затвердженими МВС України навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:
кандидат юридичних наук

I.V. Дубівка

Члени комісії:
доктор психологічних наук,
професор

В.С. Медведєв

кандидат психологічних наук,
професор

В.Г. Андросюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

Д.В. Швець

2019 р.

АКТ

про впровадження результатів наукового дослідження

Кощинця Віктора Васильовича

**на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного
пізнання в юрисдикційному процесі»**

**в освітній процес Харківського національного університету
внутрішніх справ**

Комісія у складі:

Рязанцевої І.М. – кандидата юридичних наук, начальника навчально-методичного відділу Харківського національного університету внутрішніх справ;

Федоренко О.І. – доктора педагогічних наук, професора, завідувача кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Харченко С.В. – кандидата психологічних наук, доцента, професора кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ

встановила, що результати наукового дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кощинця Віктора Васильовича на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» були впроваджені в освітній процес університету.

Матеріали наукового дослідження Кощинця В.В. використовувалися в освітньому процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами та слухачами з навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Професійно-психологічна підготовка працівників поліції», «Методика проведення психологічної експертизи в різних галузях психології». Матеріали дисертації також використовувалися у межах підвищення кваліфікації слідчих та працівників оперативних підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами

післядипломної освіти Харківського національного університету внутрішніх справ при підготовці навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

**Кандидат юридичних наук,
начальник навчально-методичного
відділу ХНУВС**

І.М. Рязанцева

**Доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 ХНУВС**

О.І. Федоренко

**Кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 ХНУВС**

С.В. Харченко

Проректор Одеського державного
університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор

університету ВН
доктор юридичн
професор

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології Національної академії
внутрішніх справ Кощинця Віктора Васильовича на тему:
«Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання
в юрисдикційному процесі»
в освітній процес Одеського державного університету внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу, кандидата технічних наук, доцента Сіфорова Олександра Івановича (голова комісії), завідувача кафедри психології та педагогіки, кандидата юридичних наук, доцента Меркулової Юлії Василівни та професора кафедри психології та педагогіки, кандидата юридичних наук, доцента Матієнко Тетяни Василівни склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кошдинця Віктора Васильовича на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» впроваджені в освітній процес університету.

Матеріали дисертаційного дослідження Кощинця В.В. застосовуються в освітньому процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами та слухачами з навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологічна служба», «Професійно-психологічна підготовка», «Професійна деформація працівників органів Національної поліції», «Проблеми організаційної психології в органах Національної поліції» у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників оперативних підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Одеського державного університету внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-

методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:

**кандидат технічних наук,
доцент**

О.І. Сіфоров

Члени комісії:

**кандидат юридичних наук,
доцент**

Ю.В. Меркулова

**кандидат юридичних наук,
доцент**

Т.В. Матієнко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Львівського державного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

О.М. Балинська

2019

АКТ

12.04. 2019

Львів

№ 23

Про впровадження результатів дисертації
Кощинця Віктора Васильовича на тему
«Теоретико-методологічні засади спеціального
психологічного пізнання в юрисдикційному
процесі» в освітній процес ЛьвДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук майора поліції Павлик Л.В.;
- начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Строцького Р.С.;
- декана факультету психології доктора юридичних наук, професора Кісіль З.Р.;
- завідувача кафедри психології діяльності в особливих умовах кандидата психологічних наук, доцента Бамбурак Н.М.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила результати дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія, та наукові праці здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Кощинця Віктора Васильовича на тему: «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі».

Проаналізовано основні результати дослідження Кощинця В.В., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Кощинець В.В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Том 4. Вип. 6 (1). С. 173-178.

2. Кощинець В.В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні. *Наше право*. 2014. № 8. С. 105-112.

3. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В.В. Кошинець та ін. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. 232 с.

4. Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб. / В.В. Кошинець та ін. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. 322 с.

5. Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб. / О.І. Гвоздік, В.В. Кошинець. К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 130 с.

6. Кошинець В.В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. *Право и закон*. 2018. № 2. С.22-27.

7. Кошинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. С. 134-138.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Кошинця В.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації щодо:

- втілення теоретико-методологічних засад використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі, а саме: окреслення поняття спеціальних психологічних знань, висвітлення історії становлення інституту спеціальних психологічних знань та методології спеціального психологічного пізнання в судовому процесі;

- здійснення характеристики процесуальних та непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі за допомогою загальної характеристики форм використання спеціальних психологічних знань, а також судово-психологічної експертизи, участі психолога-консультанта та спеціаліста-психолога в юрисдикційному процесі;

- можливостей використання спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційного процесу, зокрема, в кримінальному процесі, в цивільному процесі, в адміністративному процесі та в інших видах юрисдикційного процесу.

Зазначені матеріали запроваджені для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологічна експертиза в різних галузях психології» під час підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та здобувачів ступеня вищої освіти «магістр».

Члени комісії:

Л.В. Павлик

Р. Є. Строцький

З.Р. Кісіль

Н.М. Бамбурак

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Монографія**

1. Кошинець В. В. *Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі*: монографія; наук. ред. М. В. Костицький. К.: ФОП Маслаков, 2018. 282 с.

Рецензії:

Максименко С. Д. Рецензія на монографію Кошинця В. В. «Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі». *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 215-217.

Стефанчук Р. О. Рецензія на монографію Кошинця В. В. «Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (111). С. 87-88.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Кошинець В. В. Проблеми використання консультації психолога в суді при розгляді кримінальних справ. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності*. Івано-Франківськ, 2004. С. 88-98.

3. Кошинець В. В. Застосування психологічних знань суддею особисто. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2004. Вип. XII. С. 219-224.

4. Кошинець В. В. Межі використання спеціальних психологічних знань. *Наше право*. 2005. №1. С. 81-88.

5. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2005. Вип. XV. С. 222-229.

6. Кошинець В. В. Поняття юрисдикційного процесу як правової форми діяльності органів судової влади. *Наше право*. 2009. №1, ч. 1. С. 59-61.

7. Кощинець В. В. Етичні засади участі психолога в юрисдикційному процесі. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. №1 (5). С. 29-35.
8. Кощинець В., Литвак О., Чепелюк О. Органи прокуратури у рішеннях та висновках Конституційного Суду України. *Наше право*. 2010. № 4, ч. 2. С. 5-10.
9. Кощинець В., Кушакова-Костицька Н., Палійчук О. Принципи діяльності та визначення статусу органів прокуратури в контексті рішень Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 2. С. 93-102.
10. Кощинець В. В. Участь спеціаліста психолога в юрисдикційному процесі. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 117-126.
11. Кощинець В. В. Поняття пізнання в науці та судовій практиці. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 1. Т. 3. № 1. С. 150-156.
12. Кощинець В. В. Організаційні засади використання спеціальних психологічних знань в кримінальному провадженні. *Наше право*. 2014. № 8. С. 105-112.
13. Кощинець В. В. Співвідношення процесуальної форми і правової процедури. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2014. Вип. 6-1. Т. 4. С. 173-178.
14. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. С. 134-138.
15. Кощинець В. В. Юрисдикційний процес в теорії права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 101-105.
16. Кощинець В. В. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. С. 102-107.
17. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі. *Наше право*. 2019. № 1. С.157-162.

18. Кошинець В. В. Методологічні проблеми юрисдикційного процесу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. С. 77-89.

Статті в зарубіжних наукових періодичних виданнях

19. Кошинець В. В. Методология судебного познания: на примере уголовного судопроизводства. *Экономика и право Казахстана*. 2014. № 13. 2014. С. 39-45.

20. Koshchynets V., Zlahoda O., Haliy M. Institutional and legal principles of activity of state-owned enterprises in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. N. 3. Riga: Publishing House «Baltija Publishing». P. 142-146

21. Koshchynets V. Inquiry and Proof in Jurisdictional Process. *European science*. 2018/6. P. 69-73.

22. Кошинець В. В. Участие психолога-консультанта в юрисдикционном процессе. *Право и закон*. 2018. № 2. С. 22-27.

23. Кошинець В. В. Судово-психологічна експертиза в юрисдикційному процесі. *Верховенство права*. 2019. №1. С. 193-198.

Праці апробаційного характеру

24. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ щодо потерпілого. *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні*: матер. регіональної міжвуз. наук. конф., 22 квітня 2005 р. Івано-Франківськ, 2005. С. 191-196

25. Кошинець В. В. Основні завдання Державної кримінально-виконавчої служби України. *Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства: сучасний стан та перспективи*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 30 вересня – 1 жовтня 2005 р. Івано-Франківськ, 2005. С. 105-106

26. Кошинець В. В. Співвідношення юридичного та юрисдикційного процесів. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних*

свобод людини і громадянина: матер. Всеукр. міжвуз. наук.-практ. конф., 28 квітня 2006 р. Івано-Франківськ, 2006. С. 16-20

27. Кощинець В. В. Формування кримінально-виконавчої політики держави. *Актуальні проблеми боротьби та попередження злочинності: матер. наук.-практ. семінару, 12-13 травня 2006 р. Івано-Франківськ, 2006. С. 57-58*

28. Кощинець В. В. Підстави використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційних процесах. *Актуальні проблеми юридичної психології: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 29-30 вересня 2006 р. К., 2006. С. 119-122*

29. Кощинець В. В. Ознаки юрисдикційного процесу. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: матер. Всеукр. міжвуз. наук.-практ. конф., 20 квітня 2007 р. Івано-Франківськ, 2007. С. 89-91*

30. Кощинець В. В. Проблеми реформування судової влади. *Верховенство права в правозастосовчій діяльності: матер. регіональної наук.-практ. конф., 12-13 жовтня 2007 р. Івано-Франківськ, 2007. С. 111-113*

31. Кощинець В. В. Необхідність застосування психологічних знань в юрисдикційних процесах. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матер. наук.-теорет. конф., 26 січня 2008 р. К., 2008. С. 90-91*

32. Кощинець В. В. Психологічні аспекти юрисдикційного процесу в контексті судової реформи. *Українське правосуддя: здобутки та перспективи: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 16 травня 2008 р. Чернівці, 2008. С. 37-42*

33. Кощинець В. В. Окремі аспекти психологічної характеристики юрисдикційного процесу. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матер. II Всеукр. наук.-теорет. конф., 31 січня 2009 р. К., 2009. С. 91-93*

34. Кощинець В. В. Законодавчі перспективи закріплення рівного доступу до використання спеціальних знань в суді. *Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності: матер. наук.-практ. конф., 3 квітня 2009 р. К., 2009. С. 187-191*

35. Кощинець В. В. Історичний аспект становлення юрисдикційного процесу. *Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних*

інтересів людини та громадянина: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 30 травня 2009 р. Чернівці, 2009. С. 96-105

36. Кощинець В. В. Теоретичні аспекти юрисдикційного процесу. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. III Всеукр. наук.-теорет. конф., 23 квітня 2010 р. К., 2010. С. 91-93

37. Кощинець В. В. Основні засади реформування органів прокуратури. *Вдосконалення діяльності прокуратури – шлях до реформування кримінальної юстиції*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 28 травня 2010 р. Львів, 2010. С. 89-91

38. Кощинець В. В. До питання про методологію судового пізнання. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф., 28 квітня Черкаси, 2010. С. 276-278

39. Кощинець В. В. Деякі методологічні проблеми використання психологічних знань у юрисдикційному процесі. *Філософські, методологічні, соціологічні й психологічні проблеми права*: матер. IV Міжнар. наук.-теорет. конф., 28–29 травня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 390-396

40. Кощинець В. В. Методологія судового пізнання. *Філософські, психологічні та методологічні проблеми права*: матер. V Міжнар. наук.-теорет. конф., 17 листопада 2012 р. К., 2012. С. 108-110

41. Кощинець В. В. Участь консультанта психолога при розгляді кримінального провадження. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми*: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф., 24–25 травня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 141-144

42. Кощинець В. В. Методологія спеціального психологічного пізнання (співавт. Радухівська Л. Л.). *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу*: матер. II Всеукр. наук.-практ. семінару, 06 грудня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 87-89

43. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань в господарському процесі. *Актуальні проблеми юридичної психології*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., 25 квітня 2014 р. К., 2014. С. 112-115

44. Кошинець В. В. Етико-психологічна підготовка кандидатів на посаду прокурора як суб'єкта юрисдикційного процесу. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу*: матер. III Всеукр. наук.-практ. семінару, 04 грудня 2014 р. Івано-Франківськ, 2014. С. 83-86

45. Кошинець В. В. Юрисдикційний процес у контексті реалізації принципу верховенства права. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 13–14 лютого 2015 р. Херсон, 2015. С. 12-14.

46. Кошинець В. В. Призначення та використання результатів судово-психологічних експертиз в роботі прокурора. *Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи*: матер. III Міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 листопада 2015 р. К., 2015. С. 122-125

47. Кошинець В. В. Етичні засади діяльності поліції в сучасних умовах. *Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні*: матер. наук.-практ. конф., 9 квітня 2016 р. К., 2016. С. 26-29

48. Кошинець В. В. Психологічні особливості прийняття рішень в юрисдикційному процесі: *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 лютого 2017 р. Одеса, 2017. С. 114-118

49. Кошинець В. В. Межі компетенції експерта психолога: *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матер. VII Всеукр. наук.-теорет. конф., 11 листопада 2017 р. К., 2017. С. 174-178

50. Кошинець В. В. Окремі аспекти психології діяльності судді в умовах зміни процесуального законодавства (співавт. Басай О. В.). *Проблеми реформування кримінальної юстиції України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 травня 2018 р. Чернівці, 2018. С. 44-48

51. Кощинець В. В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування внутрішнього переконання судді при розгляді адміністративних справ (співавт. Басай О. В.). *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф., 13 червня 2018 р. К., 2018. С. 12-16

52. Кощинець В. В. Роль і значення психологічних знань у підготовці та роботі прокурора. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності закладів вищої освіти МВС України та Національної поліції України*: матер. міжвідом. наук.-практ. круглого столу, 25 квітня 2019 р. К., 2019. С. 74-76

53. Кощинець В. В. Психологічне забезпечення проходження державної служби в Україні. *Державна служба в Україні: шляхи реформування*: матер. круглого столу, 22 травня 2019 р. К., 2019. С. 94-97

54. Кощинець В. В. Становлення юрисдикційного процесу в Україні: сучасний стан та перспективи. *Концептуальні засади використання психологічних знань в судовій діяльності*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 31 травня 2019 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 136-141

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

55. Кощинець В. В., Орбан-Лембрик Л. Е. *Юридична психологія*: курс лекцій. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2005. 329 с.

56. Кощинець В. В., Марчак В. Я. *Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми*: навч. посіб. Чернівці, Рута, 2007. 215 с.

57. Кощинець В. В., Орбан-Лембрик Л. Е. *Юридична психологія*: навч. посіб. Чернівці, Книги – ХХІ, 2007. 448 с.

58. Кощинець В., Чепелюк О. Окремі пропозиції щодо покращення фінансування судової влади. *Вісник Державної судової адміністрації України*. 2012. № 2. С. 50-53

59. Кошинець В., Чепелюк О. Нормативне врегулювання проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового засідання (кримінального провадження). *Вісник Державної судової адміністрації України*. 2012. № 3. С. 51-58

60. Кошинець В., Швиденко Я. Деякі аспекти кваліфікаційної підготовки суддів: з досвіду зарубіжних країн. *Вісник Державної судової адміністрації України*. 2012. № 4. С. 59-67

61. Кошинець В. В. *Юридична психологія: курс лекцій* / уклад.: В. В. Кошинець, Л. Л. Радухівська, Н. О. Рибалка. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 5-36, 101-126, 127-151.

62. Кошинець В. В. *Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: навч. посіб.* / Г. П. Власова, О. М. Калачова, Я. А. Соколова, Г. В. Щербакова. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 52-63.

63. Кошинець В. В., Гвоздік О. І. *Логіка доказування в юрисдикційному процесі: навч. посіб.* К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 130 с.

64. Кошинець В. В. *Правові засоби протидії корупції* : навч. посіб. / кол. авт.; за ред. М. В. Лошицького. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. С. 86-104.